

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

Hamroev Halim Roziqovich

«MAKROIQTISODIYOT»

Buxoro 2006 yil.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

IQTISODIYOT FAKUL'TETI

Hamroev Halim Roziqovich

"MAKROIQTISODIYOT"

fanidan ma'ruza matnlari.

5340100 "Iqtisodiyot" yo'nalishi bo'yicha oliy o'quv
yurti mutaxassisligi uchun

Bux.DU Iqtisodiyot
fakul'tetining ilmiy kengashi
tomonidan tasdiqlangan, № 2
- majlis bayoni, 2005 yil 29
noyabr'.

Taqrizchi: prof. Navro'z-zoda B. N.

Buxoro 2006 yil.

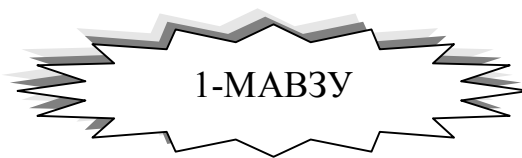
Hurmatli kitobxon! Sizga tavsiya etilayotgan ushbu ma`ruza matnlari "Makroiqtisodiyot" faniga mansub bo'lib, undagi mavzular bo'yicha dastlabki tushunchalar bayon etilgan.

Ma`ruzalar matni ushbu fanda o'rganiladigan barcha mavzularni nazariy va amaliy jihatlarini o'z tarkibiga olgan. O'quv dasturi bo'yicha barcha iqtisodiy yo'nalishlar uchun «Makroiqtisodiyot» fanidan 72 soat ma`ruza darslari rejalashtirilgan. Ushbu matnda 22 ta mar`uza keltirilgan.

O'zbek tilida iqtisodiy adabiyotlarning etishmasligi sharoitida «Makroiqtisodiyot» fanidan ma`ruzalar matni talabalarning ushbu kursni o'zlashtirishida yordamchi o'quv qo'llanmasi bo'lishi muqarrardir. Ushbu fanni o'zlashtirishda biz tavsiya etayotgan ma`ruza matnlari sizga ilmiy va uslubiy yordam beradi, degan umiddamiz.

" Makroiqtisodiyot - 1 " fanidan o'quv soatlari taqsimoti.

№	Mavzular	Umu- miy Soat	Shu jumladan		
			Ma`ruz a	Amal iyot	Mustaqil dars
1.	Makroiqtisodiyotga kirish	6	2	2	2
2.	Makroiqtisodiyotdagi doiraviy aylanish	8	4	2	2
3.	Milliy iqtisodiyot hajmi, tarkibi va dinamikasini o'lchash	10	4	2	4
4.	Iqtisodiyotda muvozanat va barqarorlik	8	2	2	4
5.	Iste'mol va investitsiya funksiyalari	4	2		2
6.	Makroiqtisodiyotda beqarorlik. Iqtisodiy tanqliklar. Inflyatsiya. Ishsizlik	10	4	2	4
	Yalpi talab va yalpi taklif				
7.	IS-LM modeli	8	4	2	2
8.	Raqobat, raqobat muhitini shakllantirish	4	2		2
9.	Milliy iqtisodiyot va davlat	8	4	2	2
	Iqtisodiy siyosat nazariyasi				
10	Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblash	8	4	2	2
11		4	2		2
12		8	4	2	2
	4 – semestr jamisi	84	36	18	30
13	Moliya, soliq tizimlari. Soliq - byudjet siyosati	10	4	2	4
	Byudjet kamomadligi va davlat qarzi				
14	Makroko'lamda pul bozori, kredit tizimi. Pul –	6	2	2	2
15	kredit siyosati	10	4	2	4
	Qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish				
16	xususiyatlari	10	4	2	4
	Milliy daromadni taqsimlash va iste'mol qilish				
17	Iqtisodiy o'sish.	8	4	2	2
	Iqtisodiy prognozlash				
18	Xalqaro savdo nazariyasi va savdo siyosati	8	4	2	2
19	To'lov balansi	6	2	2	2
20	Valyutaviy tartibga solish	8	4		4
21		8	4	2	2
22		10	4	2	4
	5 – semestr jamisi	84	36	18	30
	Hammasi:	168	72	36	60

MAKROIQTISODIYOTGA KIRISH.

(2 soat)

REJA:

1. Fanni o'rganish maqsadi va vazifalari.
2. Makroiqtisodiyotning muammolari. Makroiqtisodiy siyosat.
3. Barqarorlik va farovonlik yo'llarini izlash.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

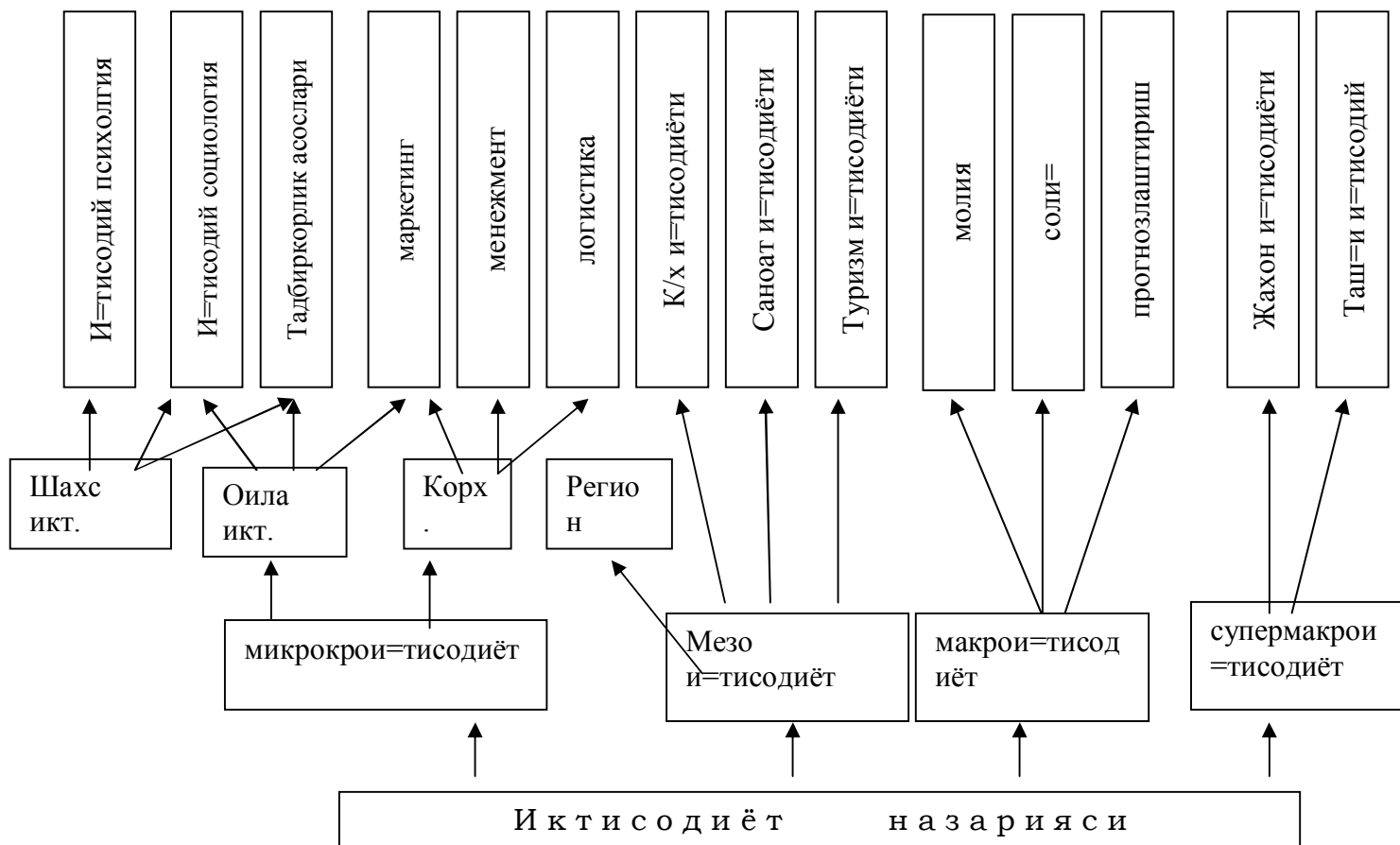
1. Axmedov D., Ishmuxamedov va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Dolan Z., Deyvid Y. Makroekonomika. Sankt - Peterburg. 1999 g.
3. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks. M. 2001g.
4. Yo'ldoshev Z., Qosimov M. Makroiqtisodiyot asoslari. T. 1994 g.
5. Samuel'son., Nardxaus. ekonomika. M. 1996 g.
6. Bunkina M.E. Semenov V.A.. Makroekonomika. M. 2001 g.
7. Fisher S. i dr. ekonomika. M. 1993 g.
8. Menk'yu N.G. Makroekonomika. M. 1994 g.

«Haqiqiy iqtisodchi kelajak uchun hozirgi zamonni o'rganishi kerak. Biror bir inson tabiatning yoki inson yaratgan institutlardan birortasi ham o'z e'tiboridan chetda qoldirishi kerak emas».

J.M.Keyns.

1. Makroiqtisodiyot XVIII - XIX asrlarda yaratilgan iqtisodiyot nazariyasiga tayanib, iqtisodiy bilimlar tarixida buyuk bir bosqich sifatida XX asrda paydo bo'ldi. Agar iqtisodiyot nazariyasi fanining paydo bo'lishi Adam Smitning 1776 yilda chiqqan «Xalqlar boyligi» asari bilan bog'lansa, makroiqtisodiyot fanining tuzilishi yo'lini 1936 yil, ya'ni J.M.Keynsning «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» kitobi chiqqan yil deb hisoblanadi.

Qiyida iqtisodiy fanlarning taxminiy shajarasini beramiz:

Макроиктисодийот - бу мамлакат иқтисодийотини бир бутун тизим sifatida irganadigan fandir. U ishlab chiqarishning tsikllik tebranish sabablarini, inflyatsiya bilan bandlikning bo'liqligini, iqtisodiy isish dinamikasining nimalarga bo'liqligini irganadi.

Iqtisodiyotda katta tizim – bu kiplab kichik tizimlar (firma, tarmoq) ning oddiy yilindisidan iborat emas, balki u yangi sifatdir. Makrotizimlarni mikroiktisodiyot kategoriyalari bilan tushuntirib bilmaydi. SHuning uchun sham makroiqtisodiyotni irganishda iziga xos makrokirsatkichlar, yangi uslubiyot, instrumentlar ishlatiladi.

Har qanday iqtisodiy faoliyatning pirovard maqsadi inson eshtiyojlarini qondirishdir. SHu boisdan sham insonning meshnat faoliyati birinchi navbatda izining shaxsiy manfaatini qondirishga qaratilgan biladi.

Lekin shunday bilsa sham, shozirda va kelgusida kishilarning baxtli turmush darajasini belgilovchi mashsulotlar ishlab chiqarish uchun zarur

bilgan resurslarning cheklanganligi asosiy muammo bilib qolaveradi. Chunki resurslar cheklanmagan bilganda edi, ularni turli xildagi maqsadlarni bajarish uchun maqsadga muvofiq tarzda taqsimlashga, tejashga ulardan unumli foydalanishga zaruriyat bilmas edi.

"Makroiqtisodiyot" fan sifatida butun xalq xijaligi yoki tarmoqlaridagi iqtisodiy qonuniyatlarni, xalq xijaligidagi davlat, kooperativ, xususiy va boshqa sektorlarning iqtisodiy faoliyatini mamlakat ashhamiyatiga molik bilgan milliy daromad, iqtisodiy isish, umumiy basho majmuasi, inflyatsiya, ish bilan bandlik, umumiy daromadlar, xarajatlar va shu kabi qator boshqa masalalarni irganib, tegishli qarorlar qabul qiladi.

Bundan tashqari, davlat iqtisodiy siyosatining asosi sham, boshlanishi sham, yakuni sham makroiqtisodiy tashlildir.

Fanni irganishdan maqsad:

Talabalarda iqtisodiy tizimlarni irganishda makroyondoshuv shaqida tasavvurni shakllantirish, milliy bozor ilchamlari tendentsiyasini analiz qilish, iqtisodiy dasturlarni ishlab chiqish shamda makroiqtisodiy qarorlar qabul qilish kinikmalarini yaratishdir.

Bundan qiyidagi vazifalar kelib chiqadi:

- makroiqtisodiyotning asosiy tushunchalarini bilish;
- makroiqtisodiy jarayonlarni tashlil qilishda va iqtisodiy siyosatni yuritishda amaliy kinikmalarni shakllantirish;
- makromodellarni yaratish printsiplari, ularni tashlil qilish va sintezlashni irganish;
- Izbekiston iqtisodiyotidagi makroiqtisodiy muammolarni irganish;
- Iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmlarini irganish;

Kursni irganish uslublari.

Istalgan muammo yoki iqtisodiy sektorni irganar ekanlar iqtisodchilar induktiv uslubdan foydalanadilar, ya`ni, ular ma`lumotlar, dalillarni tashlillaydilar, tartibga soladilar va umumlashtiradilar. Aksincha, deduktiv uslub avval taxmin (gipoteza)ning ilgari surilishi va uning dallillar bilan taqqoslanishini anglatadi.

Ushbu uslublar yordamida olingan umumlashtirishni faqat iqtisodiy shatti-sharakatni tushuntirish uchungina emas, iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish uchun sham foydalidir.

Dastlab iqtisodchi aniq iqtisodiy muammoga tegishli dalillarni aniqlaydi va tashlillaydi, ular asosida iqtisodiy printsiplar, ya'ni, konkret individlar va institutlar shatti-sharakatiga tegishli umumlashtirishlar shakllanadi. Dalillardan printsiplarni keltirib chiqarish «iqtisodiy nazariya» yoki «iqtisodiy tashlil» deb aytiladi.

Iqtisodiy shatti-sharakatni irganishda iqtisodchilar dalillardan nazariyaga va nazariyadan dalillarga tomon yurishlari mumkin. YA'ni ular sham induktiv, sham deduktiv uslublardan foydalanadilar.

Deduktsiya va induktsiya bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini tildiruvchi izlanish uslublarini.

Deduktiv uslubda ilgari suriladigan gipotezalar iqtisodchilarga ma'lumotlar tiplash va tartibga solish uchun asos bilib shisoblanadi. Iz navbatida dalillar, shaqiqiy dunyo ti'risida ma'lum tasavvurga ega bilish chuqur ma'noda taxminlarni ilgari surish imkoniyatini yaratadi.

Va nishoyat iqtisodiy shatti sharakat ti'risidagi iqtisodiy printsiplar orasida shakllanadigan tasavvur iqtisodiy siyosat, ya'ni mavjud muammoni shal etish yillarini ishlab chiqish uchun asos biladi.

Ushbu jarayon «Iqtisodiy siyosat» yoki «Amaliy iqtisodiy nazariya» deb yuritiladi. Iqtisodiy nazariya va tashlilning vazifasi dalillarni tartibga solish, mazmunini ochish va umumlashtirishdir. Printsip va nazariyalar iqtisodiy tashlilning natijasi bilib dalillar tiplashga ma'lum tartib, ma'no ba'ishlaydi, izaro bo'laydi, aloqalar irnatadi va umumlashtirishlar keltrib chiqaradi. Dalillar, ya'ni, aloshida individlarning ishlab chiqarish, ayirboshlash, iste'mol jarayonlaridagi shatti-sharakati vaqt itishi bilan izgarib borishi mumkin. SHuning uchun mavjud printsip va nazariyalarning izgarib turuvchi iqtisodiy mushit bilan doimiy tarzda mutanosiblashtirib borish kerakdir.

2. Asosiy makroiqtisodiy muammolarga quyidagilarni kiritish mumkin:

A) inflyatsiya;

B) ishsizlik;

V) ishlab chiqarishning tsiklliligi va iqtisodiy krizislar;

- G) iqtisodiy rivojlanishdagi mutanosiblik;
- D) jamiyatda asholi daromadlarining notyokis taqsimlanishi;
- E) iqtisodiy isish sur'atlarining sekinlashuvi yoki isuvining yiqiligi.

Bu muammolarni shal etishning yillari kip emas shamda ular davlatning siyosati bilan bo'liq. SHuning uchun makroiqtisodiyotning eng mushim sub'ekti davlatdir.

Davlat shu muammolarni shal qilish uchun umuman iqtisodiyotga ta'sir etadi, buni makroiqtisodiy siyosat deyiladi.

Hukumat makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirishda qillaydigan, izgartiradigan parametrlar siyosiy instrumentlar deb aytiladi (masalan, soliq darajasini oshirish, subsidiyani kamaytirish..). Makroiqtisodiy siyosat atrofida doimo kuchli tortishuvlar biladi, chunki bu kishilardagi ijtimoiy – falsafiy, axloqiy - ma'naviy qadr qiymatlar Har xilligiga borib taqaladi Hamda kishilar, guruHlar, sinflar, partiyalarning iqtisodiy manfaati bilan bo'liqdir.

"Makroiqtisodiyot" fani faqatgina iqtisodiy fanlar bilan emas, balki umumta'lim, ijtimoiy, siyosiy, texnologik va boshqa fanlar, ayniqsa ayrim tarmoqlar iqtisodiyotiga bo'liq bilgan fanlar bilan doimiy aloqada biladi.

Makroiqtisodiyot iqtisodiyotni boshqa sektorni aloqasini qishib umumiy kirinish berib, iqtisodiyotni bir butun irganadi. Bu erda ayrim birliklariga ashamiyat berilmasdan, bir butun irganishga qaratilgan.

SHuning uchun sham mikroiktisodiy izlanishlar umumiy muammolarni tashlil qilib beradi, aytaylik, umumiy mashsulot shajmi, umumiy ish bilan taminlanish darajasi, umumiy daromad, umumiy sarflangan xarajat, umumiy basho darajasi va sh.k. Ikkinchi tomondan esa mikroiktisodiyot aniq iqtisodiy birliklar bilan ish kiradi, ularni batafsil irganadi.

3. Makroiqtisodiy faoliyatning natijasini kirsatuvchi 3 kirsatkich mavjud:

A) inflyatsiya sur'ati – ma'lum vaqt davomida basholarning irtacha jami isishini foizlarda ifodalanishi.

B) ishsizlik normasi - meshnatga layoqatli asholi ichida necha foiz kishi ishsiz bilib, ish izlayotganlar.

V) Iqtisodiy isish sur'ati – ma'lum vaqt davomida YAMMning real isishining foizlarda ifodalanishidir.

Rivojlangan mamlakatlarda siyosatchilar faoliyati, shukumat faoliyati shu kirsatkichlar darajasiga qarab basholanadi.

Basho darajasining barqarorligi - bu shunday sholatga erishishki, inflyatsiya darajasi shunday pastki, tadbirkorlar va oila xijaliklari iz qarorlarini qabul qilishda unga umuman e'tibor bermaydilar.

Inflyatsiya darajasini ilchash uchun iste'mol tovarlar bashosi indeksi foydalaniladi. U rivojlangan mamlakatlar matbuotida e'lon qilib boriladi shamda tipik shashar oilasi sotib oladigan eng asosiy tovar va xizmatlar narxining irtacha darajasi shisoblanadi. Inflyatsiya shammaga bir xil ta'sir etmaydi, bu avvalom - bor, qancha va qaysi shaklda daromad oladi, qarzdormi yoki kreditormi, boyligi shajmiga bo'liq. Birinchi navbatda, oylikxir va nafaqaxirlar zarar kiradi. Agar oylik va nafaqa indeksatsiya qilinsa, u inflyatsiyadan kip orqa qolmaydi. (nafaqa, posobiyalar AQSHda tiliqligicha indeksatsiya qilinadi, ya'ni iste'mol tovarlariga basho isishi bilan avtomatik tarzda nafaqalar oshiriladi). Odatda inflyatsiyadan kreditorlar yutqizadi, qarzdorlar yutadi. SHuning uchun qarz nominal daraja bilan beriladi. U esa real darajada qaytarib olinadi. Misol: inflyatsiya 10% bilsa, nominal foiz 15%, real esa 5%.

Inflyatsion mushitning yomon oqibatlaridan biri - oilalar, tadbirkorlar oldida echish qiyin bilgan vazifani qiyadi: narxlar nisbiy isishi bilan umumiy narx darajasidagi farqni ajratish.

Investitsiya loyishalari ishlab chiqarish yoki marketing faoliyati darajasidan emas, kiproq ish shaqi darajasining izgarishi, foiz stavkasi, xom-ashyo va resurslar narxi darajasiga bo'liq biladi (masalan, atom elektr stantsiyasi).

Ishsizlikni kamaytirish bu - qishimcha ish joyi, bu - qishimcha yaratilgan mashsulot va eshtiyojlarni qondirishning yuqoriroq darajasidir. CHunki ishsizlik bir tomondan— bu olinmagan mashsulot. Ikkinchi tomondan, kishilar shayotiy manfaatlariga zarar (jamiyat uchun keraksizlik, iz qobiliyatlarini ishlata olmaslik, iz ishlari bilan ma'rurlana olmaslik). Natija: oilalar buzilishi, kasallik kipayishi, jinoyatlar oshishi va sh.k.

Ishsizlar soni, darajasini aniqlash uchun AQSHda sirovdan (50 ming kishidan shar oy sirov itkaziladi) foydalaniladi. Ishlovchilar sonini aniqlashda birinchi navbatda 16 yoshga kirmaganlar, qamoqxona va maxsus kasalxonadagilar, ishlashni xoshlamaydiganlar, kunduzgi bilim

talabalari, pensionerlar, uy bekari kiritilmaydi. Harbiy xizmat aloshida shisobga olinadi. Grajdani sektorini aniqlamoqchi bilsalar, ularni ayiriladi. SHunga qarab umumiy ishsizlik normasi grajdani sektoridagi ishsizlik normasidan past biladi. Odatda matbuotda grajdani sektoridagi ishsizlik normasi kirsatiladi. Ammo umumiy ishsizlik normasi meshnat bozoridagi sholatni tuzukroq ifoda etadi. Iqtisodiy tizim uchun «ideal» ishsizlik normasi bor, deb bilmaydi. Ishsizlik normasini aniqlashda «ishsiz» va «ishlamayotgan» kategoriyalarning farqiga borish kerak. Hayotda bular bir xil emas. CHunki ayrim ishlovchilar (yashirincha ishlovchilar yoki 16 yoshga kirmaganlar) bandlarga kiritilmaydi yoxud ayrim ishlamaydiganlar kishilar ish izlamaydi, ishlashni xoshlamaydi, ish joyida yiq (kasalligi tufayli, rashbari bilan kelishmagan va sh.k.). Tiliqsiz ish kuni ishlaydiganlar sham bir talay.

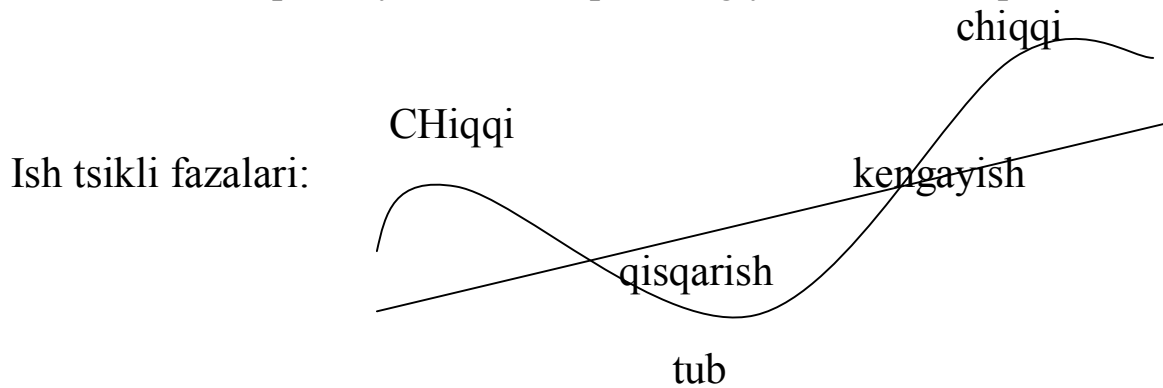
«Ishsiz» va «ishni topishga noloyiqlar» sham farq qiladi. YA`ni shundaylar borki ishdan vaqtincha ketgan, yoki tuzukroq ish topish niyatida ishlaymay yuribdi. Ishsizlik normasini aniqlashda shar xil manbalardan olingan ma`lumotlar (tadbirkorlar ma`lumoti, birjalar ma`lumoti va sh.k.) shar xil natija berishi mumkin. Buning bir sababi kishilar 2 va undan kip joyda sham ishlaydilar. Ishsizlik normasi bilan birga asholining ishlovchilar qismi (foizda aniqlanadi) sham mushim kirsatkich sifatida ishlatiladi. Masalan, bu kirsatkich AQSHda 1969 y – 59 %, 1989y – 63 %, Germaniyada 1959 y – 59 % , 1988 y – 52 %, Buyuk Britaniyada shu davrda 60 % dan 58 % ga tushgan. Agar ishsizlar qatoriga kelib qishiladiganlar chiqib ketadiganlardan oshsa ishsizlik normasi ortadi va teskarisi.

Irtacha ishsiz bilish muddati AQSHda 1969 yil 7-8 shafta, 1989 yil 20 shafta bilgan. Ishsizlik tiplari: a) friktsion, b) strukturaviy va v) tsikllik.

Iqtisodiy isish. Iqtisodiy isish xalq farovonligini oshirish, ishsizlarni kamaytirish uchun zarur. Iqtisodiy isish odatda YAMM ning nisbiy jishatdan isganligi bilan ilchanadi. Haqiqiy iqtisodiy isishga ega bilish uchun YAMM ni realini, ya`ni inflyatsiyadan xoli bilganini shisobga olish kerak.

Real YAMM simonim sifatida real ishlab chiqarish shajmi termini ishlatiladi. Iqtisodiy isishning eng aniq natijasi - shayot darajasining isishi, undan keyin u kasb tanlash imkonini oshiradi, qashshoqlik va iqtisodiy adolatsizlikdan kutulishning birdan bir chorasi shamdir. Iqtisodiy isishning

salbiy oqibati – atrof-mushitning ifloslanishi, global' iqlim katastrofalar xavfi. Ammo iqtisodiy isish boshqa, uning yinalishi boshqa masaladir.

Dipressiya AQSH kabi rivojlangan mamlakatlar uchun tarix bilib qolib ketdi. **Ouken** qonuni biyicha real ishlab chiqarish 2% isganda ishsizlik normasi 1 % ga kamayadi. (Artur Ouken – Djon Kennedi prezidenti davrida iqtisodiy maslashatchilar komiteti aʼzosi). Ouken qonuni sabablari: yangi ish joyi tashkil qilgandan meshnat unumdorligini oshirish maʼqul.

Ish tsikli bilan inflyatsiya irtasida klassik davrda (XX asr birinchi yarmigacha) quyidagicha bilgan: qisqarish paytida inflyatsiya surʼati tushadi, kitarilish paytida esa kitariladi. Hozirgi zamonda aniq bir boʻliqlik yiq, ular irtasidagi boʻliqlik juda murakkab va ayrim sholda qarama - qarshidir.

Iqtisodiy isish bilan iqtisodiy rivojlanishning farqiga bora bilish kerak. Isish – bu ishlab chiqarish omillari (ish kuchi, er, kapital) ning kipayishidir. Rivojlanish - bu asholi jon boshiga tiʼri keladigan YAMM ning kipayishi, ijtimoiy meshnat unumdorligining oshishidir.

Meshnat unumdorligini oshirish uchun:

- a) meshnat birligi qaytimini oshirish (A.Smitgacha maʼlum bilgan);
- b) ixtisoslashuv (A.Smit aniqlagan);
- v) xalqaro savdoda absolyut ustunlikdan foydalanish (A.Smit aniqlagan);
- g) xalqaro nisbiy ustunlikdan foydalanish (D.Rikardo kashf qilgan);
- d) innovatsiyadan foydalanish (Yozef SHumpeter aniqlagan).

Bularni bilish juda mushimdir. Masalan, Lotin Amerikasi mamlakatlari nisbiy ustunlikka eʼtibor bermay 30 yil (1950-80 y) izini aloshida qilib,

qoloq bilib qoldilar. Hozir 50 dan ortiq davlat buni tushunmay ular iz taraqqietini 10 yilliklarga orqaga qolib ketishga sabab bilmoqdalar.

Hozirgi zamonda jashon savdosining 40 foizi mamlakatlar nisbiy ustunlikdan foydalanishi orqali sodir bilmoqda.

Innovatsiya – bu shunday jarayonki, bunda yangi \oya natijani oshirish uchun resurslarning yangi kombinatsiyasini yaratish uchun xizmat qiladi.

Makroiqtisodiy analizda informatsiyaning roli juda oshadi, bunda:

- a) informatsiyani qaerdan ola bilish;
- b) uni tushuna bilish;
- v) informatsiyaga tanqidiy yondasha bilish;
- g) nisbiy tanqidiy tashlil qila bilish;
- d) iz xulosa va \oyalarini bera bilish mushimdir.

Makroiqtisodiyotni boshqa fanlar bilan bo\liqligini kirganda, matematik, statistik fanlar bilan bo\liqligini ta`kidlash zarur.

Makroiqtisodiyot fanining bunyodga kelishida 20 asrning buyuk iqtisodchilaridan uchtasini aloshida ta`kidlash kerak: J.M.Keyns, Y. SHumpeter, M.Fridman.

Takrorlash uchun savollar:

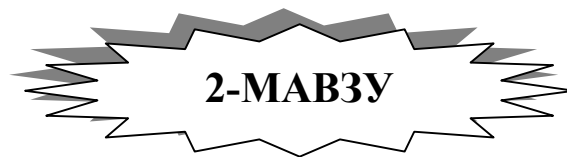
1. Makroiqtisodiyot deganda nimani tushunasiz?
2. Makroiqtisodiyot fanining bozor iqtisodiyoti sharoitida irganish zaruriyati nimada?
3. Makroiqtisodiyot fani nimani irganadi?
4. Makroiqtisodiyot fanining asosiy usullari.
5. Makroiqtisodiyotning asosiy muammolari qaysilar?
6. Makroiqtisodiy tashlilning xususiyati nimada?
7. Makroiqtisodiy siyosat nima?
8. Makroiqtisodiyot fanining asosiy muammolari va ularni shal etish yillari.

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

IQTISODIYOT - ne`matlar ishlab chiqarish va ayirboshlash biyicha ki-shilarning xijalik faoliyatini irganuvchi fan. Bu terminni birinchi grek faylasufi Ksenofont tomonidan kiritilgan. ekonomikaning lu\aviy ma`nosi

grekcha siz bilib, "uy xijaligini yuritish san`ati" deganidir. Iqtisodiyot deganda kishilar tomonidan ne`matlarni ishlab chiqarish jarayoni sham tushuniladi.

TEJAMKORLIK PARODOKSI - bu shunday sholatk, ayrim paytda jamiyat biror narsani tejashga sharakat qilib, oxir-oqibatda shech narsaga erisha olmasligi yoki boshqa bir jishatdan zararga tushishidir.

MAKROIQTISODIYOTDA DOIRAVIY AYLANISH.

(4soat)

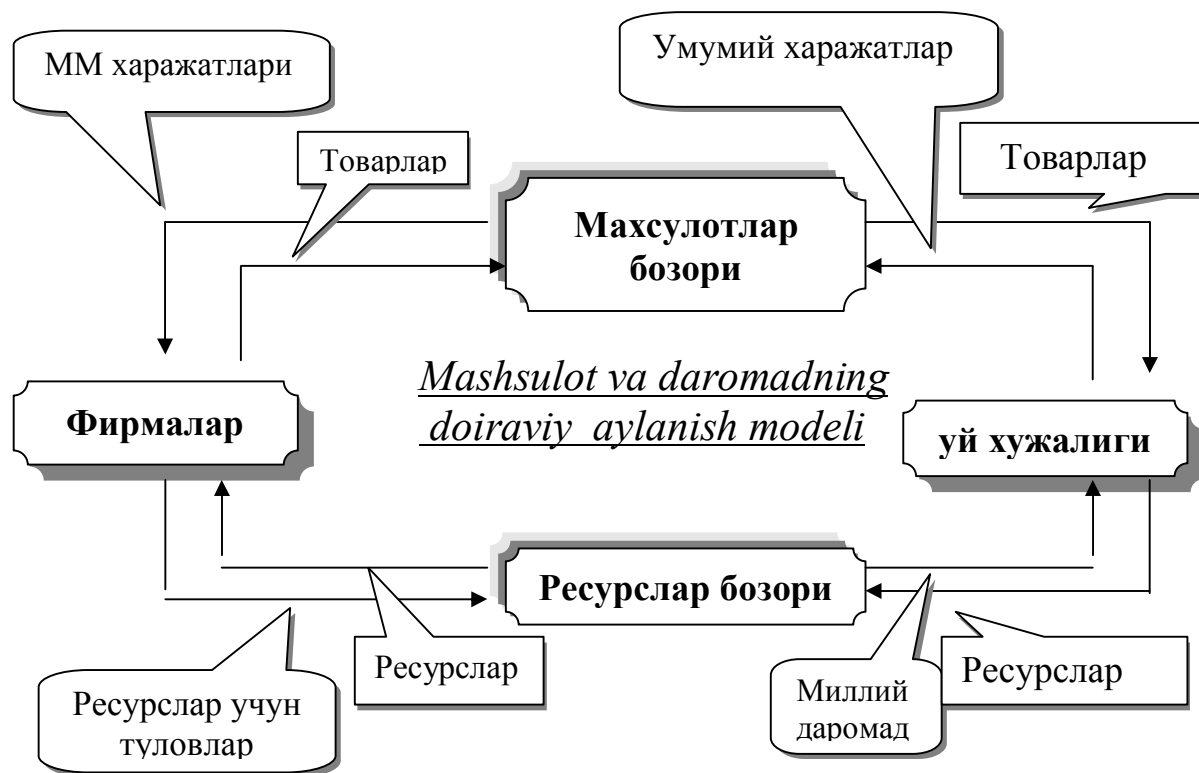
REJA:

1. Doiraviy aylanish modelining moshiyati.
2. Doiraviy aylanishda davlatning irni.
3. Doiraviy aylanish va tashqi sektor.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Axmedov D., Ishmuxamedov va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Dolan e., Deyvid E. Makroekonomika. Sankt-Peterburg. 1994 g. gl. 2.
3. Fisher S. i dr. ekonomika. M. 1993 g. gl.23
4. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks. 1993 g. M.T 1. gl.9.
5. Voytov L. ekonomika. M. 1999 g.
6. Menk'yu N.G. Makroekonomika. M. 1994 g.gl.1,2.
7. Xeyns P. ekonomicheskii obzor mishleniya. Gl. 16.

1. Iqtisodiyot kiplab iqtisodiy jihatdan alohida bilgan birliklardan: millionlab uy xijaliklari va korxonalardan iborat. Uy xijaliklari qancha sotib olish va qancha ishlashni shal qiladilar. Firma (korxona) lar uy xijaliklarining mulki bila turib, xijayin sifatida qancha ishlab chiqarish, qancha sotish, qancha kishilarni ishga olishni shal qiladilar. Umuman olganda makroiqtisodiyot bir-biri bilan sotish va sotib olish bilan boʻliq bilgan uy xijaliklari va firmalarning umumiy yilindisi emas, balki juda murakkab izaro boʻliqligidan iborat, buni sodda sxemada quyidagicha tasvirlash mumkin:

Tovar va resurslar diagrammada bozor orqali soat strelkasi biyicha, pul tilovlari unga teskari sharakat qiladi. Strelka bilan kirsatilgan jarayonlarni oqimlar deyiladi, chunki ular tixtovsiz, uzoq muddatlidir. Oqimlar zashiralardan farq qiladi. Zashiralar statik sholatda tixtab qolgan, oqimlar esa dinamik sholatdadir.

Iqtisodiy tizimni sharakatlantiruvchi, ishlatuvchi, kerakli joylardan oqishni ta'minlovchi – puldir. Pul sharakatsiz turishi kerak emas, u shu doiraviy aylanish «trubalaridan» tixtovsiz oqishi kerak.

Pul sharakati tezligini kirsatuvchi, iqtisodiy oqimlar dinamikasi kirsatuvchi – daromadlar va xarajatlardir. Pulni kipayishi daromadlar oqimining tezligini oshirmaydi, agar ular banklarda, kishilar chintaklarida qolib ketsa. Ikkinchi tomondan, pulni kipaytirmay sham oqimni tezlatish mumkin.

Iqtisodiy sistemada pulning statik miqdori bilan daromadlar oqimi irtasidagi izaro aloqa makroiqtisodiyotning mushim narsalaridan biridir.

Milliy daromad - bu mamlakat miqyosida ish shaqi, renta, foiz va foydaning umumiy yilindisidir.

Milliy mashsulot – iqtisodiy tizimda ishlab chiqarilgan shamma tovar va shizmatlar qiymatining majmuasidir.

Milliy mashsulotga qilinadigan umumiy xarajatlar – bozorlardan ituvchi pulli tilovlar oqimidir.

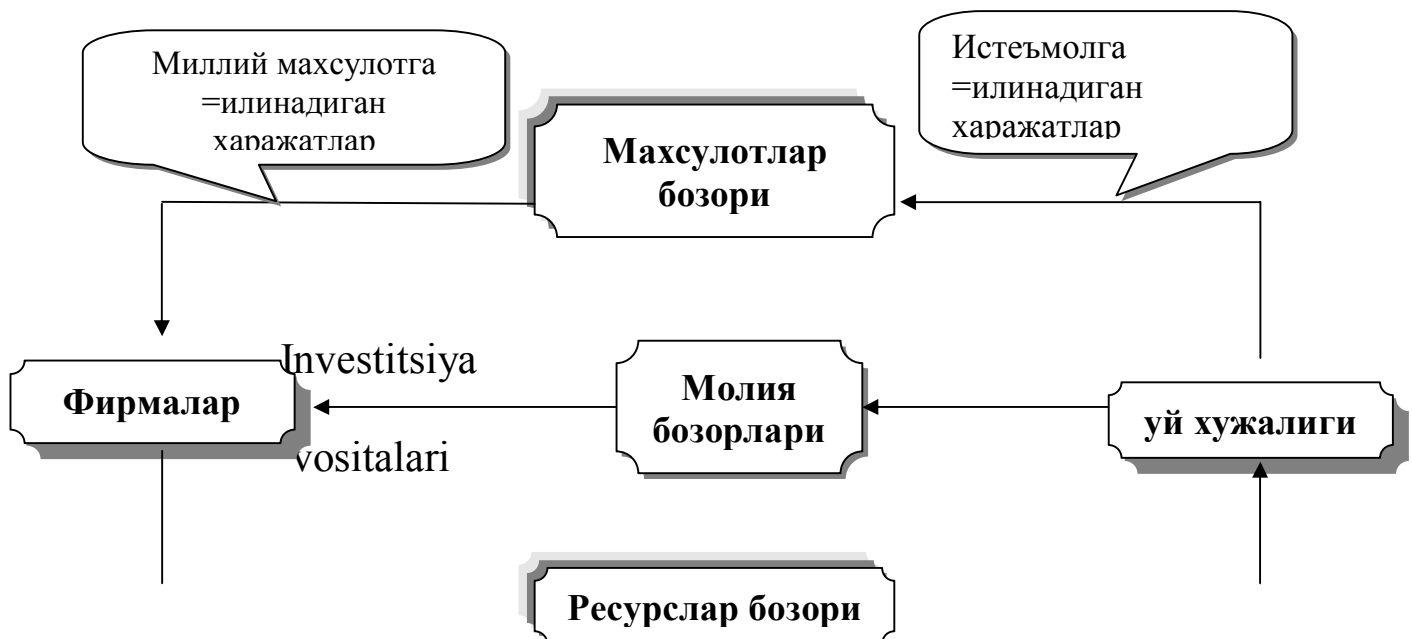
Biz kirayotgan bu sodda iqtisodiy sistemada milliy daromad va milliy mashsulot bir-biriga tengdir.

Endi modelni sal murakkablashtiramiz - unga jam'arma, investitsiya va moliya bozorini qishamiz.

Jam'arma – bu oila xarajatlarning daromadlaridan kam bilishi natijasida tiplangan puldir. U bankka qiyiladi yoki aktsiya, obligatsiyaga ketadi.

Investitsiya - bu umumiy kapital shajmini isishga yordamlashuvchi shamma xarajatlardir.

Investitsiya 2 xil biladi: a) asosiy kapitalga investitsiya; b) tovar - moddiy zashiralarga investitsiya.

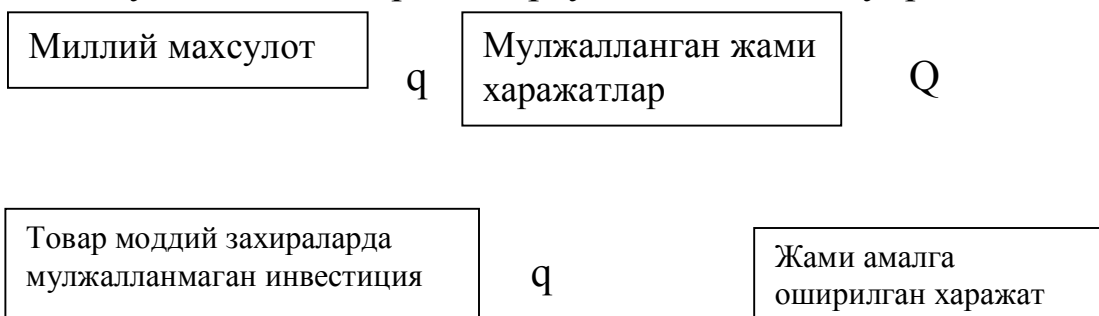
Iqtisodiy ma'noda oldin ishlatilgan moddiy boylik, kichmas mulk sotib olinsa investitsiya shisoblanmaydi, yangisini sotib olishgina investitsiyadir.

Moliya bozorlari - bu oila xijaliklaridan jam'arish orqali firmalarga pul oqimlarini itkazish bilan shu'ullanuvchi iqtisodiy institutdir. Ularga banklar va moliyaviy oraga kiruvchilar (su'urta kompaniya, pensiya fondi) kiradi. Bular pul jam'armalarining yarmini izidan itkazadi, ikkinchi yarmi oila xijaliklari aktsiya, obligatsiya va boshqa qimmatbasho qo'ozlar sotib olish orqali itadi.

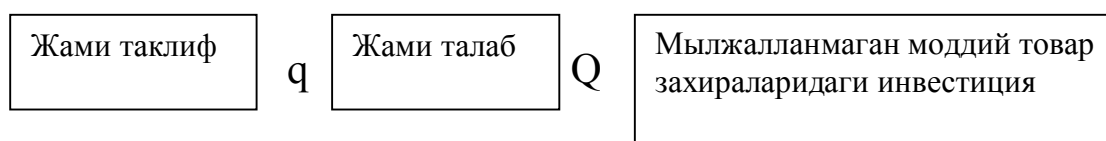
Jami taklif – iqtisodiy tizimda ishlab chiqarilgan butun tovar va xizmatlar qiymatining yi'indisi.

Jami talab – xaridorlar tomonidan miljallangan yangidan ishlab chiqarilgan butun xaridlar yi'indisi. Bu ikkalasi bir-biriga teng biladi, agar kamroq sotilsa, shunga mos tovar zapaslari isadi va barobarlik tiklanadi.

Agar bozorlarda tovarlar sotilmay qolsa, firmalar yo ishlab chiqarishni kamaytiradi yoki tovarlar narxini tushiradi. Teskarisi sodir bilib, tovarlar keragidan ortiqcha sotilsa, tovar zapaslari eyiladi, natijada esa narx kitariladi yoki ishlab chiqarish kipaytiriladi. SHunday qilib:

boshqacha qilib aytganda:

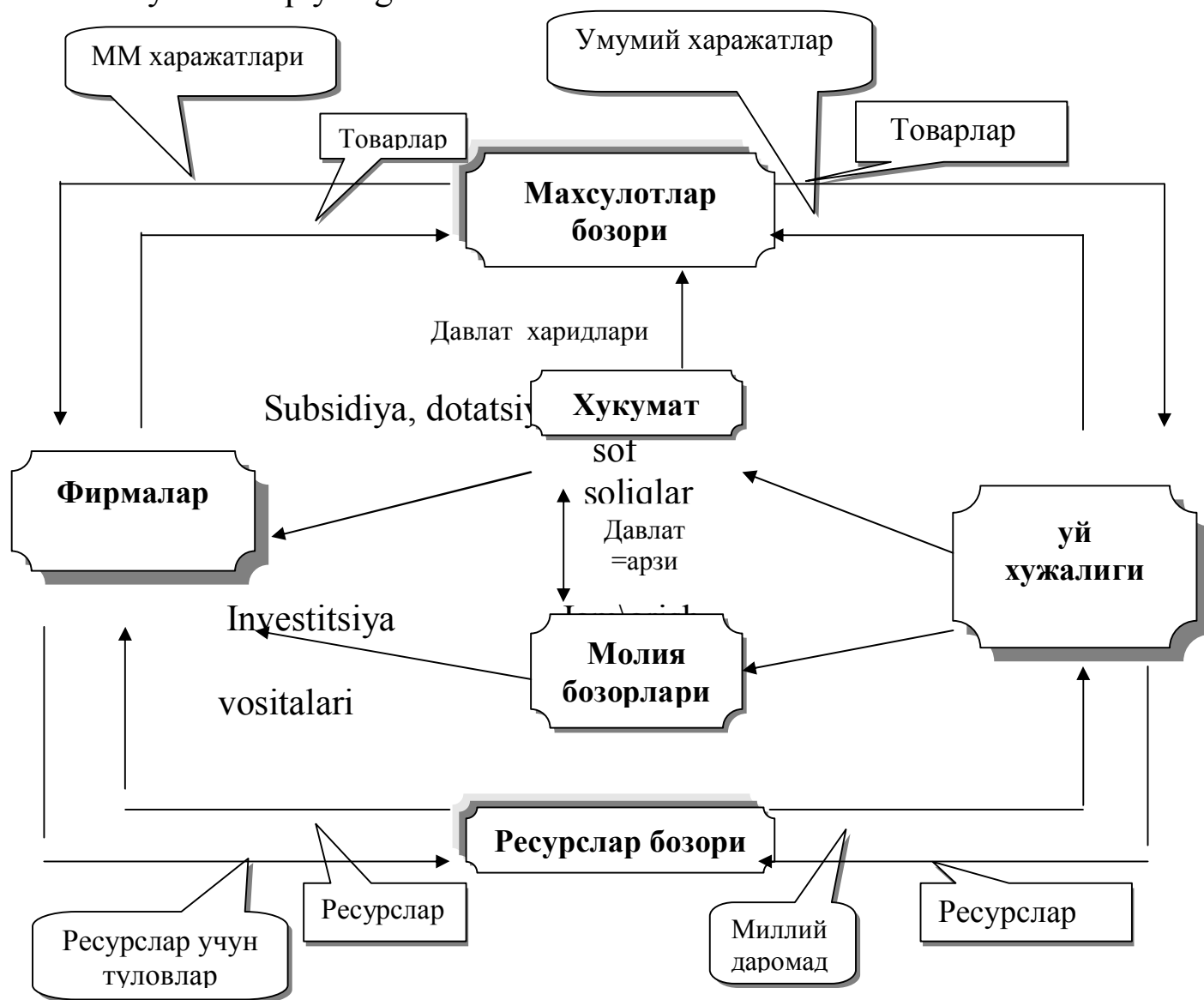

SHunday qilib, uy xijaliklari firmalarni ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlab turadilar, ular esa bu omillardan foydalanib tovar va xizmatlar ishlab chiqaradilar. Bunga ayirbosh sifatida korxonalar uy xijaliklarini daromadlar bilan ta'minlab boradilar, bunga esa uy xijaliklari firmalar tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni sotib oladilar.

Agar uy xijaliklari sotib olishga kamroq sarf qilsalar, firmalar ishlab chiqarishni qisqartirishga, ishlovchilarni kichaga shaydashga majbur biladilar. Buning oqibatida uy xijaliklarining daromadi yanada kamayib ketadi, ularning sotib olish imkoniyatlari pasayadi. Demak, makroiqtisodiyot mana shu xarajatlarni ozgina kamayishi mamlakatda katta muammolarni keltirib chiqarishga yil qiymaslik choralari qidiradi.

2. Biz shozirgacha, doiraviy aylanishning davlatsiz tashlil qildik. endi bu doiraviy aylanishga davlat blokining qishib kirib chiqamiz. SHozirgi zamon iqtisodiyotida davlatning roli juda katta va u doiraviy aylanishga

juda kuchli ta'sir qiladigan elementdir. Davlat sektorini rolini inobatga olib, doiraviy model quyidagicha biladi:

Bu modeldagi yangi bloklarning va oqimlarni kirib chiqamiz:

a) shukumat (yoki davlat) iqtisodiyotning eng kuchli ta'sir etuvchi elementlaridan bilib, rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tizimning boshqa elementlari bilan asosan uch yil bilan bo'langan:

- soliqlar orqali;
- davlat xaridlari orqali;
- davlat qarzlar orqali.

Qoloq iqtisodiyotda davlatning doiraviy aylanishda ashamiyati, mavqei juda katta bilib, unga ancha narsa bo'liq biladi. U orqali itadigan oqimlar nisbatan juda katta biladi. Hukumat uy xijaliklari bilan soliq shamda transfert tilovlari orqali bo'langan. Asholi iz daromadlarining bir qismini davlatga ajratadi, bu soliq shisoblanadi. Hukumat iz navbatida davlat byudjetidan asholiga xilma-xil ijtimoiy yordamlar kirsatadi (nafaqa, stipendiya, posobiya). Bularni transfert tilovlari deyiladi. Sof soliqlar deganda, butun soliqlardan davlatning asholiga qaytariladigan transfert tilovlarini ayirib, qolgan qoldiqqa aytiladi.

Hukumat moliya bozorlari bilan davlat qarzi orqali bo'langan. Agar byudjet defitsitli bilsa, shukumat asholidan, firmalardan moliya bozori orqali qarz oladi. Agar byudjet ijobiy sal'doga ega bilsa, shukumat asholiga, korxonalarga, moliya bozori orqali iz qarzlarini qaytaradi. SHuning uchun oqim ikki tomonlama xarakterga ega. Hayotda ikkala tomondan sham oqib turadi.

Hukumat mashsulot bozorlari bilan davlat xaridlari orqali bo'langan. Hukumat iz oldiga qiyilgan vazifalarni bajarish uchun unga moddiy resurslar kerak. Bularni u byudjet shisobidan mashsulot bozoridan xarid qiladi. Hukumat firmalar bilan dotatsiya yoki subsidiya orqali bo'langan biladi. Qoloq iqtisodiyotda shukumat bilan firmalar irtasidagi oqim kattaligi bilan farq qiladi.

Hukumat davlat sektoriga ega bilganligi uchun, u resurslar bozori bilan sham aloqa qilib turadi.

Asholining iste'mol bozorida pulini ishlatmaydigan qismi - bu,

a) sof soliqlar, ular davlat ixtiyoriga kelib tushadi va

b) moliya bozoriga ishlatiladigan jam'armalardir. Bular mashsulot va daromadlar doiraviy oborotidan «oqib ketuvchi» (utechka) deyiladi. «Utechka» va iste'molga ketadigan xarajatlar milliy daromadga barobar biladi.

Bundan tashqari, oila xarajatlari bilmagan 2 tur tovar va xizmatlarga qilinadigan xarajatlar bor. Bular investitsiya va davlat xaridlaridir. Bu oqimlar doiraviy oborotga qilinadigan «in'ektsiya» lar deyiladi. Iste'molga qilinadigan butun xarajatlar va «in'ektsiya» doim milliy daromadga teng.

Milliy iste'mol barobar mashsulot iste'moli xarajarlari plyus investitsiya xarajati plyus davlat xaridi.

Bu nisbat iqtisodiy tizim muvozanat sholatda bilganda sham, muvozanat buzilganda sham ti'ridir.

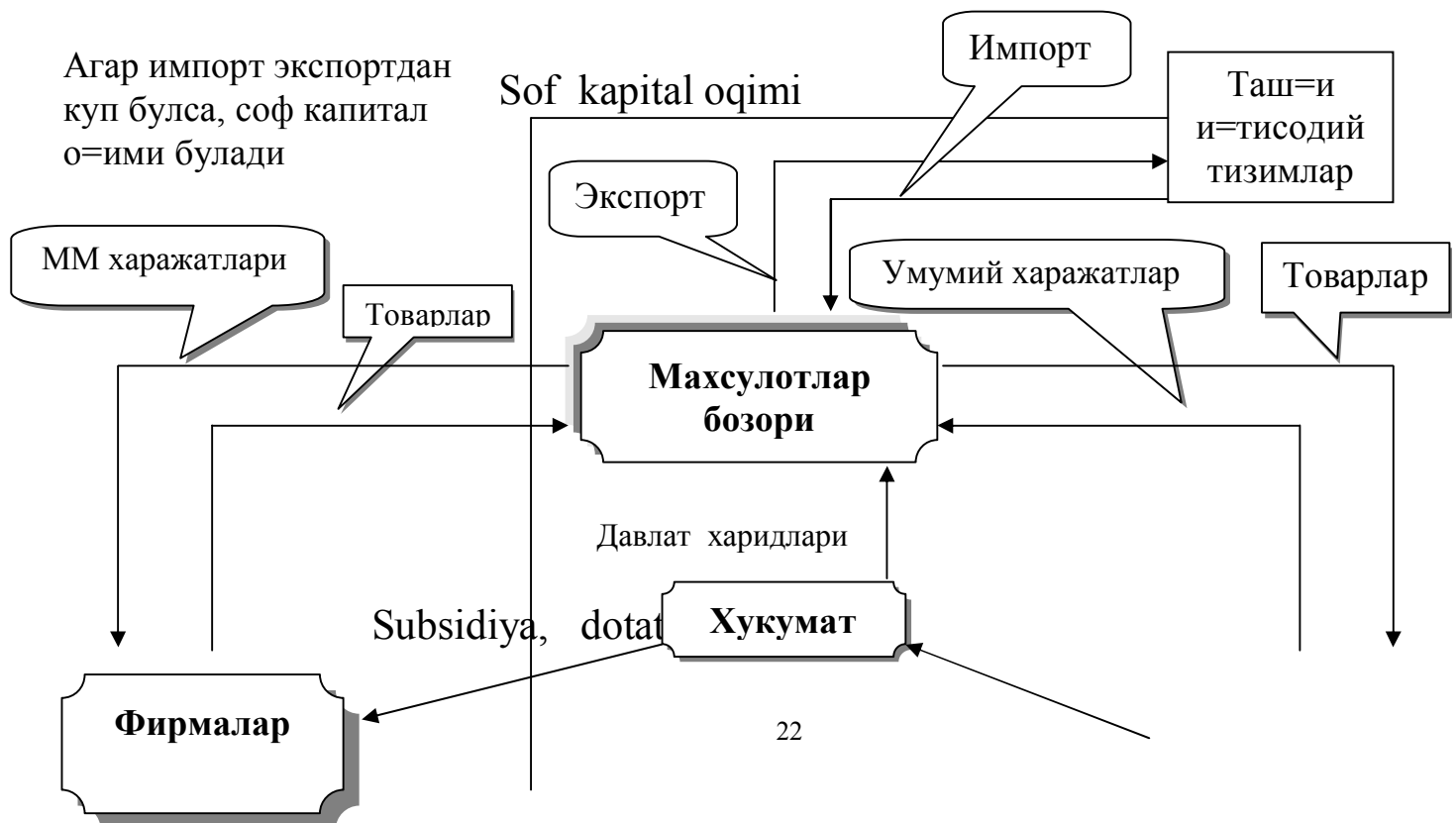
Davlat doiraviy aylanishga 3 xil yil bilan ta'sir qiladi:

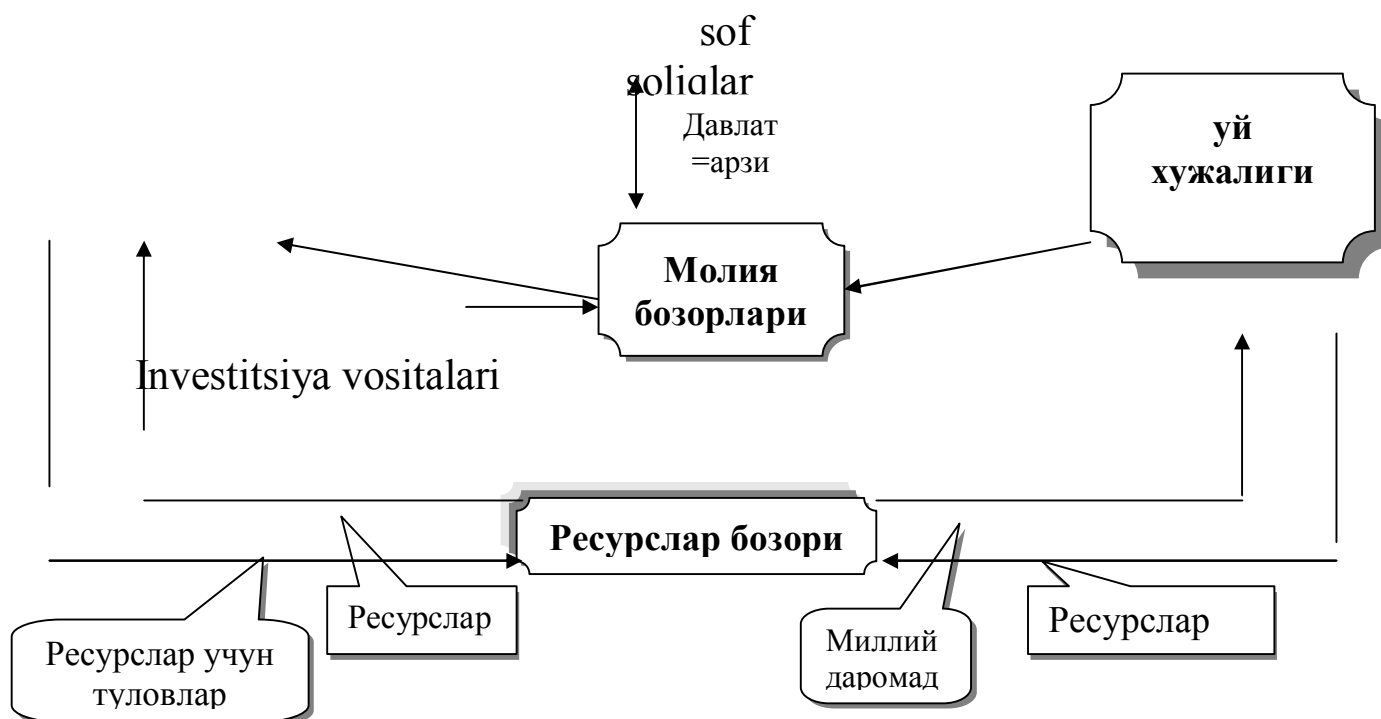
- a) soliqlarni manipulyatsiya qilib (bevosita ta'sir);
- b) davlat xaridlarini kipaytirish yoki kamaytirish yili bilan (bevosita ta'sir);
- v) pul miqdorini izgartirish orqali (bilvosita ta'sir).

3. CHet el sektori sham iqtisodiy tizim bilan uch usul bilan bo'langan:

- a) tovar va xizmatlar importi;
- b) tovar va xizmatlar eksporti;
- v) shar xil xalqaro moliyaviy operatsiyalar (qarz olish va qarz berish, real va moliyaviy aktivlarni oldi – sotdisi.).

Kapital sham, tovar eksporti sham musbat va manfiy bilishi mumkin va sh.

Milliy iste'mol investitsiya
 mashsulot q xarajatlari Q xarajatlari Q davlat xaridi Q eksport –
 import q Iste'mol Q jam'arma Q sof soliq q milliy daromad.

Agar iste'mol xarajatlarini chiqarib tashlasak, quyidagi sholat biladi:
 Investitsiya xarajati Q davlat xaridi Q eksport q jam'arma Q sof soliq Q
 import

Bu tenglik shuni kirsatadiki «in'ektsiya» ning butun summasi «utechka» ning umumiy summasiga teng. Aylanma oqimlar modelining asosiy xulosasi quyidagicha: real pullik oqimlar, uy xijaliklarining, firmalarning, davlatning va qolgan dunyo ishlab chiqarishning ichki tizimga bo'liq bilgan shissasining umumiy shajmining xarajatlarini umumiy shajmiga tengligi asosida amalga oshiriladi. Agar yalpi talabni xarakterlaydigan umumiy xarajatlar kamaysa, unda bandlik va ishlab chiqarishning umumiy shajmi tushadi, bu esa umumiy daromadni sham kamaytiradi, iz navbatida yalpi talabni kamaytiradi. SHuning uchun

makroiqtisodiy siyosatning bosh masalasi yalpi talabning muvozanatini saqlashdir.

Bu masalani shal qilishda makroiqtisodiyot fanining turli xil yinalish vakillarining fikrlari shar xil. Keynes yinalishi vakillari umumiy xarajatlarni davlatning xarajatlari, soliqlari va pul taklifini muvozanatga solish orqali muvozanatni tiklashni ti'ri deb shisoblaydilar. Monitaristlar esa faqat pul massasini izgartirish - bu iqtisodiy muvozanatga keltirishning eng qulay vositasi deb shisoblaydilar.

Neoklassik yinalish vakillari makroiqtisodiy boshqarishni asta – sekinlik bilan, maosh va narxlarning tendentsiyasini izgartirish bilan olib borishini taklif qilishadi. Neoklassik modelda narxlar va maoshlar bozor kon'yukturasiga qarab izgaradi. Neoklassiklar iloji boricha «in`ektsiya» va «utechka» larni minumimga keltirish tarafdorlaridirlar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Doiraviy aylanishni qanday tushunasiz?
2. Doiraviy aylanishning asosiy bloklari kaysilar?
3. Doiraviy aylanishda oqim va zashira tushunchasi nimani bildiradi?
4. Doiraviy aylanishda davlat qanday rol' iynaydi?
5. Doiraviy aylanish tashqi sektorsiz bila oladimi?
6. Sof soliq deganda nimani tushunasiz?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

DAVLAT SEKTORI - mamlakat iqtisodiyotining davlat (shukumat) tomonidan tiliq nazorat qilinadigan qismi

XUSUSIY SEKTOR - mamlakatdagi uy xijaliklari va firmalarning majmuasi.

"TORTIB Olish" - "daromad-xarajat" doiraviy oqimdan tortib olingan potentsial xarajatlar: jam\armalar, soliq tilovlari va import.

JAM/ARMA - mamlakat yoki firmalar ixtiyorida turli majburiy tilovlar chegirib tashlangandan qolgan daromadning bir qismi. Jam\arma iste`mol maqsadida ishlatilmaydigan daromaddir.

JAM\ARISH eFFEKTI - daromad isimtasi bilan jam\arma isimtasi irtasidagi bo\liqlik. Daromad qancha yuqori bilsa, undagi jam\ariladigan shissa shuncha yuqori biladi.

INVESTITSIYA - bu umumiy kapital shajmining isishga yordamlashuvchi shamma xarajatlardir. Investtsiya ikki xil buladi: a) asosiy kapitalga investitsiya; b) tovar - moddiy zashiralarga investitsiya.

SUBSIDIYA - davlat byudjetidan tadbirkorlarga aniq maqsad yilida ishlatish uchun beriladigan mabla\dir. Subsidiya davlatning moliyaviy yordami bilib, byudjetga qaytarib berilmaydi.

STATIK IQTISODIYOT - iqtisodiyotning sokin sholatda bilishi, ya`ni yalpi investitsiya bilan amortizatsiyaning bir-biriga barobar bilishi. Iqtisodiyotda shuncha miqdorda kapital ishlab chiqariladiki, u yalpi milliy mashsulot ishlab chiqarish jarayonida qilingan kapitalga barobardir.

"IN`EKTSIYA"- "daromad-xarajat" doiraviy oqimiga kishiladigan qishimcha vositalar: investitsiyalar, davlat xaridlari va eksport.

SOF eKSPORT- chet eldan sotib olinadigan tovarlar va xizmatlar, ya`ni import miqdori, chet elga sotiladigan tovarlar va xizmatlardan kam bilishi, ya`ni ular irtasidagi farq.

MILLIY IKTISODYOT HAJMI, TARKIBI VA DINAMIKASINI ILCHASH.

(4 soat)

REJA:

1. Milliy mashsulot va uning kirsatgichlari.
2. YAMMni ilchash usullari:
 - A) pirovard foydalanish biyicha;
 - B) ishlab chiqarish biyicha;
 - V) taqsimlash usuli biyicha.
3. YAMM deflyatori.
4. Milliy mashsulot schetlaridagi kamchiliklar.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Axmedov D., Ishmuxamedov va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Dolan e., Deyvid E. Makroekonomika. Sankt-Peterburg. 1994 g. gl . 23.
3. Dolan e. , Kempbell K, Kempbell R. Den'gi bankovskoe delo i denejno-kreditnaya politika. 1997.M. Gl.1.
4. Fisher S. Dornbush R., SHmalenzi R. ekonomika. M. 1993 g. gl.24
5. Makkonnell K., Bryu S.. ekonomiks. 1992 g. M.T1. gl.9.
6. Voytov L. ekonomika. M. 1999 g.
7. Menk'yu N.G. Makroekonomika. M. 1994 g. gl.2., 3.

1. Bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida asosiy makroiqtisodiy kirsatkich milliy shisobchilik tizimi (MHT) yordamida aniqlanadi va ma'lum vaqt

maboynida (yil, chorak, oy) milliy iqtisodiyot rivojlanishining pirovard natijalarini ifodalaydi. YAgona uslub asosida shisoblangan bu kirsatkichlar izaro bir-birlari bilan bo'liq biladi.

Mamlakat miqyosida ishlab chiqarish shajmini nominal jishatdan ilchovchi eng qulay kirsatkich – bu yalpi milliy mashsulot (YAMM). Adabiyotlarda ingliz tilida QNP – gross national product.

Nazariy jishatdan YAMM ma'lum vaqt davomida (odatda bir yil olinadi) mamlakatning ichki resurslarini foydalanib ishlab chiqarilgan pirovard tovar va xizmatlarning bozor qiymatining umumiy summasidir. Masalan, Izbekistonning YAMMi 50 mlrd. dollar, AQSHniki 7 trillion dollar, YAponiyaniki 5 trillion dollarni tashkil etadi (2000 yil biyicha, taxminan). Bu mamlakatning iqtisodiy qudratini kirsatuvchi asosiy kirsatkichdir.

YAMMni aniqlashda asosiy rolni pirovard tovar va xizmat tushunchasi iynaydi. Maqsadga erishish uchun faqat pirovard iste'molchiga sotilgan tovar va xizmatlarnigina shisobga olish kerak. Pirovard iste'molchi deganda yo ichki iste'mol uchun, yo investitsiya uchun, yoki davlat xaridini amalga oshirish uchun yoxud eksport uchun ishlatilishi tushuniladi.

Oraliq tovarlar – keyinchalik ishlab chiqarish resursi sifatida ishlatish uchun sotib olingan tovarlardir, ular YAMMga qishilmaydi. Boshqacha qilib aytganda, YAMMni shisoblashda kishilgan qiymat kategoriyasini bilish kerak. Kishilgan qiymat korxona sotish shajmidan ishlab chiqarishni olib borish uchun sotib olingan materiallar qiymati ayirmasidan iborat.

Misol, avtomobil' ishlab chiqarish uchun: ishlab chiqarilgan tovar -10 mlrd. dollar. Minus: ishlab chiqarish omillari sotib olish xarajatlari (shisha, pokrishka, elektr uskunalar, buyoq va sh.) - 4 mlrd. dollar. Jami: qishilgan qiymat 6 mlrd. dollarni tashkil etadi.

YAMM ni shisoblashda quyidagilarni inobatga olish kerak:

a) Ishlab chiqarilgan mashsulotning bir qismi tovar shakliga aylanmaydi, ya'ni ichki iste'molga ketadi, buni inobatga olish kerak.

b) YAMMga shu yil davomida ishlab chiqarilgan mashsulot kishiladi. Ayrim tovarlar esa ikki va undan ortiq yilda ishlab chiqilishi mumkin, ammo oxirgi yildagina YAMMga qishiladi. Masalan, bino, katta kema necha yillar qurilishi mumkin. Hisoblashda esa topshirilgan, ya'ni ishlab chiqarish tugallangan yilda shisobga olinadi.

v) YAMM ma`lum mamlakat fuqarolarining mulki bilgan ichki omil shisobida ishlab chiqarilgan mashsulot sifatida shisoblanadi. YAMMning bir qismi chet elda chiqarilishi mumkin va teskarisi. Masalan, Moskvada ishlovchi Izbekistonlik kiradigan daromad Izbekiston YAMMga kishiladi. SHu bilan birga Izbekistonda ishlovchi amerikalik kiradigan daromad esa AQSHning YAMMga qishiladi.

SHuning uchun YAMM bilan birga yalpi ichki mashsulot (YAIM) kirsatgichi sham shisoblanadi. Ingliz tilida QDP - dross demond product. Demak, YAMM – ushbu mamlakat fuqarolarining daromadi, bunga ushbu davlat fuqarolarining chet elda qilga kiritgan daromadlari sham kiradi, ammo ushbu davlatda bilgan chet elliklarga mansub bilgan ishlab chiqarish omillari tufayli kiriladigan daromadlar kirmaydi.

YAIM – davlat territoriyasi ichida olgan daromadlari kiradi, lekin ushbu davlat fuqarolarining chet elda qilga kiritgan daromadi kirmaydi.

YAIM bilan YAMM irtasida farq kam. Oldingi paytlarda dunyoda amaliyotda YAMM kirsatgichi kip ishlatilar edi, shozir esa YAIM. Sababi, YAMM uchun material yi`ish qiyin, YAIM biyicha esa nisbatan oson. SHuning uchun ikkinchisi kiproq ishlatiladi.

2. Makroiqtisodiyotning asosiy kirsatkichi bilgan yalpi ichki mashsulot uch xil usulda shisoblash mumkin:

- a) xarajatlar biyicha (pirovard foydalanish usuli);
- b) ishlab chiqarish biyicha (ishlab chiqarish usuli)
- v) daromadlar biyicha (taqsimlash usuli).

YAMM xarajatlar biyicha shisoblashda shamma iqtisodiy agentlarning xarajatlari majmuasi sifatida ya`ni, uy xijaliklari, investorlar, davlat (shukumat timsolida) va chet el xaridorlari (mamlakat iqtisodiyoti tovar va xizmatlaridan sotib olingan qismi) ning summasi sifatida shisoblanadi.

Buni formula jishatdan quyidagicha tasvirlash mumkin:

$QDP = C + QI + QG + QX_n$, bu erda

S - (consumption – iste`molchi) – shaxsiy iste`mol xarajatlari.

I – (investment- investitsiya) – yalpi investitsiyalar.

G –(government – shukumat) - davlat xarajatlari

Xn – (neat export – sof eksport) – tovar va xizmatlarning chet elga sof eksporti.

SHaxsiy iste`mol xarajatlari uch qismga ajratilib shisoblanadi:

- a) uzoq muddatda foydalaniladigan tovarlar;
- b) qisqa muddatda foydalaniladigan tovarlar;
- v) xizmatlar;

Xususiy sektor investitsiyasi esa ikki qismga ajratilib shisoblanadi:

- a) asosiy kapitalga investitsiya;
- b) tijorat tovar zashiralar miqdoridagi izgarishlar;

Tovar va xizmatlarning davlat xaridi esa shukumat strukturasi nuqtai nazaridan ajratib shisoblanadi:

- a) markaziy shukumat xaridlari;
- b) mashalliy shukumat xaridlari;

Tovar va xizmatlarning sof eksporti, odatda quyidagi ikki narsaning ayirmasi sifatida aniqlanadi – eksport, ya`ni chet ellik fuqarolarning ushbu davlatda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarining shajmidagi ulushi shamda import, ya`ni ushbu davlat fuqarolarining chet el mamlakatlarining tovar va xizmatlaridagi ulushining shajmi.

SHuni aytib itish kerakki, sof eksportning ilchami musbat bilishi sham, manfiy bilishi sham mumkin. Agar eksport importdan kip bilsa musbat, import eksportdan kip bilsa manfiy biladi. SHunday qilib, shu usul bilan shisoblangan YAMMDan asosiy kapital iste`moli bilan bo`liq bilgan ajratmalarni chigirib tashlasak, sof milliy mashsulot (SMM) qoladi. Ingliz tilida NNP (neat national product) yoki NDP (neat demond product). Bizga ma`lumki investitsiya yalpi va sof investitsiyalarga farqlanadi. Sof investitsiya asosiy kapitalni isishiga olib keladi. Investitsiyaning anchagina qismi eskirgan kapitalni irnini qoplashga ketadi. Amalda buni aniqlash qiyin. SHuning uchun sof milliy mashsulotni shisoblashda «asosiy kapitalni iste`moli bilan bo`liq bilgan ajratmalar» kategoriyasi kiritilgan.

№	Sektorlar	Komponentlar	Simvol	1986 yil, AQSH biyicha YAMMDa shissalar
1	Uy xijaliklari	iste`mol	S	65,6%
2	biznes	investitsiya	I	16,3 %
3	davlat	shukumat	G	20,6%

4	Boshqa dunyo	Sof eksport	Nx	-2,5%
		jami	QNP	100,0%

«Sof eksport» scheti mamlakat ekonomikasining tashqi dunyo bilan aloqalari ti\risida tushuncha beradi. Keyingi 10 yilliklarda bu aloqalar dunyo miqyosida kengayib bormoqda. Masalan, AQSH 1960 yilda eksport YAMMning 6% miqdoriga, import 5% iga barobar bilgan bilsa, 1990 yilda esa eksport 12 %, import 13% tashkil etdi.

Tashqi tilov bilan bo\liq operatsiyalar faqat tovarlar eksporti – import operatsiyalarini iz ichiga olmaydi. Undan tashqari, qisqa va uzoq muddatli qarzga tovarlar eksport – importi, real va moliyaviy aktivlarni sotib olish bilan bo\liq operatsiyalar (kichmas mulk yoki qimmatbaho qo\ozlarni sotib olish), shar xil davlatlarning shukumatlari, xususiy shaxslar mabla\larni xalqaro kichirishlari (gumanitar yordam, chet elga kichib ketishlariga pensiya berish, qoloq mamlakatlarga yordam), markaziy bank, shukumat organlari ofitsial rezervlarni tashkil etish uchun pul kichirishlarni iz ichiga oladi.

Nazariy jishatdan joriy schet va kapital mabla\lar sharakati schet miqdoridan bir-biriga teng bilishi kerak, biri musbat bilsa, ikkinchisi manfiy bilishi kerak. Xalqaro shisoblarda foydalanilgan shar bir sim albatta iz manbaiga ega bilishi kerak, shuning uchun tushgan shar bir sim (Q) va uning ishlatilishi (-) umuman olganda nolga teng bilishi kerak.

YAIMni ishlab chiqarish usulida shisoblash uchun mamlakat miqyosida barcha ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish jarayoniga qishilgan qiymatlari shisobida aniqlanadi. Bunda shar bir korxona va tarmoqning shissasini aniqlash mumkin. Bu usul bilan shisoblaganda keyingi 10 yil ichida Izbekistondan YAIM da tarmoqlarning shissasi quyidagicha bilgan:

№	Tarmoq	1990	1995	2000
1	Sanoat	22,4	20,0	18,0
2	SHu jumladan yonil\i energetika majmuasi	6,0	6,0	5,3
3	Metalurgiya kompleksi	1,0	3,0	2,0
4	Mashinasozlik	6,6	1,5	2,2
5	Engil sanoat	2,5	4,5	3,8

6	Oziq-ovqat sanoati	0,5	1,0	1,0
7	qishloq xijaligi	32,8	32,3	25,6
8	Savdo	3,0	5,2	8,3

YAIMni daromadlar biyicha shisoblashda barcha sub`ektlarning bandligi tufayli oladigan daromatlari yilindisi sifatida shisoblanadi. U quyidagilardan iborat:

- asholining uy xijaliklari irtasida taqsimlanadigan yalpi meshnat daromatlari (ish shaqi - wages);
- xususiy va tadbirkorlar iz faoliyatlari tufayli kiradigan daromad. (foyda – profit, renta – rent, foiz – payment).

Kengroq qilib olsak, quyidagicha biladi:

I. ishlovchilarga tilanadigan shak.

- a) ish shaqi va xizmat shaqi;
- b) qishimcha tilovlar.

II. Individlarning pulli renta daromadi.

III. Sof foiz.

IV. Firmalar foydasi.

- a) dividend;
- b) korxonaning foydadan olinadigan soli'i;
- v) taqsimlanmagan foyda;
- g) tovar zashiralar qiymatidagi izgarishlar shisobi va asosiy kapital qarzsizlanishi shisobi.

V. Mustaqil band bilganlarning daromadi.

Sof foiz deganda, umumiy foiz bilan pulni akkumlyatsiya qilish uchun tilanadigan foiz irtasidagi farq tushuniladi.

Formula jishatdan quyidagicha yozish mumkin:

$$ODP = W + RENT + P + S + D + IBT$$

Bunda, W – ish xaqi, RENT - renta, R – foyda, S – foiz, D – (depriciation) – amortizatsiya ajratmalari, iBT – (inderect business taxex) – biznesga egri soliqlar.

YAMMdan amortizatsiyani ajratsak, SMM kelib chiqadi, undan egri soliqlar (iBT) va unchalik ashamiyat kasb etmaydigan statistik farqlar olib tashlasak milliy daromad (Ni- national income) kelib chiqadi.

SHunday qilib, milliy daromad formulasini quyidagicha yozish mumkin:

$$N_i = W + \text{Rent} + P + S$$

YOKi

$$N_i = \text{NDP} - i\text{BT}$$

egri soliqlar – bu ishlab chiqaruvchilardan davlat tomonidan, ularning daromadiga kiritmasdan (tovar bashosiga qishilgan bilsa sham) olinadigan shar xil soliqlardir. Bu: NDS (qishimcha qiymat soli'i), aktsiz, mulkdan olinadigan soliqlardir.

«Statistik farq» – buning sababi YAMM pirovard foydalanish biyicha shisoblanadi, milliy daromad esa taqsimot printsipi asosida shisoblanadi, shuning uchun shisob - kitob qanchalik aniq bilmasin ular irtasida farq biladi. AQSH dek shisob- kitob yaxshi yilga qiyilgan, mamlakatda odatda bu YAMMning 1 foizidan kam miqdorni tashkil etadi.

Milliy darmad - oila xijaliklarining daromadini kirsatuvchi kirsatkich shisoblanadi. Ammo daromadning bir qismi oilalarga etib kelmaydi. Masalan, tabiiy resurslar va kapitaldan kiriladigan daromadning bir qismi korxonalar izida yililadi, ya`ni foyda yoki dividend sifatida taqsimlanmaydi. Milliy daromaddan ijtimiy su\urta fondiga tilovlarni, korporatsiya foydasiga qilinadigan soliq, taqsimlanmagan foyda va transfert tilovlarini chigirib tashlasak shaxsiy daromad qoladi. SHaxsiy daromad uy xijaliklarining shaqiqiy daromadi sifatida chiqadigan kategoriyadir.

3. Basholar shar xil dinamikaga ega, oqibatda vaqt itishi bilan yillar biyicha shisoblangan YAMM bir biridan uzoqlashaveradi. SHu farqni kamaytirish uchun deflyatordan foydalaniladi.

YAMM deflyatori – bu kiplab tovarlar narxidagi izgarishlarni inobatga oluvchi, inflyatsiya ta`sirini (nominal YAMMga) shisobga oluvchi kirsatkichdir. Basho izgarishini aniqlash uchun odatda bazis yil tanlab olinadi (AQSHda 1972, 1982 yillar tanlab olingan).

Irtacha basho darajasini aniqlashning 2 usuli bor:

a) bazis yil 1 deb olinadi, shunga qarab basho darajasi aniqlanadi (mas.1,263).

b) bazis yil kirsatkichi 100 deb olinadi, shunga qarab basho indeksi aniqlanadi (mas.126,3%).

YAMM deflyatoridan foydalanish.

YAMM deflyatori keng tovarlar narxining irtacha indeksi bilsa sham, praktikada iste'mol tovarlar bashosi indeksi mashshurdir. Bunda odatdagi shashar xijaligi sotib oladigan «iste'mol xaltasi» inobatga olinadi. Bu kirsatkich amaliyotda (ish shaqini, nafaqani indekslashtirishda) keng qillaniladi. Amaliyotda yana ishlab chiqaruvchilar basholari indeksi qillaniladi. Bunda xom-ashyo, materiallar, yarim fabrikatlar bashosi indeksi olinadi. Bu firmalarning izaro shisob kitobida, prognozlarda qillaniladi.

4. «Milliy daromad schetlari qanchalik ishonchli?» degan savol tu'iladi. Bunda 4 ta muammoni kirib chiqish kerak:

- 1) Schetlarda berilgan ma'lumotlarning aniqligi va iz vaqtidaligi muammosi.
- 2) Rasmiy ma'lumotlarda yashirin iqtisodiyotdagi faoliyatni shisobga olish muammosi.
- 3) Basholar indeksini aniqlashda sistematik xatolar muammosi.
- 4) Hayot darajasini nomoddiy tomonlarini shisobga olish muammosi.

1. Afsuski, odatda YAMM miqdorini aniqlashda aniqlik bilan iz vaqtidalikdan birini tanlashda ti'ri keladi, ya'ni agar ma'lumot aniq bilsin desangiz, u kechikib ketadi, iz vaqtida bilsin desangiz aniqligi kamayib ketadi. Ma'lumot aniq bilmasa, yoki kechiqsa shukumat rashbarlarining mos iqtisodiy faoliyat olib borishiga shalakit beradi.
2. Iqtisodiy aktivlik darajasini aniqlashda, rasmiy shisoblarda iqtisodiyotning kirinar qismi shisoblanadi. Ammo juda katta kirinmas sektor sham mavjud, bunda ishlab chiqarish jarayoni, iste'mol, investitsiya sodir biladi-yu, ma'lumotlarda bu bilmaydi (narkobiznes, iyin biznesi, uy bekalarining ishlashi, natural xijalik ishlovlari, ishlab chikaruvchilarning noqonuniy ishlashlari, vodoprovodchining chapga ishlashi kabidek). AQSHdek eng rivojlangan mamlakatda yashirin

iqtisodiyot shissasi taxminan 10%, Frantsiyada 30%, Italiyada 40%, qoloq mamlakatlarda undan sham kip, aniq bir narsa deyish qiyin.

3. 20 asrning 70 yillaridan ish shaqi, pensiyalar indeksatsiya kilina boshlashi bilan basholar indeksini aniqlashdagi xatoliklar kipaydi. Bu indeksni real sholatdan yuqori olinganmi, pastmi buni aniqlash qiyin, undan keyin uni korrektirovka qilish sham katta muammodir.

«Iste`mol xaltasi» (Potrebitel'skaya korzinka)ga olinadigan tovarlar strukturasi, ashamiyati vaqt itishi bilan izgarib boradi ( masalan, oldin AQSHda gisht kip iste`mol kilinar edi, shozir dengiz mashsulotlari va sh.k.) bu izgarishlarni basholar indeksida shisobga olish esa qiyin. Odatda asholi narxi tez isadigan mashsulotlarni kamroq oladi, sekin isadiganlarni kiproq oladi. YAna bir xato iste`mol tovarlar bashosini aniqlashda tovar sifatidagi izgarishlar shisobga olinmaydi. Masalan, 1990 yil avtomobili, 1970 yilnikiga nisbatan 3 marta qimmat deb bilmaydi, chunki ularning sifati ancha farq qiladi. 1960 yil, masalan kal`kulyator 1000 dollar bilgan, 1990 yilga 1000 dollarga komp`yuter sotib olasiz, kal`kulyator esa 5 dollar.

4. YAMM ni kirsatkichlarini shisoblashdagi oxirgi muammo, bu shuki u faqat shayotning moddiy tomonlarini shisobga oladi, nomoddiy tomoni shisobga olinmaydi. Atrof - mushit sifati, millat salomatligi va boshqalar (nomoddiy kirsatgichlarning chyoki yiq desak biladi) iz ishidan qoniqish, distlik munosabatlari, qarindosh uru`chilik, sotsial adolat, iqtisodiy tenglik, ozodlik va sh.k. Afsuski bularni miqdoran ilchab bilmaydi. SHuning uchun YAMMni xalq farovonligining shaqiqiy kirsatgichi deyishga ishonmaslik kerak, ayrim davrlar, ayrim regionlar, ayrim davlatlarda shayotning nomoddiy tomonining ashamiyati va irni shar xildir.

YAMM va boshqa makroiqtisodiy kirsatkichlarni shisoblashni amerikalik olim Soyman Kuznets (1972 yil Nobel' mukofoti laureati) taklif kilgan metodika biyicha ishlab chiqilgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Jamiyatda asosiy miakraiqtisodiy kirsatkichlarni tutgan irni.

2. Milliy shisobchilik tizimida yalpi milliy mashsulot va yalpi ichki mashsulotlarni aniqlash.
3. YAlpi milliy mashsulot bilan yalpi milliy mashsulot farqi nimada?
4. YAMM ni shisoblashning necha va qanday usullari bor?
5. YAMM shisoblashning nega kip usullari killaniladi?
6. Milliy shisoblash tizimining schetlariga qanchalik ishonib biladi?
8. Sof milliy mashsulot kattami milliy daromad kattami?
9. Makroiqtisodiy kirsatgichlarni mietodikasini kim ishlab chiqqan?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

YALPI MILLIY MAHSULOT - mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovar va xizmatlarning bozor qiymatida shisoblangan majmuasidir

YALPI ICHKI MAHSULOT - mamlakatda 1 yilda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozor qiymatida majmuasi, ammo eksport-import operatsiyalarini inobatga olmagan sholda.

SOF MILLIY MAHSULOT - yalpi milliy mashsulotdan amortizatsiya ajratmalarini chegirib olingandan sing qolgan qismiga teng biladi

MILLIY DAROMAD - jamiyat miqyosidagi barcha daromadlar y\indisidir, u tabiatan yangidan shosil etilgan qiymatga tengdir. Milliy daromad - sof milliy mashsulotning jamiyat a`zolariga tekkan qismidir

**SHAXSIY ISTE`MOL XARAJATLARI** - uy xijaliklarining uzoq muddatli va qisqa muddatli iste`mol tovar va xizmatlariga qilinadigan xarajatlardir.

EGRI SOLIQLAR - bu ishlab chiqaruvchilardan davlat tomonidan ular daromadiga kiritmasdan (tovarlar bashosiga qishilgan bilsa sham) olinadigan shar xil soliqlardir. Bunga qishimcha qiymat soli`i, aktsiz, mulkdan olinadigan soliqlar misol bila oladi

NOMINAL YAMM - pulda ifodalangan va muayyan narxlarda shisoblangan yalpi milliy mashsulotdir.

YAMM DEFLYATORI - iqtisodiyotda, shu jumladan investitsiyaviy tovarlarga butun narxlar qanchaga oshganligini kirsatuvchi basholar indeksidir. Basholar indeksi esa ma`lum vaqt davomida narxlar qanchaga oshganligini kirsatuvchi iqtisodiy indikatoridir.

ISTE`MOL BAHOLAR INDEKSI - inflyatsiyani kirsatuvchi kirsatkich bilib, oila xijaliklari uchun zarur bilgan eng mushim riz\or tovar va xizmatlarning 300 tasining narxlaridagi irtacha izgarishlarni kirsatadi.

ISTE`MOLGA NISBATAN IRTACHA O/ISHLIK - iste`molga ketuvchi umumiy daromad shissasi.

YALPI MILLIY MAHSULOT HAJMINING ORKA KOLISHI - potentsial real yalpi milliy mashsulotdan mavjud, aslidagi yalpi milliy mashsulot ayirmasi.

REAL YAMM - narx izgarishi nazarda tutilib shisoblangan, ishlab chiqarishning amaldagi miqyosini ifodalovchi yalpi milliy mashsulotdir.

IQTISODIYOTDA MUVOZANAT VA BARQARORLIK.

2 (soat)

REJA:

1. Muvozanat shaqida tushuncha. Muvozanat turlari.
2. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish va undagi yondoshuvlar.
3. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosati.
4. Izbeksitonda iqtisodiyotni barqarorlashtirish.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Axmedov D., Ishmuxamedov va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Menk'yu N.G. Makroekonomika. M. 1994 g. GL. 12,16.
3. Makkonell K., Bryu S. ekonomiks. 1993 g. M. T.1. GL. 14,17,18,20.
4. Fisher S. , Dornbush, SHmalenzi R. . ekonomika. M. 1994 g. gl. 29,31,34.
5. Dolan e. Makroekonomika. Sankt-Peterburg. 1994 g. Gl. 15.
6. Dolan e., Kempbell R. Den'gi, bankovskoe delo i denejno kreditnaya politika. Gl. 17,20.
7. Xeyne P. ekonomicheskii obraz mishleniya gl. 22.
8. Yildoshev Z., Kosimov M. Makroiqtisodiyot asoslari. T. 1994 yil. 6-8 betlar.

1. Muvozanat – bu shunday sholatki, iqtisodiy qaror qabul qiluvchilar iz rejalarini izgartirishda shech qanday motivga ega emaslar.

Iqtisodiy muvozanat 2 xil usul bilan irganiladi. Birinchi usulda xususiy muvozanat irganiladi. Bunda bir, ikki, yoki bir necha bozorlar boshqa iqtisodiyotdan ajralgan sholatda iqtisodiy tashlil qilinadi.

Ikkinchi usul yordamida umumiy muvozanat irganiladi. Unda barcha iqtisodiyot uning barcha iqtisodiy aloqalari bilan uzviy birlikda, keng kilamda tadqiq qilinadi.

Ushbu ikki usulning qaysi biridan foydalanish izlanish maqsadiga, irganilayotgan aniq bozor sholatiga bo'liqdir.

Misol uchun, qandaydir sabablarga kira kartoshkaning narxi oshgan bilsin. U sholda xususiy muvozanat nuqtai nazaridan kartoshkaga talab kamayadi. Agar boshqa oziq - ovqat mashsulotlarining bashosi kartoshkaning bashosidan kiprok oshadigan bilsa, kartoshkaga bilgan talab yanada oshadi. Er egalari esa erlariga qanday mashsulotdan kip foyda olinadigan bilsa isha mashsulotni ekadilar.

Kartoshka etishtiruvchi xijaliklar daromadlarining kipayishi, ularning ishlab chiqarish resurslariga (traktor, kombayn kabilarga) bilgan eshtiyojlarini shamda iste'mol tovarlariga (mebel', kiyim kabilarga) bilgan eshtiyojlarni oshiradi. Natijada yuqorida kirsatilgan tovar ishlab chiqaruvchilarning tovarlariga bilgan talab sham kipayadi, mos ravishda taklif va ularning daromadi sham kipayadi.

Bunday murakkab jarayonlarning ijtimoiy - iqtisodiy oqibatlarini umumiy iqtisodiy muvozanatni tashlil qilish bilan irganishi mumkin.

Umumiy iqtisodiy muvozanatni irganish bilan birgalikda aniq bir bozorning xususiy muvozanatini irganish sham zarurdir. Umumiy iqtisodiy muvozanatni irganish makroiqtisodiyotning asosiy vazifalaridan biridir. Makrokilamda tashkil etilgan muvozanat respublika iqtisodiyotining barqarorligini ta'minlashning asosiy shartlaridan biridir. Iqtisodiyotning barqarorligi iz navbatida iqtisodiy isish sur'atlarini jadallashtirishga shart - sharoit yaratadi. SHu sababli makrokilamda muvozanatga erishish barqarorlashtirish muammosi bilan birgalikda irganiladi.

Iqtisodiyotning soshalari irtasida muvozanat borligini isbotlashga birinchi bilib XVIII asr Frantsiya (avvalombor, Frantsua Kene) iqtisodchilari urinib kirganlar. Ularning \oyalarini Karl Marks davom ettirgan («Ijtimoiy kapitalni takror ishlab chiqarish» sxemalari).

Umumiy muvozanat nazariyasining yaratilishida Leon Val'ras (1834 - 1910) marjinalizm asoschilaridan biri, frantsuz iktisodchisi, juda katta rol'

iynagan. U meshnat - xarajat kirsatkichlaridan ishlab chiqarish omillarini ajratib oldi. U meshnatning qiymat nazariyasini tanqid qilib, shamma omillarni bir kirsatkichga keltirib bilmaydi. Har bir omil iz qadriga, iz foydaligiga va noyobligiga ega deydi.

Muvozanatda yalpi mashsulot (yalpi taklif) yalpi talabga mos keladi. Mos kelmaslik muvozanatni buzilganligini bildiradi, uni esa tuzatsa biladi, deb shisoblaydi Val'ras. U shar bir tovar biyicha muvozanat nuqtasi naflikning maksimumiga teng deb shisoblaydi. Val'ras yopiq, ideal xijalikda iqtisodiy tizimning muvozanat sholatini «Val'ras tengligi» orqali matematik usulda shisoblashga sharakat kilgan.

endi makroiqtisodiy muvozanat xususiyatlarini kirib chiqamiz:

1. Inflyatsiya yalpi taklifning yalpi talabga nisbatan kam bilishi tufayli sodir biladi, chunki yalpi talab oshmasa narx isishiga asos yiq. Ammo yalpi talabning ortiqcha bilishi boshqa sabablar tufayli sham sodir bilishi mumkin, jumladan, davlat byudjetinin kamomadligi yoki pul ekspansiyasi.
2. Makroiqtisodiy muvozanat tiliq bandlikni kafolatlay olmaydi.
3. Makroiqtisodiy muvozanatda import shajmi eksport shajmidan ortiq bilishi mumkin, demak davlat tashqi qarzni oshira boshlaydi. Bunga teskari sholatda esa valyuta zashiralari soliq tushumlaridan oshib tushsa, davlat byudjetining defitsitligi yoki tashqi qarz shisobidan yoxud qishimcha pul emmisiyasi orqali moliyalashtiriladi.

2. Bozordagi muvozanatni barqarorlashtirish nafaqat ishlab chiqaruvchilarni va xaridorlarning manfaatiga javob beradi. Barqaror muvozanatni ta'minlash, davlatning sham iqtisodiy siyosati shisoblanadi, chunki u milliy iqtisodiyotning isish sur'atlarini barqarorligi uchun sharoitni sham ta'minlaydi.

Davlat iqtisodiyotni muvozanatlashtirish uchun turli iqtisodiy, xuquqiy, tashkiliy mexanizmlardan foydalanadi. Misol uchun tovarni bashosi past bilgan davrda uni ulgurji narxda ishlab chiqaruvchilardan sotib oladi. Demak, talab kipayadi va natijada uning bashosi kitariladi. Tovar narxi oshgan davrda esa davlat shu tovar taklif shajmini kengaytirishga

sharakat qiladi, natijada bozordagi tovarning bashosi ma'lum qiymatga arzonlashadi.

Barqarorlashtirish siyosati – bu makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin darajada pasayishiga, ommaviy ishsizlikka va yuqori sur'atlardagi inflyatsiyaga yil qiymaslikdir.

Barqarorlashtirish siyosatining maqsadi - boshqarib bilmaydigan ichki va tashqi muvozanatsizlikni chetlab o'tishdan, zarur bilgan taqdirda esa, uni tizilishdan iborat. Barqarorlashtirish juda murakkab va shar doim aktual vazifadir. Agar davlat bunga kam e'tibor bersa, oqibati yaxshi bilmaydi.

Sobiq SSSRda tanglik yiq, iqtisodiyot doim barqaror, agar barqarorlik buzilsa, «dono» davlat plan kimitasi, markazkom darrov izga soladi, deb iylanar edi. Ishlab chiqarilgan shar qanday narsa ijtimoiy foydalidir, deb shisoblanar edi. Natijada esa shech kimga keraksiz mashsulotlar ishlab chiqarilar edi. Albatta SSSRning xonavayron bilishiga kip omillar ta'sir qilgan, jumladan shal qiluvchi rolni moddiy manfaatdorlikning yiqiligi iynagan. Ammo makroiqtisodiy siyosatga e'tibor bermaslik sham juda katta salbiy rol' iynagan.

SHu irinda sobiq SSSRning nisbatan jadal isishiga yordam bergan 3 ta omilni sanash mumkin: a) katta kapital mabla'lar; b) fan va maorifga rivojlangan davlatlariga qaraganda kip kapital ajratganligi; v) qattiq ekspluatatsiya qilingan meshnatsevar xalq. Bularsiz ashvol yanada tangroq, davlatning umri yanada kaltaroq bilar edi.

3. Makroiqtisodiy siyosatda birinchi navbatda 2 xil yondoshuvni ajratadilar:

A) Klassik yondoshuv

B) Keynscha yondoshuv.

Klassik yinalish vakillari passiv makroiqtisodiy siyosat tarafdorlaridirlar.

Keyns yinalish vakillari esa aktiv makroiqtisodiy siyosat tarafdorlaridirlar.

Keynscha qarash shozirgi zamon makroiqtisodiyot tu'ilgan vaqtdan (yigirmanchi asrning 30 yillaridan) to 20 asrning 70 yillarigacha kiplab mamlakatlarda ustunlik qilar edi. Hozirgi zamonning mashshur keynschilariga quyidagilarni sanash mumkin: Nobel' mukofoti laureatlari –

Pol' Samuel'son, Franko Medil'yani, Robert Solou (Massachusta texnologiya institutida), Djeyn Tobin (Yelldan) va Lourens Kleyp (Pensil'vaniyadan).

Keynschilar erkin bozor tuzilma kasalliklariga ega, u iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydigan mexanizmga ega emas. SHuning uchun davlat iqtisodiyotni barqarorlashtirishda aktiv rol' iynashi kerak. Tez kitarilish va tez tushishlarga qarshi diskret fiskal va pul kredit siyosatlarini olib borishi kerak, deb shisoblaydilar. Davlat tadbirkorlikni qillab - quvvatlashi va iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishni tashkil qilish ishlarini amalga oshirishga kimaklashishi kerak, deb shisoblaydilar.

Klassik yinalishga Nobel' mukofoti laureatlari Mil'ton Fridman (1976 yil, CHikago universiteti) va Fridrix fon Xayek (1977 yil, London universiteti) ni kirsatish mumkin. Klassiklar bozor raqobati sistemasi yuqori darajadagi makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlab bera oladi, agarki unga davlat aralashmasa deb, qaraydilar. Davlat aralashuvi bozor iqtisodiyotining makroiqtisodiy barqarorlik qobiliyatini yiqotadi. Bundan tashqari, davlat ma'muriyatining, chuqur iylanmasdan qilinadigan chora - tadbirlari bozor sistemaning beqarorligini kichaytiradi. Davlat boshqaruvi – byurokratik, samarasiz, zararli individual tashabbus, shatto siyosiy xatolardan xoli emas, u beqarorlikni kuchaytiradi. Davlat sektoriga keynschilar va klassiklarning qarashlari diametral bir-biriga qarama - qarshi. Keynschilar davlat tadbirkorligi tarafdori, klassiklar esa davlat tadbirkorligiga qarshidirlar.

Keynschilar nazariyasi asosiy e'tiborni jami xarajatlar va ularning komponentlariga karatadi (SMM q SaQ InQ Q QXn)

Klassiklar esa almashuv tengligiga karatadi: (MV q PQ, bunda M – pul taklifi, V - pul sharakatining tezligi, P – basho darajasi Q - ishlab chiqarishning jismoniy shajmi). Klassik yinalishning bir maktabi bilmish monetaristlar pul taklifini ishlab chiqarish darajasi, bandlik va bashoni aniqlovchi yagona omil deb, shisoblaydilar. Monetaristlar pul muomalasi tezligi barqaror, unga ta'sir etuvchi omillar sekin - asta izgaradi, uni oldindan kirib bilib biladi, deydilar. Asholiga zarur pul YAMM ning nominal shajmi bilan aniqlanadi. Keynschilar V ni beqaror shisoblaydilar. Ular asosiy e'tiborni fiskal' siyosatga qaratadilar. Monetaristlar esa fiskal' siyosatni natijasi kam siyosat deb qaraydilar. Monetaristlar keynschilar qillaydigan «arzon» va «qimmat» pul-kredit siyosatini olib bormaslikni maslashat beradilar. Uning irniga monetarcha qoidani: YAMM ning real

yillik isishiga mos pul taklifini qilish kerak deytilar. Ammo shozircha biror bank (davlat banki) shali killagani yiq.

Monetaristlarga nisbatan, yangi klassik yinalishning quyidagi 2 nazariyasi aloshida ajralib turadi: bu taklif iqtisodiyoti nazariyasi va ratsional kutish nazariyasidir.

20 asrni 70 yillarning irtalaridan ratsional kutish nazariyasi keng tarqala boshladi. Ratsional kutish nazariyasi (RKN) yangi klassik maktabining yinalishlaridan biridir. Uning vakillari Robert Lukas (CHikago), Tomas Sardjey va Neyl Uolles (Minnessotidan) lardir. RKN si tarafdorlari kishilar izlarini doimo oqilona tutadilar deb, shisoblaydilar. Bozor sub`ektlari narsalarga nisbatan ma`lumotlarni yi`adilar va ma`nosiga etishga sharakat qiladilar, shunga qarab iz sharakatlarini qiladilar. «Oqil» odamlar shar qanday informatsiyani, shatto davlat qanday iqtisodiy siyosatni olib boryapti, shundan sham foydalanadilar. Bu esa iqtisodiyotdagi izgarishlarning oqibatini oldindan kira bilish imkonini beradi. CHunki «oqil» odamlar iz farovonligini maksimumlashtiradigan qaror qabul qiladilar. RKN shar qanday yangi informatsiya juda tez talab va taklif egriligiga ta`sir qilib, muvozanatni tiklaydi, ular diskret barqarorlashtirish siyosatini foydasiz deb shisoblaydilar.

Kip iktisodchilar RKN kishilmaydilar, ularning argumentlari:

a) kishilar (iste`molchilar, ishlab chiqaruvchilar, ishchilar) ekonomika funktsiya qilishi bilan bo`liq bilgan shar bir ma`lumotning ma`nosiga chuqur etmaydilar.

B) kiplab bozorlar sof raqobatli emas, ular darrov sharoitga moslasha olmaydi.

V) kredit – pul va fiskal` siyosat shaqikatdan sham ishlab chiqarish shajmi va bandlik darajasini izgartira oladi.

Keyingi 10 yillikda iqtisodchilarning klassik iqtisodiy tarafdorlari iqtisodiyot ishlashining va stagflyatsiyaning asosiy sababi meshnat unumdorligining va real ishlab chiqarish shajmi isishining past darajada bilayotganligi deb, qaraydilar.

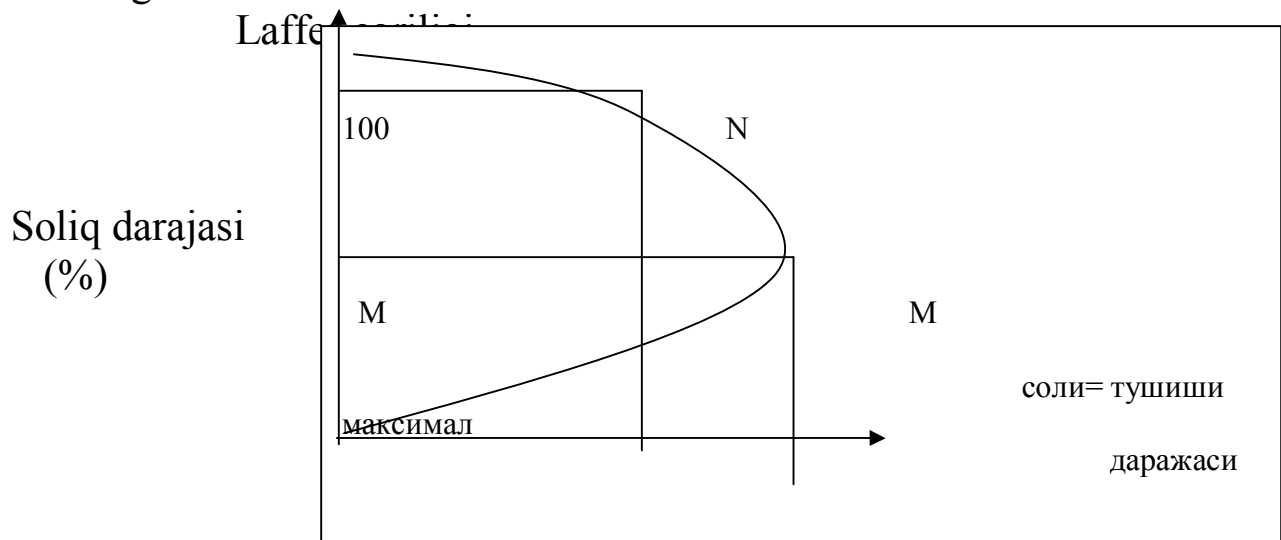
Taklif iqtisodiyoti nazariyasining vakillari keynscha nazariya stagflyatsiya bilan bellasha olmaydi, chunki ularning nazariyasi markazida jami talab turibdi. Keyns iz nazariyasini yigirmanchi asrning 30- yillarida yaratgan va asosiy e`tiborni ishsizlik va ortiqcha quvvatlar muammolariga

qaratgan. Ishlab chiqarish xarajatlari va jami taklif Keyns modelida passiv rol' iynaydi.

(Artur Laffer – taklif iqtisodiyoti nazariyasi vakillaridan biri). Taklif iqtisodiyoti nazariyasi tarafdorlari inflyatsiya va ishsizlik darajasini aniqlashda jami taklif aktiv rol' iynaydi deb shisoblaydilar. Iqtisodiy izgarishlar talab tomonidan sham, taklif tomonidagi izgarishlar tufayli sham chiqishi mumkin deydilar. Ular soliqlarning katta qismi oxir - oqibat tadbirkorlarning xarajatlariga aylanadi va nisbatan yuqori basho sifatida iste'molchilar biyniga qiyiladi. Soliqlar xarajatlar inflyatsiyasini kuchaytirish effektini keltirib chiqaradi. Ular soliqlar meshnat qilish, investitsiya, ishlab chiqarishni yangilash va tadbirkorlik tavakkalini iziga olish stimuliga salbiy ta'sir etadi. Meshnat intensivligi va uning uzoq muddat davomida bilishi soliqlar tilangandan keyin qoladigan daromadga bo'liq. Xilma – xil transfert tilovlar (pensiya, nafaqa, stipendiya) meshnat qilish stimulini kadsizlantiradi. Investitsiya (jam'arish) sham xuddi shunday.

Taklif iqtisodiyoti nazariyasi tarafdorlari tartibga solish shaklidagi davlatning iqtisodiyotga aralashuvi meshnat unumdorligi va xarajatlariga salbiy ta'sir etadi. Strukturaviy tartibga solish ayrim tarmoqlarga (masalan, aloqa, transport) legal monopoliya xuquqini beradi. «Umumsotsial» tartibga solish sham biznes olib borish uchun ortiqcha xarajatga, u esa stagflyatsiyaga olib keladi.

Taklif iqtisodiyoti nazariyasining loyali Reyganomikada killanilgan.

Soliq darajasining past bilganida sham, kip soliq tushishi sham mumkin, deydi Artur Laffer.

Bu nazariyani tanqid qiluvchilar shozirgi zamon iqtisodiyotida Laffer egriligida qay bir nuqtada N ga yoki I ga yaqinmi, shuni aniqlab bilmaydi, deb shisoblaydilar.

Umuman olganda, makroiqtisodiy barqarorlashtirish juda murakab jarayon bilib, u quyidagi qiyinchiliklar bilan sham bo'liq:

1. Vaqt lagasi. Bu iz navbatida ikkiga ajratiladi a) ichki lag – iqtisodiy shok yoki kasallikning boshlanishidan to iqtisodiy siyosatda javob choralar kirguncha bilgan vaqt. B) tashqi lag - qaror qabul qilingandan to natija bergangacha bilgan davr.
2. Iqtisodiy ma'lumotlarning takomil emasligi.
3. Iqtisodiy kutishlarning izgaruvchanligi.
4. Tarixiy analoglarning bir-biriga mos emasligi.

Muvozanatni ta'minlash uchun shukumat qaysi pozitsiyada turishi juda murakkabdir. Buni quyidagi misolda kirib chiqamiz. Davlat bozoridagi basholarning keskin izgarishining oldini olish va muvozanatni ta'minlash uchun «tovar interventsiyasi» bilan shu'llanishi kerakmi? Avval davlatning tovar interventsiyasiga qarshi dalillarni keltiramiz va singra oqlovchi dalillarni keltiramiz.

a) davlatning amaldorlari tovar interventsiyasini itkazishda izlarining mabla'lari bilan emas, balki davlat (xalq) ning mabla'laridan chayqovchilik qiladilar. Xususiy chayqovchi izining xatolari uchun izi moddiy javob beradi. Davlat amaldorlarining xatosi esa soliq tilovchilarining zimmasiga tushadi. SHuning uchun davlat amaldorlari biror bir qaror qabul qilsalar, xususiy tijoratchilarga qaraganda ular unga kamroq mas'uldirlar. Bundan tashqari, ba'zi ijtimoiy gurushlarning ta'sirida davlat siyosiy jishatdan aralashadi va uni oqlaydi.

b) agar misol uchun bu\doyning bashosi «sershosil» yilda juda pasayib ketsa, uni sotib olishga xususiy tijoratchilarning mabla'lari etishmaydi. Bunday shol bank sistemalari rivojlanmagan, bozor strukturasi takomillashmagan mamlakatlarda kiproq shaqiqatdir. Davlat xususiy tijoratchilarga nisbatan bashoni oldindan aytish, arzon sotib olish imkoniyatlariga ega biladi shamda shu bilan bashoning keskin izgarishining oldini oladi, bozorning barqarorligini, muvozanatini samaraliroq ta'minlaydi.

4. Har bir davlat iz ashvolini inobatga olib Keyns yoki klassik yondoshuvga asoslanadi. Masalan, Rossiya klassik yondoshuvga tayanadi. Izbekistonda esa Keyns yinalishi ustun turadi.

Izbekiston uchun iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda quyidagilarga e'tibor berishi kerak. Iqtisodiy barqarorlikka erishishning asosiy mezonlari:

a) agar ishlab chiqarish shajmining qisqarishi tarkibiy izgarishlar va ishlab chiqarishni texnika bilan qayta qurolantirish bilan bo'liq bilmasa, uning kamayishiga yil qiymaslik;

b) ustuvor tarmoqlarda ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun qulay sharoitni vujudga keltirish, ishlab chiqarish faoliyatini ra'batlantirilishiga kimaklashish;

v) davlat byudjeti va korxonalar moliyaviy ashvolining barqarorligini mumkin bilgan doirada ta'minlash;

g) pulning qadrsizlanishi jarayonlarini tixtatib qolish;

d) tilov balansi va davlat valyuta rezervlarining sholatini yaxshilash uchun barcha mavjud imkoniyatlardan foydalanish va shuning negizida Izbekistonning tashqi iqtisodiy munosabatlarda tutgan irnini mustashkamlash;

e) ijtimoiy siyosiy shayotni muvozanatlashtirilganligini ta'minlash, ashholining turmush darajasini mumkin qadar tutib turish va yaxshilash.

Iqtisodiyot tuzilishidagi izgarishlar quyidagi eng mushim vazifalarni shal etish bilan bo'liqdir:

1. boshqa mamlakatlardan xom ashho resurslari eng mushim turlarining, butlovchi mashsulotlarining va oziq – ovqat mashsulotlarining olib kelinishini qisqartirib, ana shu mashsulotlar irnini bosadigan korxonalarni rivojlantirish;
2. izimizda ishlab chiqarishni tashkil etish shisobiga xalq xijaligini talablarini qondirish.
3. Iqtisodiyotning mutanosib va barqaror ishlashini ta'minlash;
4. Iqtisodiyotning xom ashho etishtirishga qaratilgan bir tomonlama yinalishini bartaraf etish, ishlab chiqariladigan mashsulotning butlik darajasini va raqobatdardoshligini oshirish;
5. eksport imkoniyatlarini kengaytirish oltin - valyuta zashirasini mustashkamlash;

6. mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlash;
7. tarmoqlar ichidagi va shududiy jihatdan vujudga kelgan nomutanosibliklarni bartaraf etish.

Tarmoq strukturalarini (sanoat, qishloq xijaligi, transport, kommunikatsiyalar va sh.) takomillashtira borish.

Izbekiston sanoatining izak tarmoqlari quyidagilar: neft', gaz, energetika, qishloq xijaligining izak tarmoqlari esa quyidagilar: paxta, don, kartoshka etishtirishdir.

Takrorlash uchun savollar:

1. Muvozanat deganda nimani tushunasiz?
2. Barqarorlik deganda nimani tushunasiz?
3. Muvozanatning qanday turlari bor?
4. Aktiv makroiqtisodiy siyosat nima?
5. Passiv makroiqtisodiy siyosat nima?
6. Barqarorlashtirish siyosati nima?
7. Strukturaviy siljish deganda nimani tushunasiz?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

FAOLLIK KAMAYOTGAN IQTISODIYOT - iqtisodiyotning stagnatsiya sholatiki, bunda yalpi investitsiya amortizatsiyadan kam bilishi, ya'ni iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan kapitaldan kip miqdorda iste'mol qilinishidir

KEYNSCHILIK - iqtisodiyot nazariyasining yinalishlaridan biri bilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish \oyasini shimoya qiladi. Keynschilik makroiqtisodiyotning asoschisi Jon Meynard Keyns nomi bilan ataladi. Keynschilik iqtisodiy isish, iqtisodiy tsikl, ishsizlik, davlatning byudjet, soliq siyosatlariga katta e'tibor beradi.

BARQARORLASHTIRISH SIYOSATI – bu makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin darajada pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yil qiymaslikdir. Bu siyosatning maqsadi boshqarib bilmaydigan ichki shamda tashqi muvozanatsizlikni chetlab itishdan, zarur bilgan taqdirda esa, uni ti\rilashdan iborat.

BARQARORLASHTIRISH FONDI - bashoning izgarishiga qarshilik qilish uchun ma'lum bir tovarning narxi tushayotgan (kitarilayotgan) paytda sotib olish (sotish) uchun ishlatiladigan pul yoki tovarlar zashirasi.

BAHO DARAJASINING BARQARORLIGI - bu shunday sholatga erishishki, inflyatsiya darajasi shunday pastki, tadbirkorlar va oila xijaliklari iz qarorlarini qabul qilishda unga umuman e'tibor bermaydilar.

ISTE'MOL VA INVESTITSIYA FUNKTSIYALARI

2 (soat)

REJA:

1. Daromad va iste'mol irtasidagi izaro bo'liqlik
2. Iste'mol va jam'arish, ularning grafiklari
3. Iste'mol va jam'arishga irtacha va chegaraviy moyillik
4. Investitsiya va unga talab

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Gal'pirin V.M., Igratov S.M., Morgunov V.I. Makroekonomika. Tom-1. S. Peterburg. 1994.
3. Ishmuxamedov A.E., Jumaev Q. X., Jumaev Z.A. Makroiqtisodiyot (ma'ruzalar matnlari). Toshkent: TDIU - 2000.
4. Yildoshev Z., Qosimov M.S. Makroiqtisodiyot asoslari. T.: «Iqituvchi», 1994.

5. Karimov I.A. Izbekiston iqtisodiy isloshatlarni chuqurlashtirish yilida. T.: «Izbekiston», 1995.
6. Menk'yu N.G. Makroekonomika. M: MGU. 1994.
7. Hakimova M.A. Makroiqtisodiyot (iquv qillanma). T.: «Meshnat», 1997.

1. Hozirgi kunda mamlakatning xalqaro bozorlarda erkin tovar ayirboshi sham xalqaro basholarda, jashon andozalariga moslashib bormoqda. Bu iqtisodiyot ta'minotining makrokilamdagi iste'mol funksiyasini irganishni taqozo etadi. CHunki, iste'mol funktsiyasi moshiyatini bilish iste'mol bozorini boshqarishda asos biladi.

Iste'mol bozorida xaridorlar faqat fuqarolardan iborat bilmaydi. Xaridorlar tarkibiga asholiga bepul xizmat kirsatuvchi korxona va tashkilotlar sham kiradi. Iste'mol bozorida shar xil xizmatlar sotiladi. Iste'mol bozorining shajmi unda sotiladigan tovarlarning yalpi summasi bilan belgilanadi. Iste'mol tovarlari qat'iy davlat narxlari, nazorat qilinadigan narxlar va erkin narxlarda sotiladi.

Jam\arma – bu, mamlakat yoki firmalar ixtiyoridagi turli majburiy tilovlar chegirib tashlangandan keyin qolgan daromadning bir qismi. Jam\arma – iste'mol maqsadida ishlatilmaydigan daromaddir. Jam\arma funktsiyasi daromadlar bilan jam\arma xarajatlarining uzviy bo\liqligini kirsatadi.

Uy xijaliklarida shaxsiy daromadlar miqdoridan turli xil soliqlarni tilagandan sing iz ixtiyoridagi daromad qoladi. Buni biz milliy daromadning bir qismi sham deb ataymiz. Bu daromadlar uy xijaliklari tomonidan iste'mol va jam\arish uchun ishlatiladi.

(ID q S Q S)

Demak, jam\arma uy xijaligi ixtiyoridagi daromadning iste'mol qilinmagan qismidan iborat.

Agarda, milliy iqtisodiyot tashqi dunyo bilan shech qanday aloqaga ega emas (XqO) va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi nulga teng (SqO), deb faraz qilinsa, unda sof milliy mashsulot kirsatkichi (SMM) orqali ifodalangan ishlab chiqarish shajmi ixtiyoridagi daromadga (ID) teng biladi. YA'ni:

$$\text{SMM q ID q S Q S}$$

Bu erda makroiqtisodiy qonuniyat quyidagi kirinishga ega biladi:

$$\begin{aligned} & \mathbf{S\ Q\ I\ q\ S\ Q\ S\ yoki\ I\ q\ S} \\ & \mathbf{C\ Q\ I\ q\ yalpi\ xarajatlarga\ teng.} \end{aligned}$$

Ushbu jam'arish va investitsiyalardan kirinib turibdiki, uy xijaliklarining jam'arishga bilgan istaklari tadbirkorlikning qancha miqdorda investitsiyalash xoshishlariga mos tushsa, unda ishlab chiqarish shajmi (SQS) va yalpi xarajatlar (SQI) tengligiga yoki ishlab chiqarishning muvozanat darajasiga erishish mumkin.

Deylik, iqtisodiyotda eksport-import aloqalari, soliq solish va transfert tilovlari kirinishida davlat aralashuvi mavjud bilgan bilsa, bunday sholatda jam'arish tushunchasi murakkablashib, quyidagi kirinishga ega biladi:

$$\mathbf{S\ q\ Sp\ Q\ Sd\ Q\ Sx}$$

Bu erda: Sp - xususiy jam'armalar;

Sd - davlat jam'armalari;

Sx - boshqa mamlakatlar jam'armalari.

Bunda xususiy jam'armalar teng biladi: daromadlar (U), transfert tilovlari (TR), davlat zayomlari biyicha foizlar yi'indisi (N), minus soliqlar (T) va iste'mol (S);

$$\mathbf{Sp\ q\ (U\ Q\ TR\ Q\ N - T) - C}$$

Davlat ja'marmalari teng:

$$\mathbf{Sd\ q\ (T - TR - N) - G}$$

Agar davlat jam'armalari nolga teng bilsa, davlat byudjeti muvozanatlashgan, jam'arishning manfiy miqdori byudjet taqchilligini (VT) bildiradi:

$$\mathbf{VT\ q - Sg}$$

Boshqa mamlakatlarning jam'armalari teng, tashqi dunyoning bizning importimiz shisobiga olgan daromadlari minus ularning bizning eksportimizga sarflangan sharajatlarga teng:

$$\mathbf{Sx\ q\ M - X\ yoki\ Sx\ q - NX}$$

Agar mamlakat eksportiga nisbatan kiproq import qilsa, unda daromadlarning bir qismi xorijda qoladi va keyinchalik undan xorijiy

sheriklar tomonidan mamlakatimizda kichmas mulk va moliyaviy aktiv sotib olishda foydalaniladi.

Har qanday sholatda sham barcha turdagi jam\armalarning umumiy yi\indisi investitsiyalarga teng biladi:

$$SpQSdQSx \text{ q } (UQTRQN-T)-C \text{ Q } (T-TR-X1))-GQ(-Nx)$$

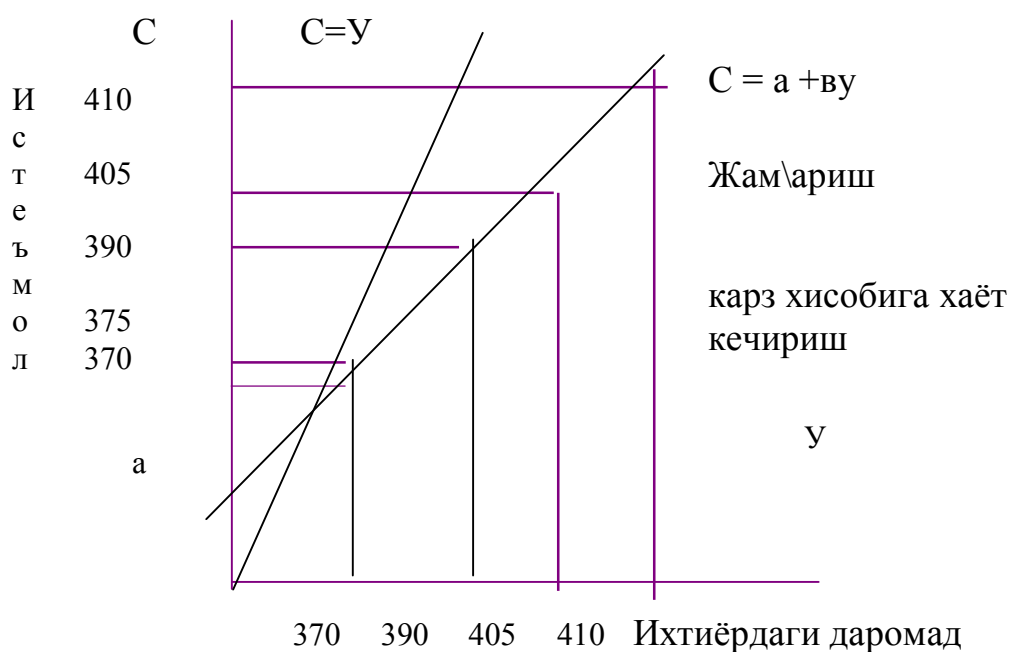
yoki

$$SpQSdQSx \text{ q } U - C - G - NX \text{ q } IS \text{ q } I.$$

2. Ixtiyordagi shaxsiy daromad iste`mol va jam`arish uchun ishlatiladi. YA`ni, qancha kip iste`mol qilinsa, shuncha kam jam`ariladi va aksincha. Iste`mol va jam`arish irtasidagi izaro bo`liqlik shar xil daromadga ega bilgan shaxslarda bir xil emas: kam daromadga ega bilganlar, odatda, kiproq iste`mol qilib, kamroq jam`aradi, lekin daromadlari oshib borishi bilan bu nisbat jam`arish tomonga isadi.

Jadval. Daromad, iste`mol va jam`arish kirsatkichlari

Yillar	Daromad (U)	Iste`mol (C)	Jam`arish (S)
1	370	375	-5
2	390	390	0
3	410	405	5
4	430	420	20
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

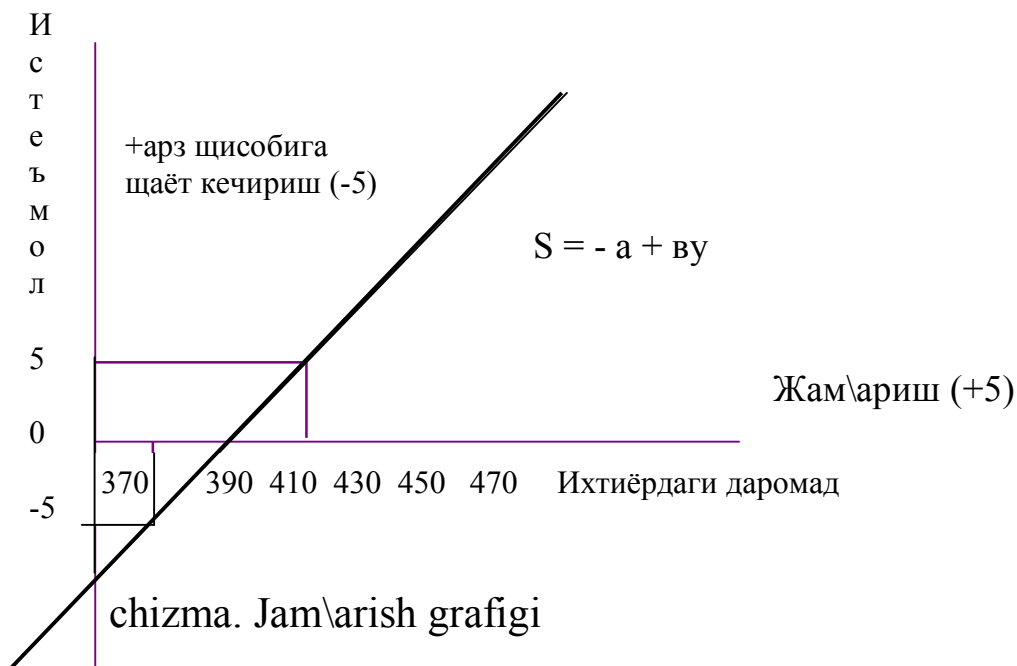
chizma. Iste'mol grafigi

Iste'mol grafigi ikki tì'ri chiziq kirinishida berilgan. Birinchisida u shunday shartli sholatni izoshlaydigan, ya'ni, shar qanday yilda iste'mol ixtiyoridagi daromadga teng biladi. Ikkinchisi shaqiatda iste'mol grafigi bilib, shaqiqiy iste'mol va daromad teng bilgan nuqtada (390) bissektisa bilan kesishadi. Bundan quyi nuqtada shaqiqiy iste'mol daromaddan oshiq. Bu vaziyat insonlarning qarz shisobiga shayot kechirishini bildiradi. YUqori nuqtadagi shaqiqiy iste'mol daromaddan kam shamda ular irtasidagi farq jam'arishni tashkil etadi. Jam'arish grafigi daromad bilan jam'arish irtasidagi bo'liqlikni ifodalaydi. Vertikal iqdagi shar bir nuqta jam'arma miqdorini bildiradi va daromad bilan unga muvofiq keladigan iste'mol shajmi irtasidagi farq sifatida aniqlanadi ($SqU-S$). Boshlan'ich daromad darajasida jam'arish nurga (0) teng sholda ular daromadi isib borishi bilan oshib boradi. Jam'arish grafigi sham iste'mol grafigiga ixshab algebroik ifodaga ega:

$$S q -a Q v;$$

Bunda: a - daromad darajasi uning boshlan'ich nuqtasidan past bilganda qarz shajmi;

v - o'lish burchagi bilib, jam'arishning izgarishi (vertikal izgarish) daromadning izgarishiga (gorizantal izgarish) bilgan nisbati sifatida aniqlanadi: $5 / 20$ q 0.25

Tenglamaga daromad ti\risida berilganlarni qiyib, unga muvofiq keladigan jam\arish miqdorini aniqlash mumkin:

$$S q - 97,5 Q 0,25 x 370 q - 5.$$

3. Makroiqtisodiy tashlil qilish va tartibga solishda iste`mol va jam\arma funktsiyalarini yanada tilaroq bilish uchun iste`mol va jam\armaga irtacha moyillik va chegaralangan jam\arma va iste`molga moyillik tushunchalarini bilishimiz lozim.

Irtacha miqdor yoki iste`molga irtacha moyillik deganda iz ixtiyoridagi daromaddan iste`mol xarajatlarning ulushi tushiniladi, ya`ni:

$$ARS q (S / U) \times 100 \% \text{ yoki } ARS q \text{ Iste`mol } (S) / \text{ Daromad } (U)$$

Ixtiyordagi daromaddan jam\arish ulushini jam\arishga irtacha moyillik deb ataladi, ya`ni:

$$ARS q (S / U) \times 100 \% \text{ yoki } ARS q \text{ Jamgarma}(S) / \text{ Daromad } (U)$$

Misol uchun, daromad darajasi 410, 430 va 530 million simga va iste`mol darajalari 405, 420 va 495 million simga teng bilsa, iste`molga irtacha moyillikni shisoblaymiz, ya`ni:

$$ARS q (405 / 410) \times 100 \% q 98, 78 \text{ yoki } 0,98;$$

$$ARS q (420 / 430) \times 100 \% q 97,67 \text{ yoki } 0,97;$$

$$ARS q (495 / 530) \times 100 \% q 93,39 \text{ yoki } 0,93 \text{ ga teng.}$$

Demak, bu misollardan kirinib turibdiki, daromadlar miqdori kipayib borishi bilan iste`mol kamayib va aksincha jam\arma kipayib boradi. Soliqlar tilangandan keyin qolgan daromadning bir qismi iste`mol qilinadi, ikkinchi qismi esa jam\ariladi yoki buni matematik sholda ifodalasak:

$$ARS q \text{ } ARS q 1$$

Uy xijaligi soliqlarni tilagandan keyin qolgan barcha daromadlarni shar doim sham iste'mol qilavermaydi. Daromadlar ma'lum darajada kipayib va kamayib turadi.

Iste'mol qilinadigan daromadning isgan (yoki kamaygan) qismi (salmo'i) chegaralangan iste'molga moyillik deyiladi va quyidagicha aniqlanadi:

MRS q Iste'moldagi izgarish (Q,-)/Daromaddagi izgarish
(Q,-)q S / U

YA'ni:

S q 420 - 495 q 15; U q 530 – 430 q 100;
U q 430 - 410 q 20; S q 495 - 420 q 75;
MRS1 q 15 / 20 q 0,75; MRS2 q 75 / 100 q 0,75.

Bu shuni bildiradiki, daromad 100 % ga (yoki bir birlikka) izgarganda iste'mol 75 % (yoki 0,75) izgaradi.

Daromadning isgan (yoki kamaygan) qismi (salmo'i), agarda jam'armaga qiyilsa, bunday daromad chegaralangan jam'armaga moyillik, deyiladi va quyidagicha aniqlanadi:

MRS q Jam'armaning izgarishi (Q,-)/Daromadning uzgarishi(Q,-)q
S/U

YA'ni:

MRS1 q 5 / 20 q 0,25; MRS2 q 25 / 100 q 0,25.

SHunday qilib, chegaralangan iste'molga moyillik 0,75 ni tashkil etgan bilsa, chegaralangan jam'armaga moyillik esa qolgan 0,25 ni tashkil etadi. CHegaralangan iste'molga moyillik va chegaralangan jam'armaga moyillik birgalikda soliqlarni tilagandan keyingi daromadga tengdir. Xulosa qilib aytganda, daromadning isgan qismi iste'molga yoki jam'armaga ketadi. Agar daromadning isgan qismi iste'mol qilinmasa, u jam'armaga qiyilgan biladi.

4. YAMMni xarajatlar biyicha aniqlashning ikkinchi qismi bilgan investitsiyalarga tixtalib itamiz.

Investitsiyalar yoki kapital qiyilmalar – bu, shali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qiyilgan kapitaldir. Izining moliyaviy

shakliga kira, ular foyda olish maqsadida xijalik faoliyatiga qiyilgan aktivlar shisoblansa, iqtisodiy xususiyatiga kira, yangi korxonalar qurish, uzoq muddatli xizmat kirsatuvchi mashina va asbob-uskunalariga shanda shu bilan bo'liq bilgan aylanma kapitalning izgarishiga ketgan xarajatlardir.

Demak, investitsiyalar – bu, yangi korxonalar qurilishiga, mashina va asbob-uskunalar sotib olishga, ya'ni, kapital barpo etishga ketgan xarajatlardir.

Sof xarajatlarning investitsiyaga bilgan xarajati miqdori ikkita omilga, ya'ni, sof foydaning kutilayotgan me'yori va foiz stavkasi yoki tadbirkor real kapitalni sotib olishga zarur pulga ega bilishi uchun tilashi lozim bilgan bashoga teng.

Agarda kutilayotgan foyda me'yori foiz stavkasidan yuqori bilsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bilsa, investitsiyalash foydali bilmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 simlik yangi stanok sotib olindi. Uni ishlatish muddati bir yilga teng deylik. Yangi stanokni qillashdan zavod 110000 simlik kutilayotgan sof daromadni oladi desak, zavod stanok xarajatini (100000 sim) qoplagan va 10000 sim daromad olgan biladi. Sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$Fn q 10000 / 100000 \times 100 q 10\%.$$

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi shisobga olinadi. Real foiz stavka narxlar darajasining izgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflyatsiya darajasi ayirmasi kirinishida aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bilsa, inflyatsiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizini (16%-12%) tashkil etadi. SHuni ta'kidlash kerakki, investitsiyalash qarorini qabul qilishda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasida, nominal foiz stavkasi joriy basholarda, real foiz stavkasi doimiy yoki inflyatsiya shisobga olingandan keyin aniqlashtirilgan basholarda shisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, real foiz stavkasi - bu, nominal foiz stavkasidan inflyatsiya chegirib tashlab, topilgan foiz stavkasidir.

YUqoridagi misolimizda basho izgarimas deb olindi. Agar inflyatsiya bilsa, real foiz stavkasi va kutilayotgan sof foyda normasi qanday

aniqlanadi? Misol uchun, 100000 simlik investitsiya 10% shaqiqiy kutilayotgan sof foydani keltiradi, deylik. Nominal foiz stavkasi 15 foizini tashkil qilsin.

Real foiz stavkasi qnominal foiz stavkasi - inflyatsiya foizi q15% - 10%q 5%.

Endi real foiz stavkasini (15%), kutilayotgan sof foyda normasi (10%) bilan taqqoslasak, investitsiya olishga qaror qilish mumkinligini aniqlaymiz (10%-5%q5%). Demak, 5% sof kutilayotgan foyda normasiga erishish mumkin.

Misol uchun, biz quyidagi 7-jadval ma'lumotnomalaridan foydalanib, kutilayotgan foyda normasi bilan (%) investitsiya shajmi irtasidagi uzviy bo'liqlikni kirib chiqamiz, ya'ni, yalpi kutilayotgan foyda normasi va yalpi investitsiyani aniqlaymiz.

Jadvaldan kirinib turibdiki, kutilayotgan foyda normasi 16 % ga teng va undan kip bilgan miqdordagi investitsiya loyishalarini, investitsiya bilan ta'minlab bilmas ekan. Kutilayotgan foyda normasi 14% va 16% bilganda 5 mlrd. simlik investitsiya mavjud biladi. Buning ma'nosi shuki, qishimcha 5 mlrd. simlik investitsiya 12-14% orali'idagi kutilayotgan sof foyda normasini keltiradi.

YAna qishimcha 5 mlrd. sim esa 10-12% orali'idagi kutilayotgan sof foyda normasini bildiradi. Buni biz grafikda sham tasvirlashimiz mumkin (14-chizma).

Grafikdan kirinib turibdiki, agar investitsiyalar miqdori 10 mlrd. simga teng bilsa, foyda normasi 12% va undan kip, 14% gacha biladi.

YUqorida aytilganidek, investitsiya olishga qaror qilish uchun eng asosiy shart shuki, kutilayotgan sof foyda normasi foiz stavkasidan yuqori bilishi zarur, aks sholda investitsiya xarajatlari qoplanmaydi.

-jadval. Kutilayotgan foyda va investitsiya (raqamlar shartli)

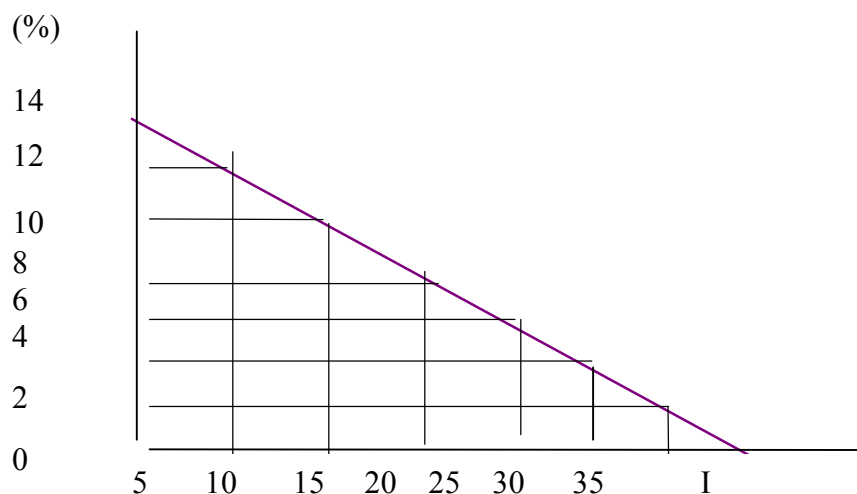
Kutilayotgan sof foyda Normasi, %	Investitsiya miqdori (mlrd. sim)
16	0
14	5
12	10
10	15

8	20
6	25
4	30
2	35
0	40

Demak, real foiz stavkasi, ya'ni, pul kapitalini qarz olish bashosi qanchalik yuqori bilsa, investitsiyalashni xoshlovchilar shuncha kam biladi va aksincha, real foiz stavkasi qanchalik past bilsa, foyda keltiradigan investitsiya loyishalari shuncha kip biladi.

Foiz stavkasining miqdori pul-kredit siyosatining mushim vositasi shisoblanadi: davlat uni izgartirish orqali mamlakatdagi pul taklifini tartibga solib turadi.

Foiz stavkasining kitarilishi pul qimmatlashuvi va unga bilgan talabning qisqarayotganligini bildiradi. Demak, investitsiya xarajatlari sham qisqarib boradi. Iz navbatida investitsiya xarajatlarining qisqarishi, kelajakda milliy ishlab chiqarish shajmining pasayishini bildiradi.

chizma. Kutilayotgan foyda va investitsiyaning grafigi

Takrorlash uchun savollar:

1. Daromad, iste'mol va jam'armalar irtasidagi izaro bo'liqlikni tushintirib bering.
2. Qanday sholatda iste'mol daromadga teng biladi va qanday sholatda jam'arish biladi?

3. Iste'mol va jam'arma grafiklarini izoshlang: qanday vaziyatda jam'arish biladi va qanday vaziyatda qarz shisobiga shayot kechiriladi?
4. Iste'mol va jam'armaga irtacha va chegaraviy moyillik tushinchasini izoshlang.
5. Iste'molga jinatiladigan yillik daromaddan foydalaniladigan qismining foizdagi kirsatkichi nimadan iborat?
6. Qaysi mabla'larni investitsiya tarkibiga kiritamiz.
7. Investitsiya bilan unga qilingan xarajatlar irtasida qanday bo'liqlik mavjud?
8. Rejali investitsiya va rejalashtirilmagan investitsiya irtasida qanday farq mavjud?

**MAKROIQTISODIYOTDA BEQARORLIK. IQTISODIY
TSIKLLAR. INFLYATSIYA. ISHSIZLIK.
(4 soat).**

REJA:

1. TSikllar va krizislar.
2. Inflyatsiya: sabablari, shakllar, ilchash.
3. Inflyatsiyaning oqibatlari va uni tartibga solish.
4. Meshnat bozori.
5. Bandlik va ishsizlik
6. Ishsizlikning salbiy oqibatlari. Ishsizlik muammosining Izbekistondagi iziga xos xususiyatlari

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Yildoshev Z., Kosimov M. Makroiqtisodiyot asoslari. 11 bob.
3. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva gl.7.

4. Bunkina M.K., Semenov V.A. Makroekonomika gl. 4,7.
5. Fisher S. i dr. ekonomika gl. 31, 33.
6. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik dlya studentov VUZ pod red. Abduraxmanova i dr. gl. 17.
7. Makkonnell K. Bryu S. ekonomiks M. 2001 g. gl. 10.
8. Uzbekistan: obzor politiki sotsial'nix i strukturnix reform. Str. 123 - 125.
9. Ekonomika. Pod red. Bulatova A.S. M. 1994 g.
10. Bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotning rivojlanishi. A.Eshmushammedov va boshqalar. 17 tema, 125-135 betlar.
11. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva gl. 7.

«Bekorchilik – shamma illatlarning onasi».
B.Franklin.

1. Bozor iqtisodiyotining 3 ta o'ir kasalligi bor:

- a) ishlab chiqarishning nostabil rivojlanishi;
- b) ishsizlik va
- v) inflyatsiya.

Biz endi mana shu kasalliklarni chuqurrok kiramiz. Ulardan birinchisini makroiqtisodiy tebranishlar yoki iqtisodiy tsikl deb nomlashadi.

Iqtisodiy tsikl – bu aniq bir tavsifga ega bilgan ish faoliyatining doimiy ravishda kitarilib va pasayib turishidir.

Iqtisodiyotni tebranib turib rivojlanishi mana qariyb 185 yildan beri kuzatiladi. Birinchi iqtisodiy krizis 1821 yil Angliyada sodir bilgan. (Frantsiyada 1837, Germaniyada 1840 yilda birinchi iqtisodiy krizis ta'kid qilingan). SHundan beri 7 - 12 yilda bir bor takrorlanadi. 19 asrning eng kuchli krizisi 1873 yilda (erkin kapitalizm krizisi), 20 asrning eng kuchli krizisi 1929-33 yil (monopolistik kapitalizm krizisi) va shozirgi zamonning eng kuchlisi 1973-75 yillar (davlat monopolistik kapitalizmi krizisi) sodir bilgan.

Aloshida iqtisodiy tsikl bir - biridan davom etadigan vaqti bilan shamda intensivlik darajasi bilan farq etadi.

Klassik tsikl biyicha 4 fazani ajratish mumkin: krizis, depressiya, jonlanish, yuksalish.

Krizis davrida iqtisodiy faoliyat keskin susayib ketadi, basholar isadi, raqobat beshad keskinlashadi. Kapitalning yiriklashuvi va markazlashuvi tezlashadi. Ishlab chiqarishning qisqarishi natijasida bir oz kechikib ommaviy ishsizlik boshlanadi, ish shaqi pasayadi, meshnatkashlarning xarid qobiliyati, demak yalpi talab pasayadi. Pul ketidan quvish boshlanadi, kreditning foiz stavkasi kitarilib ketadi. Moliyaviy majburiyatlar buziladi. Bu faza uzoq davom etmaydi, ammo shok sifatida iqtisodiyotni ancha izdan chiqarib yuboradi.

Singra, **depressiya** fazasi bashlanadi, bu vaqtda ishlab chiqarish bir joyda depsinib turadi. Tovar zapaslari asta - sekin tamom biladi, ularning bir qismi yiq qilib yuboriladi, bir qismi esa nisbatan arzon basholarda sotiladi. eskirgan, unumi past uskunalar yiq qilinadi. Tovarlarining sotilishi asta - sekin kipayadi. Basholarning pasayishi tixtaydi. Bu boskichda aktiv xijalik faoliyati olib borish uchun sharoit yaratiladi. Xijalik faoliyati yangi sharoitga moslashadi.

Foiz stavkasi pasaya boshlaydi. Tadbirkorlarning kon'yukturaga ishonchi sekin - asta tiklana boshlaydi. Texnologik jihatdan il\or korxonalar ishlab chiqarishni istirishni boshlaydilar.

Jonlanish bosqichida eng yirik va texnologik jihatdan il\or korxonalar meshnat unumdorligining oshishini ta'minlaydigan ancha samarali mashina va uskunalaridan foydalanish yili bilan basholarning past darajada bilishiga moslashadilar. Foyda ketidan quvish va raqobat kipchilik tadbirkorlarni mashina va uskunalarini yangilashga majbur qiladi. Ishsizlik qisqara boshlaydi, bu esa yalpi ish shaqining oshishiga, demak, yalpi talab isishiga olib keladi. Ishlab chiqarish shajmi oldingi shajmga (krizis boshlanmasdan bilgan YAMM shajmiga) etadi.

Jonlanish yuksalish fazasiga itadi. **YUksalish** boskichida ishlab chiqarish shajmi oldingi tsiklda erishilgan darajadan ancha isib ketadi (sof isish). Kreditga bilgan talab kengayadi. Foyda kipayadi, aktsiya va boshqa qimmatli qo\ozlar kursi kitariladi. Jadal iqtisodiy isish davrida ilmiy texnik yangiliklar joriy etiladi, yangi tovarlar, yangi korxonalar va shatto yangi tarmoqlar paydo biladi.

Iqtisodiy tsikllar shech qachon egizak bilgan emas, ularning shar biri iziga xos xususiyatlarga ega bilgan. Bundan tashqari, krizislar odatda kutilmaganda boshlanadi. Ammo keyingi tadqiqotlar krizis oldi (Vorkrize) sholatini ajratadilar. Bu davrni chuqur tashlil qilib, katastrofa boshlanishini bilib olish mumkin.

Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida iqtisodiy tsikllarning anchagina susayganligini qayd qilish mumkin. Masalan, AQSHda YAMM krizis davrida quyidagicha kamaygan:

1973-75 yillar – 4,3% .

1981-82 yillar – 3,2% .

1990-91 yillar – 1,2% .

1998-99 yillar – 0 %.

Bundan tashqari, shozirgi krizislarga stagflyatsiya va ayrim fazalarning tushib qolishi xos.

Iqtisodiyotning tsiklii rivojlanish sabablariga shar xil karash bor:

a) krizis asholining sotib olish qurbining chegaralanganligi, iste`molning etarli emasligi, boshqacha aytganda, ortiqcha ishlab chiqarishdir. Bu qarashga utopistlar, marksistlar, qisman Keyns sham qishilgan. Ular krizisni davolash uchun iste`molni ra`batlantirish kerak, deb shisoblaganlar (Keynschi Djoan Robinson (1903 - 1983yy.) bu nazariya va taklif tarafdori bilgan). Ammo amaliyot shuni kirsatmoqdaki iste`molning etishmovchiligi sabab emas, oqibat ekan.

b) krizis sababi mutanasibsizlik, iqtisodiyotda muvozanatning buzilishidir. Krizislarning sababi tarmoqlar irtasidagi ti`ri proportsiyalarning yiqiligi, tadbirkorlar faoliyatining stixiyaligi.

Bu gurushga 2 ta yinalish kiritish mumkin:

- tadbirkorlar stixiyasi tufayli krizis bilar ekan, demak iqtisodiyot davlat tomonidan tartibga solishni kuchaytirish kerak;
- proportsiyalarni buzilishiga davlatning fiskal' siyosati, pul xijaligi va bank soshadagi kamchiliklar sabab bilgan. Demak, bozor iqtisodiyotining ichki resurslarini ishlashga sharoit yaratish kerak, iqtisodiyotga aralashmaslik kerak (birinchi navbatda ti`ridan - ti`ri). Bilvosita tartibga solishni puxta iylab qilish kerak.

v) iqtisodiy krizislarning sababi tashqi omillar – siyosiy, demografik, tabiiy omillar, texnologik va boshqalardir.

Iqtisodiyotda tashqi omillar ta'siri bor, ammo krizisning sababini iqtisodiyotning ichki rivojlanish qonuniyatlaridan izlash kerak. Bu masalada Yozev SHumpeter shunday degan edi: «krizisning yagona sababchisi «yuksalish» dir», ya'ni iqtisodiyot jadal isayotgan davrda tu'ilgan qiyinchiliklarni echish uchun zarur bilgan davr va sholatdir.

KATTA TILKINLAR. Buni Kondrat'evning katta tsikllari deb sham atashadi. Bu fenomenni 1922 yil rus iqtisodchisi Nikolay Dmitrievich Kondrat'ev (1892 - 1938 yil, isha davr intelligentlaridek sovet lagerda ilgan) tushuntirgan. Ilmiy texnik va u bilan bo'liq bilgan ijtimoiy jarayonlar impul'siv xarakterda rivojlanadi. Har bir katta davr izining impul'slariga ega. Katta tsikl 40-60 yillar davom etadi va bu davrda bir necha iqtisodiy tsikl almashadi. U sham kitarilish va tur'unliklariga ega bilib, tilqinsimon xarakterga ega.

Gollandiyalik olim YA. Van - Deyn katta tsikllarni quyidagicha davrlaydi:

1 chi tulqin	2 chi tilqin	3 chi tilqin	4 tilqin
1790 – 1815	1845 – 1872	1892 - 1929	1945 – 1973

SHu klassifikatsiya biyicha beshinchi tilqin saksoninchi yillarning oxirida boshlangan. Bunga totalitar, kommunistik sistemalar emirilishi turtki bilgan deb shisoblashadi.

Katta tsikllarning dvigatellari quyidagilar:

- innovatsion faoliyatni kitaruvchi bazis xarakterdagi ilmiy - texnik tintarishlar;
- strukturaviy katta siljishlar va basholar proportsiyasidagi keskin izgarishlar;
- bozor iqtisodiyotining yangilanishi, iz-izini takomillashtirishi (erkin raqobatdan monopolistikka itish kabi);
- ijtimoiy - siyosiy va ijtimoiy – psixologik makrokirsatkichlarda tub izgarishlar (progressiv reformalar, katta urushlar, katta demografik siljishlar).

2. Inflyatsiya – pulning qadrsizlanishi, uning sotib olish qurbining pasayishi yoki umumiy basho darajasining oshishidir. U shozirgi zamon

iqtisodiyotining eng o'ir kasalidir. Albatta, shar qanday narxning kitarilishi inflyatsiya emas, narx sifat yaxshilanishi bilan sham kitarilishi mumkin.

Inflyatsiyaning lu'aviy ma'nosi – lotincha siz bilib, shishirilgan degani, ya'ni tovar massasiga nisbatan ortiqcha ta'minlanmagan qo'oz pullar muomala kanallarini tildirib yuborishidir.

Dj. Gelbrayt: «Inflyatsiya – bu pulning tovar ketidan kuvishidir», deb basho bergan edi.

Inflyatsiyaning sabablari kip, ammo inflyatsiya kelib chiqishiga asos - pul shajmining tovar shajmiga mos kelmasligi, ya'ni tovar va xizmatlarga bilgan talab tovaroborot shajmidan oshib ketishidir.

Talab va taklif disproporsiyasiga olib keladigan omillar:

- a) davlat byudjetining kamomadligi;
- b) investitsiya shajmining iqtisodiy imkoniyatidan isib ketishi;
- v) ishlab chiqarish shajmi va meshnat unumdorligi isishidan ish shaqining isishi oldin ketib kolishi;
- g) davlat narxlarining iylamasdan oshirilishi, oqibatida talab shajmi va strukturasining buzilishi.

SSSRda 1990 yildan kuchli inflyatsiyaning bosh sabablaridan biri 1985 yildan 1989 yilgacha davlat byudjeti kamomadligi 3,5 % dan 19 % ga (18 dan 120 mlrd. simga) isib ketganligidir.

Inflyatsiyaning sabablari ichki va tashqi sabablari bilishi mumkin:

Tashqi sabablar – tashqi savdodan keladigan kirimning kamayib ketishi (jashon bozorida shu mamlakat eksport qiladigan va import qiladigan tovarlarning narxi izgarishi oqibatida), tashqi savdo va tilov balansi koldi'ining salbiy bilishi, kip eksport va import qilinadigan davlat bilan tashqi iqtisodiy aloqaning izgarishi va boshqalar.

Ichki sabablar – xalq xijalik strukturasining deformatsiya bilishi (Eski SSSRda, o'ir sanoat shaddan ziyod-u, iste'mol sektori yaxshi rivojlanmaganligi kabi), inflyatsiyaga qarshi kurashda xijalik mexanizmining yaxshi ishlamasligi, kapital mabla'larining imkoniyati ortiqchaligi va samarasining pastligi, iqtisodiy aloqalarning uzilib ketishi (sobiq SSSRning irnida vujudga kelgan davlatlarda).

Inflyatsiya kelib chiqish sabablariga qarab uch xilini ajratadilar:

- a) **talab inflyatsiyasi** – yalpi talab darajasidan ishlab chiqarishning orqada qolishi, boshqacha aytganda, kip pul shajmi kam tovar shajmi uchun ov qiladi. Narx isishi bilan foyda isadi, natijada tadbirkorlar ishlab

chiqarishni kengaytiradi va ish shaqini oshiradi, bu talabni oshiradi talab esa narxni oshishiga olib keladi;

b) xarajatlar inflyatsiyasi (yoki **taklif inflyatsiyasi**) xarajatlar (xom-ashyo, yokil'i, import basholar, qazib olishning izgarishi, transport xarajatlarining oshishi), ish shaqining oshishi (siyosiy, ijtimoiy va boshqa sabablar tufayli) natijasida korxona tovarlarining narxi isishiga sabab biladi;

v) **kutish inflyatsiyasi** – inflyatsiyani yoki boshqa negativ shodisani kutish inflyatsiyasining kelib chiqishiga, uning chuqurlashishiga sabab biladi. Noaniqlik, asabiylik, kelajak ti'risidagi vashimali iylovlar narx isishiga kuchli ta'sir qiladi.

Bu albatta nazariy jihatdan, real xayotda esa inflyatsiyaning 3 shakli qishilib ketgan biladi – talab sham, taklif sham, kishilarning kutishlari sham iz shissasini kishadi.

Inflyatsiyani ilchash uchun indekslar, shar xil yillarda basholarning nisbati foydalaniladi. Buning uchun iste'mol basholar indeksi, ulgurji basholar indeksi, YAMM deflyatori va eksport, import narxlarning indeksidan foydalaniladi.

Basho indeksi (I) – joriy yildagi basho (Pt) ning bazis yildagi bashoga (Pb) nisbatidir.

$$I q \quad \frac{Pt}{Pb} \cdot 100$$

Basholarnng isish sur'atiga qarab, odatda 4 xil inflyatsiyani ajratadilar:

a) **normal inflyatsiya** – bunda basholarning isish sur'ati 3 - 3,5 % gacha (yiliga) bilgan sholatdir. Bunda narx - navo asosan sifat yaxshilanishi shisobidan sodir biladi. Bu darajada tadbirkorlar va uy xijaliklari iz qarorlarini izgartirmaydilar. Bu darajani ijobiy rol' iynaydi, deb shisoblanadi. eng il'or davlatlar inflyatsiyani shu darajasiga chiqib olganlar. Masalan SHvetsariyada, YAponiyada narx - navo keyingi yillarda 1 – 2 % ismoqda;

b) **mi'tadil yoki irmalovchi inflyatsiya** – bunda basholar bir yilda 10% gacha isadi. Bu shozirgi rivojlangan davlatlarning kipchiligiga xos bilib, ularda iqtisodiyot, jumladan inflyatsiya ancha yaxshi tartibga solinayotganidan darak beradi;

v) **suzib yuruvchi (yoki super) inflyatsiya** - bashoning isishi 2-3 xonali raqam bilan belgilanadi. Buni boshqarish ancha qiyinlashadi. Raqam qancha katta bilsa, shuncha qiyin biladi. Il\or davlatlarda keyingi 50 yil ichida 2 marta sodir bilgan: 1) sharbiy ekonomikadan bozor iqtisodiyotiga itish davrida (1945-1952 yillar) va basholar revolyutsiyasi va undan keyingi yillar davrida (1973 - 1981), qoloq davlatlar uchun esa bu odatiy sholatdir;

g) **giperinflyatsiya (yuguruvchi inflyatsiya)** – bunda bashoning isishi bir oyda 50 % tashkil etsa va bu sholat 6 oydan kip saqlansa. Giperinflyatsiyani tartibga solib bilmaydi. Narx shunchalik tez isadiki, pul iz funktsiyalarini bajarmay qiyadi, barter avj oladi. Giperinflyatsiya odatda «inflyatsion psixoz» ni keltirib chiqaradi va u «iz-izini boqadi».

Giperinflyatsiyaga klassik misol – 2 jashon urushidan keyin Germaniyada (restoranga kirgan paytda bir narx, tilab ketishda boshqa narx bilgan), 1918 –1923 yillarda Rossiyada rublning kurbi 10 mln. marta tushib ketgan (bozorda xalta kitarib pul olib yurishgan).

Bu tirt sholatdan tashqari, real shayotda narxning umumiy sholda pasayishi sham sodir bilib turadi. Bu jarayonni deflyatsiya deyiladi. Deflyatsiya oldingi zamonlarga (19 asrning irtalari, 20 asr 1 chi yarmida) xos bilgan. Hozirgi zamon uchun esa inflyatsiya xosdir.

Davlatning bozorga ziravonlik ishlatish nuqtai nazaridan inflyatsiyani 2 xilini ajratadilar:

- a) ochiq
- b) yashirin.

Ochiq inflyatsiya - bozor iqtisodiyotiga xos, narx bozor qonunlari asosida tarkib topadi, bu jarayonga davlat sezilarli ta'sir etmaydi.

YAshirin inflyatsiya – bunda davlat iz kuchiga tayanib narxni, ish shaqi isishini zirlik bilan ushlab turadi (SSSR da 1 buxanka non 30 yil 25 tiyin bilgan, bu davrda qancha zamonlar izgargan bilsa sham). Natijada bozorning narx regulyatorlari deformatsiyaga uchraydi, real sholatni kirsata olmaydi.

3. Inflyatsiya jamiyat uchun juda katta zarar keltiradigan kasallikdir, uning eng mushim salbiy oqibatlari quyidagilar:

- meshnat qilish motivatsiyasi susayadi;
- asholining ijtimoiy tabaqalashuvi kuchayadi;

- jamiyatning jam'arish imkoniyatlari kamayadi;
- shukumatning obriyi va ta'siri tushadi;
- asholini (iste'molchining) real daromadlarini kamaytiradi;
- asholi jam'armalarining qurbining pasayishiga olib keladi (masalan, 1995 yil 10000 sim bankka qiyib, 1996 yil qaytarib olgan kishi, kam deganda 30 % yiqotgan);
- ishlab chiqaruvchilarning sifatli tovar va xizmatlar yaratishga bilgan qiziqish sinadi (past sifatli tovar ishlab chiqarish isadi, arzon tovar ishlab chiqarish qisqaradi);
- birinchi navbatda, kat'iy belgilangan daromad oluvchilarning (nafaqaxirlar, studentlar, davlat xizmatchilari) shayot sharoiti yomonlashadi;
- oziq - ovqat narxini oshishini kutib, qishloq asholisi kamroq xom - ashyo sotadi;
- inflyatsiyaning eng yomon oqibati shundan iboratki, uni tartibga solib bilmasa, butun iqtisodiyot yomon tartibga solinadigan iqtisodiyotga aylandi. SHuning uchun jashon banki Izbekistonga birinchi navbatda qilinadigan ishlardan biri - inflyatsiya darajasini shozirgi 30 dan 20 va undan kamroq foizga tushirish kerak, deb maslashat bergan.

Inflyatsiya shammaga bir xil ta'sir qilmaydi, kimdir kiproq, kimdir ozroq yutqizadi, kimdir esa yutadi. Inflyatsiyadan aktivida pul kip bilganlar yutqizadi, moddiy qiymat bilganlar yutadi; qarz beruvchi yutqizadi, qarz oluvchi esa yutadi.

Iqtisodiy siyosatning eng murakkab vazifalaridan biri inflyatsiyani tartibga solishdir. Uning usullari, oqibatlari shar xildir. Inflyatsiyani bartaraf etish uchun, avvalombor aniq diagnoz qiyish kerak. SHunga qarab davolashning yil, usullari biladi, albatta davolash kompleks bilsa, yaxshi natija beradi.

Antiinflyatsion chora deb, inflyatsiyaning sababini neytrallashtirgan chorani shisoblash mumkin, oqibatlarni bartararaf qilish esa antiinflyatsion chora emas, shali. Bundan tashqari, ochiq inflyatsiyani davolab biladi, yashirin inflyatsiyani davolab bilmaydi. Oldin yashirin inflyatsiya ochiq inflyatsiyaga aylanishi sharoitini qilish kerak. Inflyatsiyani butunlay yiqotish maqsadini qiymaslik kerak, balki uning sur'atini kamaytirish kerak.

Antiinflyatsion tartibga solishda 2 xil iqtisodiy siyosat ishlatiladi:

1. **Deflyatsion siyosat** (yoki talabni tartibga solish). Bu siyosat talab inflyatsiyasi paytida samaralidir. Bunda byudjet kamomadini kamaytirishga, kredit ekspansiyasini cheklashga, pul emissiyasini ushlab turishga qaratiladi.

2. **Daromad siyosati**. Bu siyosat taklif inflyatsiyasi davrida yaxshi samara beradi. Bunda ish shaqi isishini basho isishi bilan bo'lash maqsadida basho va daromadlar tartibga solinadi.

Rivojlangan mamlakatlar antiinflyatsion siyosatda keyingi 10 yilliklarda ancha yutuqlarni qilga kiritdilar. Buni quyidagi ma'lumotlar isbot qilib berishi mumkin:

Foiz biyicha irtacha inflyatsiya darajasi.

	70 yillar	80 yillar	90 yillar
AQSH	7,8	4,7	2,7
YAponiya	9,0	2,0	1,9
FRG	5,0	2,6	4 – 5 %
Buyuk Britaniya	13,6	6,5	3 – 4 %
Italiya	14,0	9,6	4 - 5 %

4. Meshnat bozori – bozor iqtisodiyotining iziga xos podsistemi bilib, bunda bir tomondan ish beruvchilar (ishlab chiqarish vositalarining egalari), ikkinchi tomondan yollanma ishchilar izaro ta'sirda biladi. Buning oqibatida ishchi kuchiga talab, taklif, ularning nisbati, tarkibi, shajmi shakllanadi.

Meshnat bozorining komponentlari:

1. Meshnatga talab.
2. Ishchi kuchi taklifi.
3. Ishchi kuchi bashosi.
4. Raqobat.
5. Ishchi kuchi qiymati.

Meshnatga talab – meshnat bozoriga chiqa oladigan ish kuchiga eshtiyojning umumiy ijtimoiy shajmini tasvirlaydi.

Meshnat taklifi - asholi soni va tarkibi (jins, yosh, ma'lumot, kasb va sh.) ni xarakterlaydigan ishchi kuchining umumiy soni.

Ish kuchining bashosi unga tilanadigan ish shaqidir. Ish kuchi qiymati - uni takror ishlab chiqarishning ijtimoiy xarajatlari bilan aniqlanadi, ya'ni kishilar iste'mol qiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar shajmi bilan ilchanadi.

Meshnat bozori ishlashining asosiy mexanizmi raqobatdir – u ish beruvchilar irtasida yuqori malakali ishchi kuchini iziga jalb qilish uchun, yollanma ishchilar irtasida egallangan yoki egallanadigan ish joyi uchun, yollanma ishchilar bilan ish olib boruvchilar irtasida meshnat kelishuvi sharoitlari va ish shaqi miqdori uchun kurashdan iborat.

Meshnat bozorining asosiy sub'ektlari:

- ishlab chiqarish vositalarining egalari yoki ularning manfaatini ifodalovchilar;
- yollanma ishchilar va ularning manfaatini bildiruvchilar;
- davlat va uning organlari (ish beruvchi yoki oraga kiruvchi sifatida).

Meshnat bozorining dinamikligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar:

- **demografik:** asholi soni, undagi aktiv asholining shissasi, uning mobilligi, asholining tabiiy va texnik isishi va boshqalar;
- **ijtimoiy:** shayot darajasi, jamiyatning sotsial strukturasi, partnerlik munosabatlarning rivojlanish darajasi va boshqalar;
- **tashkiliy – shuquqiy:** qonunlarning mavjudligi, sifati, ishlay olishi, davlatning bandlik masalalari bilan shu'ullanadigan muassasalari va undagi faollik va b.

Meshnat bozorining quyidagi segmentlariga ajratish mumkin:

- jadal sur'atlar bilan isayotgan tarmoq va soshalar uchun defitsitli, yuqori malakali ishlovchilar gurushi;
- rivojlanmayotgan tarmoq va soshalardagi ortiqcha yuqori malakali ishlovchilar gurushi;
- jadal sur'atlar bilan isayotgan tarmoq va soshalar uchun defitsitli mutaxassislar va malakasi past ishlovchilar gurushi;
- rivojlanmayotgan tarmoq va soshalardagi ortiqcha malakali va malakasi past mutaxassislar gurushi;
- meshnat potentsialini chegaralangan doirada ishlata oladigan ishlovchilar (kar – soqov, kirlar, invalidlar va shu kabilar) gurushi.

Meshnatga bilgan talab 4 po'onada irganiladi:

- a) korxona miqyosida;

- b) tarmoq miqyosida;
- v) region miqyosida;
- g) butun iqtisodiyot miqyosida.

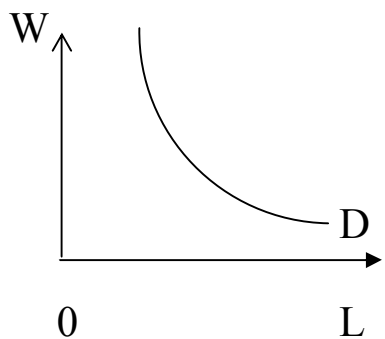
Meshnat bozori quyidagi segment biyicha sham farqlanadi:

1. YUqori malakali mutaxassislar bozori.
2. Malakali mutaxassislar bozori;
3. YAngi profesiyalar bozori;
4. Malakasi past ishlovchilar bozori;
5. Qoldiq meshnat bozori.

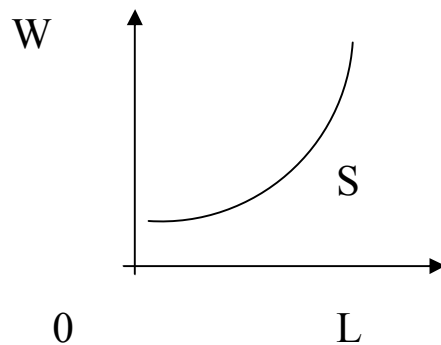
Meshnatga bilgan talab bilan ish shaqi bo'liqligining ikki omili ajratiladi:

a) **masshtab effekti**. Agar bir sabab bilan ish shaqi issa, bu ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi. Demak narxni isishiga va taklifning pasayishiga olib keladi, u esa ishlab chiqarish shajmining kamayishiga, meshnatga talabning kamayishiga olib keladi. Ish shaqi pasayganda mexanizm teskarisiga ishlaydi;

b) **irin almashtirish effekti**. Ish shaqi issa intensiv texnologiya ishlatishga undaydi, meshnat kapital bilan almashtiriladi. Natijada meshnatga talab kamayadi. Ish shaqi pasayishi esa teskarisi meshnatga talabni oshiradi.

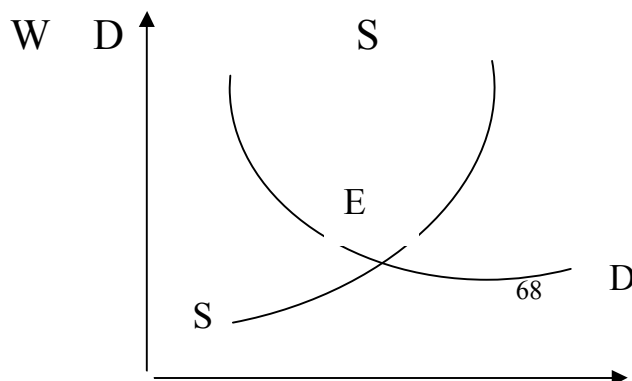

meshnatga talab egriligi.

meshnatga taklif egriligi.

D - talab, S – taklif, L – meshnat miqdori, W – ish shaqi.

E- muvozanat sholat

Ish kuchi muvozanati

Davlatning meshnat bozoridagi siyosati:

- yollashning minimal shartlarini qonun yili bilan belgilash;
- ish vaqtining maksimal chegarasi, ish shaqining minimal chegarasini belgilash;
- meshnat sharoiti va xavfsizligining normalarini qonun tomondan belgilash;
- ma'lum kasb turlariga ishlashni qonun yuli bilan cheklash va nazorat qilish;
- ish beruvchi va yollanuvchilarni meshnat tizimidagi qonun biyicha tutishlarini nazorat qilish;

Meshnat bozorlarining 3 modelini ajratadilar;

- a) **YApon modeli** – umrbod yollash, stajga qarab ish shaqini belgilash, ishdan shaydash mumkin emas, kasb strukturasi bilan ish joylarining kadr strukturasi bir - biriga mos, shart bir ishchi bir necha kasbga ega;
- b) **AQSH modeli** – ish kuchi dezentralizatsiyasi xarakterli, shart bir shtatning iziga xos qonuni bor, krizis paytida ishdan shaydash killaniladi, ish shaqi ish qiyinchiligiga bo'liq, malaka oshirish bilan korxonalar deyarli shugullanmaydi;
- v) **shved modeli** – ish shaqi va foydani isishini ushlovchi fiskal' siyosat, teng meshnatga teng shaq siyosati yurgiziladi, kam ish shaqi oladiganlarga kompensatsiya qilinadi, yangi ish joylarini yaratish, byudjetning asosiy mabla'lari ishsizlarga nafaqa berishga emas, qayta tayyorlash va yangi kasblar berish uchun iqtisodga ketadi.

Asholi bandligi meshnat daromadi kirib, qonunga zid bilmagan izlarining shaxsiy va ijtimoiy eshtiyojlarini qondirish uchun faoliyat kirsatayotgan fuqarolar tushuniladi.

Butun asholi 2 qismga bilinadi: iqtisodiy faol asholi va passiv asholi.

Faol asholiga quyidagilar kiradi:

- 16 yosh va undan katta shamda 16 yoshdan yosh kishilar biror ish bilan band bilib daromad kirganlar;
 - kasalligi, ta`til tufayli va boshqa sababli vaqtincha ishda bilmaganlar;
 - oilada yoki uning korxonasida shaqsiz biror ish qilganlar.
- ishsizlar kiradi.

Ishsiz deganda 16 yosh va undan katta bilgan ish va daromad manbaiga ega bilmagan, registratsiyadan itgan, ish qidiruvchi va ishga tayyor bilgan kishilar kiradi.

Iqtisodiy jihatdan **passiv** asholi:

- kunduzi iqiydigan iquvchi, student, kursantlar;
- qariligi yoki boshqa imtiyoz tufayli nafaqa oluvchilar;
- invalidlik tufayli nafaqa oluvchilar;
- uyga, bolalarga, kasallarga qarindoshlariga qarovchilar;
- ish qidirishni tixtatganlar, ammo ishlashlari mumkin bilganlar;
- ishlashga eshtiyoj bilmagan, ammo ishlashlari mumkin bilganlar.

Bandlikning 4 **xilini** ajratadilar:

- a) mashsuldor bandlik – ijtimoiy ishlab chiqarishda bandlik;
- b) ijtimoiy foydali bandlik – faqat ijtimoiy ishlab chiqarish emas, balki sharbiylar, iquvchilar, uyda bandlar, kasallar, bolalar, qarindoshlarga qarovchilarni sham iz ichiga oladi;
- v) tiliq bandlik – jamiyatning shunday sholatiki, bunda shamma xoshlovchilar ish shaqi oladigan ish bilan banddir. Bunda tsikllik ishsizlik yiq, ishsizlik tabiiy darajada;
- g) samarali bandlik – uning ikki tomoni bor:
 - iqtisodiy - inson resurslarini iloji boricha ratsional foydalanish;
 - sotsial – meshnat kishilarining manfaatlariga iloji boricha tiliq mos tushishi.

Meshnat bozorida talab va taklif irtasidagi disbalans tiliq va samarali bandlikdan uzoqlashishni bildiradi. Agar talab taklifdan kam bilsa, ochiq ishsizlik biladi, talab taklifdan kip bilsa yashirin ishsizlik biladi.

Ikkinchi bandlik – ish kunini uzaytirish, yoki boshqa joyda ishdan keyin ishlash.

Bandlik darajasi deganda, ma`lum bir vaqtda ish bilan bandlarning butun ish kuchiga bilgan nisbati sifatida aniqlanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishchi kuchi sham boshqa meshnat mashsullari kabi, tovar shakliga ega bilib, tovar pul munosabatlariga faol jalb qilinadi. Uning bu xususiyati meshnat kirsatkichlari tizimida iz aksini topadi. Ular orasida ish bilan bandlik va ishsizlik kirsatkichlariga mushim irin ajratiladi.

Bu kirsatkichlarni shisoblash tartibi quyidagi jadvalda keltirilgan.

ishchi kuchi, bandlik, ishsizlik	mln. kishi
a) asholi-jami 25 mln. kishi	shu jumladan:
1 16 yoshga tilmaganlar va maxsus muassasalardagi shaxslar –	8,4
2. Ishchi kuchi tarkibidan chiqib ketganlar	6,6
3. Ishchi kuchi (A-1-2)	10,0
Ulardan: ishlayotgan band bilganlar	9,5
B) ishsizlar	0,5

Jadvaldan kirinib turibdiki barcha asholi 3 guruhga bilinadi. Birinchi guruhga - 16 yoshgacha bilgan bolalar shamda maxsus muassasalarda saqlanayotgan shaxslar kiradi. Masalan, rushiy kasalliklar shifoxonasida, axloq tuzatish muassasalarida bilganlar, asholining bu qismi daromad keltiruvchi ishtimoiy foydali faoliyat bilan shu`ullana olmaydi. Ikkinchi guruhga - ishlashi mumkin, lekin bir qator sabablarga kira uni istamaydigan asholi kiradi. Ularga iquvchilarni, nafaqaxirlarni, uyida ishlovchilarni kiritish mumkin. Uchinchi guruh yoki qolgan barcha asholi ishchi kuchlarini tashkil etib iz navbatida ishlayotganlarga va ishsizlarga bilinadi.

Ishlayotgan yoki band bilgan asholi deb, meshnatga layokatli yoshdagi, ishtimoiy ishlab chiqarishda band bilgan asholiga aytiladi. SHartli ravishda ularning tarkibiga tiliqsiz ish bilan band bilganlar sham kiritiladi.

Ishsizlar - bu ishchi kuchlarining bir qismi bilib, ishtimoiy ishlab chiqarishda band bilmagan, lekin ishlashni xoshlovchi va ish qidirayotganlardir.

Har bir mamlakat ishlayotganlarni va ishsizlarni izining qonunchiligida belgilab qiyilgan me`yorlarga muvofiq shisobga oladi.

5. Ishsizlik bozor tizimida ishchi kuchiga bilgan talab va taklifning tixtovsiz izgarishi oqibatidir.

Ishsizlik darajasi registratsiya qilingan ishsizlarning yalpi ish kuchiga bilgan va foizlarda ifodalangan darajasidir. U SHved va YApon meshnat bozori mamlakatlarida 2 % atrofida, qolgan rivojlangan mamlakatlarda esa 6 – 12 % ni tashkil etadi (90 yillarda). Bu 80 va 70 yillarga nisbatan ancha yuqori kirsatkich bilib, bu muammo rivojlangan davlatlarda mushim bilib bormoqda.

Ishsizlik darajasi iqtisodiyotda ishchi kuchlaridan foydalanish darajasini ifodalab, quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{ishsizlik darajasi } q = \frac{\text{ishsizlar soni}}{\text{ishchi kuchi}} \cdot 100\%$$

Meshnat faqat ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishning zarur sharti bilmasdan, balki inson uchun daromad olishning asosiy manbai, uning qobiliyatlarini riyobga chiqarish vositasi shamdir. SHuning uchun sham ishsizlik darajasi mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ifoda etuvchi mushim makroiqtisodiy kirsatkichlar qatoriga kiradi.

Ishsizlik yoki ishchi kuchlarini ish bilan band bilmasligi ishlovchini ish joyiga majburan biriktirib qiyilmagan shar qanday mamlakatda yuzaga keladi. Meshnat yoshidagi insonni eski joyidan mashrum bilishiga va yangi ish joyi izlashiga kiplab sabablar mavjud. Ishsizlikni bir necha turlarga: friksion, strukturaviy va davriy ishsizlikka ajratiladi.

Ishsizlikning quyidagi turlarini ajratadilar:

a) **Friksion ishsizlik** – ishchi kuchiga talab va taklif doimiy ravishda izgarib turadi, buning oqibatida ishlovchi vaqtincha ishsiz bilib qolishi mumkin.

Friksion ishsizlik ish qidirish yoki yaqin orada ish bilan band bilmaslik bilib, ish va turar joyini izgarishi natijasida, shuningdek iquv yurtlarini yoki mavsumiy ishlarni tugallanishi sababli yuzaga keladi. U doimo mavjud bilib, ma`lum bir darajada kerakli deb shisoblanadi. CHunki kipchilik ishchilar keyinroq yanada daromadli va unumli yumushni topadi. Boshqacha aytganda, friksion ishsizlik ishchi kuchlarini samarali taqsimlanishiga va shu yil bilan iqtisodiy isishga kimaklashgan biladi.

b) **Strukturaviy ishsizlik** – ishchi kuchiga talab va taklif texnika va boshqa omillar tufayli bir - biriga mos kelmay qoladi (tarmoq, sosha, region jishatdan), oqibatda ishsizlik paydo biladi. Strukturaviy ishsizlik ishchi

kuchlari talabi tarkibidagi izgarishlar bilan bo'liq bilib, majburiylik xususiyatiga ega. Inson eshtiyojlarini doimo isib borishi va fan - texnika taraqqiyoti eski tarmoqlarini yiqola borishiga shamda yangilari paydo bilishiga, natijada iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishga olib keladi. Bu esa iz navbatida ishchi kuchlariga bilgan talabning tarkibini izgartiradi. Xodimlar ixtisosini va malakasini izgarishini talab qiladi. Bunga esa ma'lum vaqt kerak biladi. SHuning uchun sham meshnat bozoridagi muvozanatning bunday buzilishi uzoqroq davom etadi va strukturaviy ishsizlik jiddiy muammo shisoblanadi. Ammo, u friksion ishsizlik kabi shar qanday rivojlanayotgan iqtisodiyotda mukarrardir

v) **TSikllik ishsizlik** – ishchi kuchiga talab, iqtisodiy krizis, ishlab chiqarishning qisqarish paytida taklifdan keskin kamayib ketadi, oqibatda ishsizlik paydo biladi.

Bu uch asosiy turdan tashqari, yana:

- maxsus ishsizlik, ilayotgan kasblarga nisbatan paydo biladi;
- ixtiyoriy ishsizlik, bu kishilarni iz shoshishlari bilan ishni tashlashlaridir.

Davriy ishsizlik ishlab chiqarishning tushib ketishi va ishchi kuchlariga talab etarli emasligi natijasida kelib chiqadi. Davriy pasayish tovar va xizmatlarga bilgan yalpi talabning pasayishini, shunga muvofiq yalpi taklifning kamayishi oqibatida asholini ish bilan bandligini qisqarishini va ishsizlikning isishini bildiradi.

Boshqa, itish davri iqtisodiyoti mamlakatlari kabi, Izbekiston uchun sham ishsizlikning yuqorida sanab itilgan kirinishlari taaluqlidir. Ayniksa, strukturaviy ishsizlik ita mushim muammoga aylanmokda. CHunki respublika iqtisodiyotida ilm-fanga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etishga yinaltirilgan yirik tarkibiy siljishlar amalga oshirilmoqda shamda umum ittifoq meshnat taqsimoti natijasida shaddan ziyod keng tarqalgan tarmoqlar yoki eskilari qisqartirilmoqda. Ishsizlikning tabiiy yoki me'yordagi darajasi bu asholini ish bilan tiliq bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasidir. Ishchi kuchi bozori muvozanatlashgan bilsa, ya'ni ish qidiruvchilar soni bish ish joylariga soniga muvofiq kelganda sodir bilishi mumkin.

Bunday sholatda mavjud bilgan barcha ishlab chiqarish quvvatlari tiliq sharakatga keladi. Iqtisodiyotda ishchi kuchining tabiiy darajasi ijobiy

shodisa sifatida qabul qilingan, chunki friksion va strukturali ishsizlikka ishdan mashrum bilgan shaxslarga maqbul keladigan yangi ish joyini topish uchun ma'lum vaqt kerak biladi. Bu davrda ular meshnat bozoriga tazyik kirsatmaydi. Faqat ishchi kuchi taklifida bozor talabini yanada tiliqroq shisobga olishga qaratilgan tarkibiy izgarishlar biladi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi iz ichiga friksion va strukturaviy ishsizlikni oladi (AQSHda u shozir 5 – 6 % tashkil etadi). Ishsizlikning tabiiy darajasida ishlab chiqarish quvvatlaridan kam deganda 86 % i ishlatiladi, bunda ishchi kuchiga talab va taklif ish shaqi va basholar muvozanat sholatda biladi.

Odatda, ishsizlikning shaqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan yuqori va ishlab chiqarish quvvatlari tiliq ishlatilmaydi. Qariyb, barcha mamlakatlarda iqtisodiy resurslardan tiliq foydalanmaslik sholatlari mavjud. Kamdan-kam paytlarda masalan, urush sharakatlari ketayotgan davrda iqtisodiy resurslar, shu jumladan ishchi kuchiga talabning keskin isib ketishi natijasida ular ishlab chiqarishga tiliq safarbar qilinadilar va natijada ishsizlikning tabiiy darajasidan past bilgan ishsizlik sholati paydo biladi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi doimiy miqdor deb shisoblanmaydi. Har bir mamlakatda friksion va strukturaviy ishsizlik kilami iqtisodiy vaziyatning, me'yoriy shuquqiy asoslarining asholi turmush tarzining izgarishiga bo'lik sholda izgarib turadi. Hozirgi vaqtda ishsizlikning tabiiy darajasi 6-7 foiz atrofida deb qabul qilingan bilsada, biroq bu foizlar turli mamlakatlar biyicha tebranib turishi mumkin.

Ishsizlikning muddati - ishda irtacha ishsiz sholatda bilgan tanaffus tushuniladi. Bu tsikllik ishsizlikda uzoq, strukturaviy ishsizlikda kamroq, friksion ishsizlikda undan sham kam biladi.

Ishsizlikning **klassiklar** sodda qilib tushuntirishadi: ish shaqining pasayishi, meshnatga bilgan talabni, demakki, bandlikni oshiradi, ishsizlikni kamaytiradi. Ish shaqi issa meshnat taklifi isadi, ammo talab isishini ushlaydi.

Artur Pigu izining ishsizlik nazariyasida (1903 yilda) «Pigu effekti» ni kiritdi. Pigu effekti – bandlik stixiyali tartibga solib turuvchi mexanizm deb qaralishdir. Depressiya paytida ish shaqi bashoga nisbatan sekinroq

kamayadi, shatto kamaymasligi sham mumkin. Demak, iste`mol talabi depressiya bilsa sham, ancha yuqorida darajada biladi. Depressiya davrida foiz pastligini sham shisobga olsak, bu jonlanishi uchun poydevor shisoblanadi.

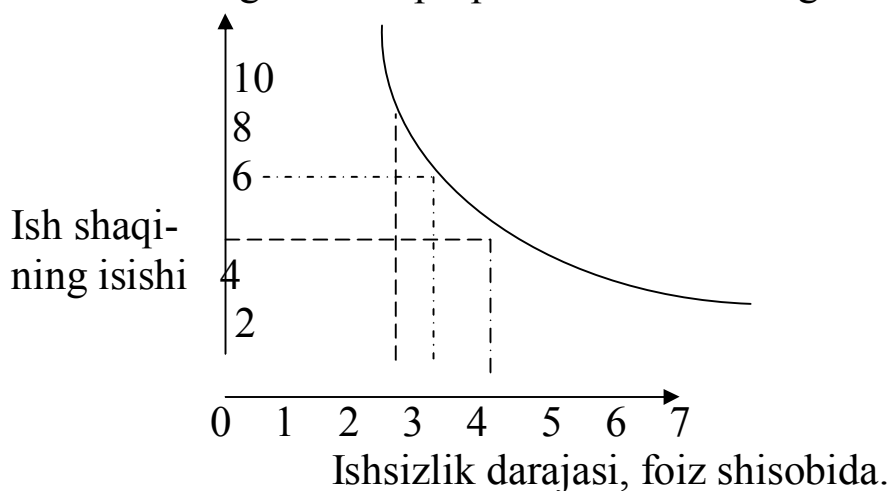
Keyns biyicha bandlik darajasi samarali talab funktsiyasidir. Iste`mol tovarlari va investitsiyaga talabning isishi jamiyatning samarali talabini oshiradi, shu bilan bandlik darajasi isadi. Keynes davlat tomonidan ijtimoiy ishlarni (yil qurish, kichalarni tozalash va shu kabilar) tashkil etish vazifasini ilgari suradi.

Keyns biyicha meshnatga talab va taklif irtasida muvozanat meshnat bozorida ortiqcha ishchi kuchi bilgan sharoitda (tabiiy ishsizlik darajasida) sodir biladi.

Pigu effektini shozirgi zamonda rivojlantirib, **ish shaqini pasayishiga nisbatan qattiqqligi** tushunchasi kiritilgan, uning 3 sababchilari bor:

- a) davlat (minimal ish shaqi belgilashi tufayli) sababchi;
- b) kasaba uyushmalari (profsoyuz qancha kuchli bilsa, shunchalik u qattiq va shunchalik ishsiz kip biladi) sababchi;
- v) ish beruvchilar va yollanma ishchilarning izlari. (shar vaqt ish shaqini izgarishini xoshlamaydilar) sababchidir.

Filips egriligi. Ish shaqi bilan ishsizlikning izaro bo`liqligini kirsatadi. Ular bir - biriga teskari proportsional tarzda izgarib turadi.

Ish shaqining isishi inflyatsiyaga tìvri proporsional bilganligi uchun Filips egri chiziginig inflyatsiya bilan ishsizlik irtasidagi bo\liq sifatida sham ishlatiladi.

6. Bozor iqtisodiyoti rivojlanishining jashon tajribasi shuni kirsatadiki, ishsizlik isha shaxs uchun sham, uning oilasi uchun sham, jamiyat uchun sham salbiy iqtisodiy va sotsial oqibatlariga olib keladi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibati

- bu jamiyat ishchi kuchi potentsialini tiliq ishlatmaslikdir.

Artur Ouken YAMM real shajmi potentsial YAMMdan nisbatan orqada qolishi va ishsizlik bilan bo\liqligini matematik sholda isbotlab bergan. SHuning uchun bu qonun uning nomi bilan Ouken qonuni deyiladi. Bu qonunga binoan, agar real ishsizlik ishsizlikning tabiiy darajasidan 1% oshsa, milliy iqtisodiyot YAMMni 2,5 % ga kamayadi.

SHu yil bilan esa yiqotilgan absolyut qiymatini shisoblash mumkin.

Ishsizlikning ijtimoiy xarajatlari:

- inson iz-izini shurmat qilmay qiyadi;
- ashloqiy normalar tushkunligi;
- oilalarning buzilishi;
- ijtimoiy va siyosiy tartibsizlik;
- ishsizlik jinoiy ishlarni oshiradi (ishsizlik 1% isganda jinoiy ishlar 3-4% isishi aniqlangan).

Davlatning ijtimoiy siyosatining eng mushim predmeti – meshnatga layoqatli va meshnatga layoqatsiz asholi irtasidagi muammodir.

Sotsial siyosatning maqsadi - shayot darajasini shamma guruhlar uchun oshirishi, adolatni ta`minlash, ijtimoiy kafolatdir.

Izbekistonda sotsial siyosatning asosiy yinalishlari:

- asholi daromadlarini tartibga solish;
- asholini ijtimoiy shimoyalash va ijtimoiy kafolatni ta`minlash;
- bandlik muammolarini echish;
- ekologik zararli ishlab chiqarishni yiqotish;
- respublikada demografik ashvolni izgartirish;
- maorif, so\liqni saqlash, madaniyatni moliyalashtirish va qayta qurish.

Meshnat biyicha davlat siyosatining asosiy yinalishlari:

- yuqori malakali meshnatga motivatsiya yaratish;

- mehnat qonunchiligini takomillashtirish;
- bandlik biyicha davlat dasturlari ishlab chiqish va amalga oshirish;
- aholi isishini prognozlash;
- mehnat masalasida davlat, profsoyuz, tadbirkorlar irtasida shamkorlikni yaratish.

Sotsial shimoyaning asosiy turlari:

1. Nafaqa.
2. Posobiya.
3. Stipendiya.
4. Imtiazlar.
5. Bir martali moddiy yordam.

Sotsial shimoyaning ob`ektlari:

- pensiya yoshidagilar;
- invalidlar;
- kam daromad kiruvchi oilalardagi bolalar;
- boqimandasini yiqotgan bolalar;
- ishsizlar;
- shomilador ayollar;
- yosh bolasiga qarayotgan ishlamaydigan onalar;
- vaqtincha kasalligi tufayli ishlamayotganlar;
- iqtisodiyotdan yiqotgan yoshlar;
- mehnat qobiliyatini yiqotganlarga qarovchilar.

Izbekiston aholisini (25 mln.) ning 49,3 % i mehnatga layoqatli aholi, 43,1 % i in olti yoshgacha bolalar va 7,8 % i nafaqa yoshidagilar tashkil etadi. Aholi 90 yillarda 1,9 % sur`at bilan isdi, shozir esa undan ancha sekin ismoqda.

Izbekistonda rasmiy ma`lumot biyicha 100 ming, real esa 3-4 mln. ishsiz bor.

Ishsizlik muammosining quyidagi iziga xos tomonlari bor:

- a) iqtisodiyotning tranzitar sholati Izbekistonda struktura ishsizligini irmini va ashamiyatini kuchaytirgan va yaqin kelajakda yana oshadi;
- b) yaqin paytda ommaviy ishsizliklar katta korxonalarda boshlanish xavfi bor;

- v) Izbeklarning past mobilligi oqibatida, shatto bir rayonni ichida sham defitsitli va ortiqcha meshnat resurslari zonalar payda bilgan;
- g) yashirin ishsizlik, birinchi navbatda davlat sektorida va qishloq xijaligida juda katta;
- d) davlat apparati shu paytgacha ancha ortiqcha asholini iziga tortib kelayotgan edi, endi teskari jarayon boshlanmoqda.

Takrorlash uchun savollar:

1. Iqtisodiy tsikl nima va uning qanday fazalari bor?
2. Iqtisodiyotni tsiklli rivojlanish sabablari nimada?
3. Katta tsikl deganda nimani tushunasiz?
4. Inflyatsiyaning asosiy sabablari nimada?
5. Davlatning antinflyatsion siyosati nima?
6. Deflyatsion siyosat nima?
7. Ishsiz kim?
8. Ishsizlikning qanday turlari bor?
9. Meshnat bozorining qanday modellari bor?
10. Izbekistonda meshnat bozorining iziga xos qanday turlari bor?
11. Meshnat biyicha davlat siyosatini aytib bering.
12. Tiliq bandlik tushunchasi.
13. Ishsizlik va inflyatsiyaning bir-biriga bo'likligi.
14. Keynsning bandlik nazariyasi.
15. Klassik bandlik nazariyasi.

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

TILIQ BANDLIK - ishsizlikning tabiiy darajasidagi bandlik, ya'ni faqat friktsiyaviy va strukturaviy ishsizlik bilgan sholat.

TSIKLLI DEFITSIT - ish faoliyatining pasayishi va u bilan bo'liq ravishda soliq tushumlarning qisqarishi bilan bo'liq bilgan tarzda davlat byudjetining kamomadligi.

FILLIPS eGRILIGI - ishsizlik darajasi bilan inflyatsiyaning bir yillik isish sur'ati irtasidagi bo'liqlikni kirsatuvchi egrilikdir.

OUKEN QONUNI - ishsizlikning joriy darajasining tiliq ishsizlik darajasidan 1 % oshishi, real yalpi milliy mashsulotni potentsial yalpi

milliy mashsulotdan 2, 5 % ga kamayib ketishiga olib kelishi ti'risidagi xulosa.

INFLYATSIYA - pulning kadrsizlanishi, uning sotib olish qurbining pasayishi, boshqacha aytganda umumiy basho darajasining oshishi. Hozirgi zamon iqtisodiyotining eng o'ir kasalidir. Inflyatsiya lotincha siz bilib, shishirilgan ma'nosini bildiradi.

DEZINFLYATSIYA - inflyatsiya isish sur'atlarining pasayishi yoki butunlay tixtashi.

DEFLYATSIYA - narx-navo pasayishini, pul qadrini ortishini bildiradi, ya'ni inflyatsiyaga teskari jarayondir.

"KUTILGAN INFLYATSIYA" - ma'lum vaqt davrida kutilgan darajaga mos ravishdagi inflyatsiyaning darajasi.

YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF

(4 soat)

Reja.

1. YAlpi talab va yalpi taklif tushunchalari
2. YAlpi talab egri chizi'i va unga ta'sir etuvchi omillar
3. YAlpi talabning narxlarga bo'liq bilmagan omillari
4. YAlpi taklif egri chizi'ini siljitib turuvchi omillar
5. YAlpi taklifning narxlarga bo'liq bilmagan omillari
6. Narxlarning muvozanatli darajasi va ishlab chiqarish muvozanatli shajmiga talab va taklif izgarishining ta'siri

ASOSIY ADABIYOTLAR:

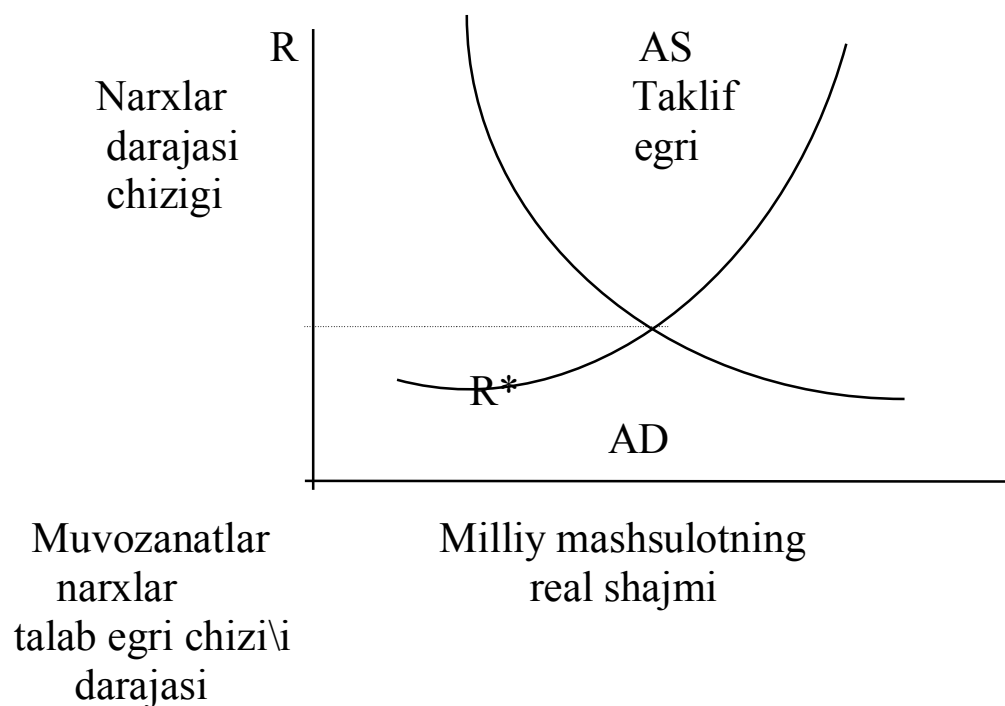
1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Dolan Z., Deyvid e. Makroekonomika. Sankt - Peterburg. 1999 g.

3. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks. M. 2001g.
4. Yildoshev Z., Qosimov M. Makroiqtisodiyot asoslari. T. 1994 g.
5. Ekonomika. Pod red. Bulatova A. M. 2000 g.
6. Samuel'son., Nardxaus. ekonomika. M. 1996 g.
7. Bunkina M.E. Semenov V.A.. Makroekonomika. M. 2001 g.
8. Fisher S. i dr. ekonomika. M. 1993 g.
9. Menk'yu N.G. Makroekonomika. M. 1994 g.

1. Har qanday bozordagi vaziyat talab va taklifga ya'ni, ularning shajmini izgarishiga bo'liq biladi. Ular irtasida yuzaga kelgan nisbat iz ketidan narxlarni izgarishiga va aksincha, narxlarni (u yoki bu tomonga) tebranib turishi talab va taklif shajmiga bevosita ta'sir qiladi. Bunday ta'kidlash faqat qandaydir bir aloshida mashsulot yoki xizmatga oid bilmay, balki umuman milliy bozorga sham taalluqlidir. SHu bozordagi talab aloshida xaridorlar istagi kirinishida bilmasdan, barcha xaridorlarning birlashtirilgan talabi sifati amal qiladi va makrodarajadagi iste'mol qobiliyatini aks ettiradi. Taklif esa, milliy ishlab chiqarish jami shajmining taklifi sifatida bozorga chiqadi.

SHunday iilib, **jami talab** uy xijaligi, korxonalar, shukumat shamda xorijiy xaridorlarning tovar va xizmatlarga talabidir.

Qaysiki muayyan narxlar darajasidagi talab – bu muayyan narxlar darajasida ishlab chiqarilishi va taklif qilinishi mumkin bilgan iste'mol shamda investitsiya tovarlari va xizmatlarning umumiy miqdoridir. Narxlar darajasi deganda, turli xil tovar va xizmatlarning aloshida narxlarini umumlashtiruvchi *jami narx* tushuniladi. Narxlarni narxlar darajasiga, jami iste'molchilarning tilov qobiliyatli talabini jami talabga, barcha tovar va xizmatlarni esa milliy ishlab chiqarishning real shajmiga bunday birlashtirish yiriklashtirish deb ataladi. Kirsatkichlarni yiriklashtirishni bu usulidan makroiqtisodiy tadqiqotlarda tez-tez foydalanib turiladi. Makrodarajada iqtisodiyotni usiz tashlil qilib yoki oldindan aytib bilmaydi. Jami talab va taklif shamda narxlar darajasi barcha makroiqtisodiy modellar tuzilishining asosi shisoblanadi. Oddiy kirinishda bu kirsatkichlarning izaro bir-biriga bo'liqligi grafik yordamida aks ettiriladi (chizmaga qarang).

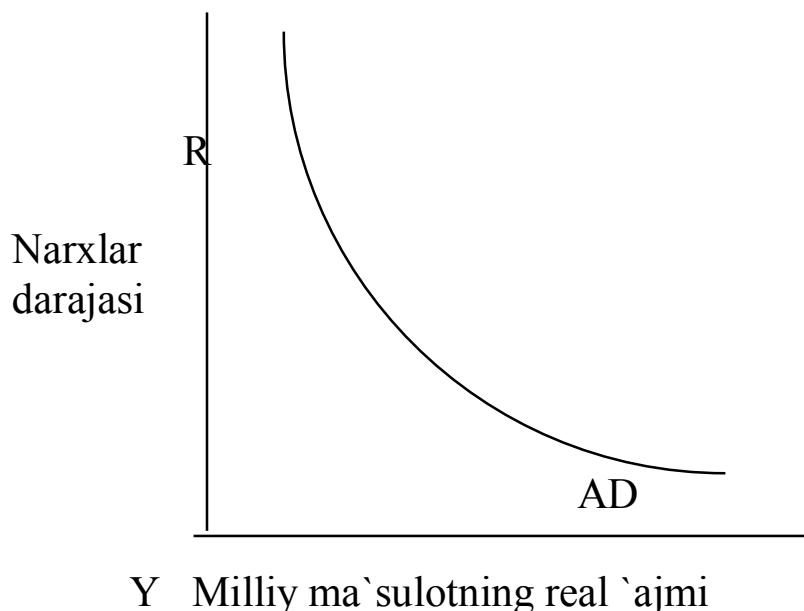

Yalpi talab, yalpi taklif va narxlar darajasi irtasidagi izaro bo'liqlik.

CHizmadan kirinib turibdiki, narxlarni izgarishi jami talabga aks ta'sir kirsatadi, ya'ni, narx darajasini isishi iz ortidan talabni qisqarishini keltirib chiqaradi va aksincha. Vasholanki, yalpi taklif va narx darajasi irtasidagi bo'liqlikka binoan narx qancha yuqori bilsa, taklif shuncha kip biladi.

2. Narxlar darajasi va yalpi talab irtasida teskari bo'liqlik mavjud bilib, narxlarni isib borishi bilan yalpi talab qisqarib boradi va aksincha, narxlar qanchalik past bilsa, xaridorlar kiproq tovar va xizmatlarni sotib olishni istab qolishadi. Ushbu bo'liqlikni chizma kirinishida ifodalash

mumkin. Narxlar darajasi va talab qilingan milliy ma'sulot shajmi irtasidagi bo'liqlikni ifoda etuvchi chiziq yalpi *talab egri chizi'i* deb ataladi. U aloshida tovarlarga bilgan talab egri chizi'iga ixshash kirinishga ega, ammo uni tebranib turishga ta'sir qiluvchi omillari turlicha. YAlpi talab egri chizi'i yinalishiga qanday omillar ta'sir qiladi?

Talab egri chizi'i.

Bular avvalo quyidagi ***narx omillaridir:***

1. Foiz stavkasi samarasi;
2. Boylik samarasi;
3. Import xaridlar samarasi.

Foiz stavkasi samarasi shuni bildiradiki, yalpi talab egri chizi'ini o'ishi narxlar darajasi izgarishini foiz stavkasiga, demak iste'mol xarajatlar va investitsiyalarga bilgan ta'siriga bo'liq. Agarda mamlakatda pul massasi shajmi doimiy deb faraz qilsak, narxlar isib borayotgan bilsa, unday sholatda asholi va korxonalarning xarajatlari uchun kiproq pul kerak biladi. Bu esa pulga bilgan talabni oshishini keltirib chiqaradi, demak uning narxi, ya'ni foiz stavkasi kitariladi.

Iz navbatida, yuqori darajadagi foiz stavkasida, asholi va tadbirkorlar iz xarajatlarini qisqartirib, jam'armalarini bankka qiyishni afzal kirishadi. SHunday qilib, narxlarning isishi pulga bilgan talabni kipaytirib, foiz

stavkasini kitarilishiga olib keladi va shu tufayli milliy mashsulotning real shajmiga bilgan talabni qisqartiradi.

Boylik samarasi shuni bildiradiki, narxlar darajasini isishi bilan jam'arilgan pul aktivlarining (shisoblardagi omonatlar, obligatsiyalar va boshqalar) real xarid qobiliyati tushib ketadi. YA'ni asholi tobora kamba'allashib boradi va tabiiyki, u izining tovar va xizmatlarni sotib olishga ketadigan xarajatini qisqartiradi. Natijada yalpi talab sham kamayadi.

Import xaridlari samarasi deganda shunga tushuniladiki, qachonki narx darajasi xorijiy narxlarga nisbatan oshib borsa, mamlakatda ishlab chiqarilgan mashsulotlarga bilgan talab kamayadi, import mashsulotlariga talab esa isadi, ya'ni, milliy ma'sulotga bilgan e'tiyaj qisqaradi. Va aksincha, mamlakatda narx darajasini pasayishi importning kamayishiga va eksportning kengayishiga sabab biladi yoki milliy mashsulotga bilgan talabni oshiradi.

YUqorida sanab itilgan omillar yalpi talabning narx omillari deb ataladi, chunki milliy ishlab chiqarish real shajmining izgarishlari bunday shollarda narxlarni pasayishi yoki isishi bilan bo'liq shamda jami talab egri chizi'ining faqat bir yinalishidagi sharakatini keltirib chiqaradi. U egiluvchan narx modeli deb ataladi.

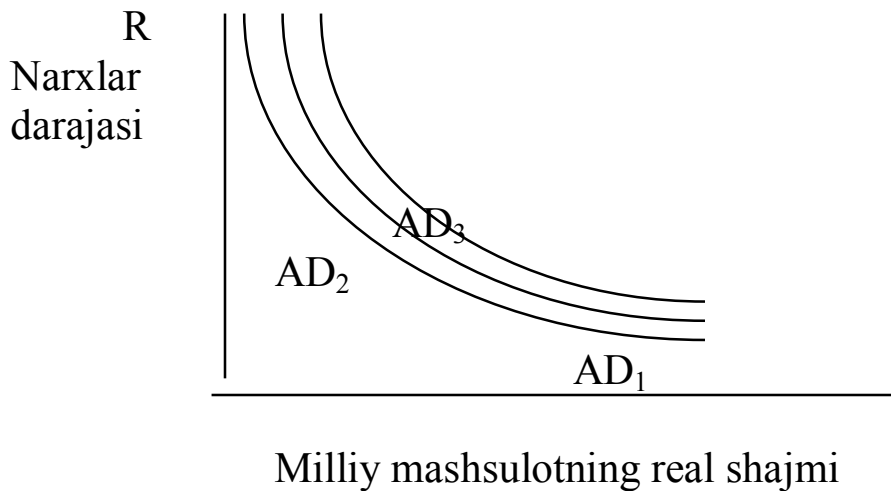
3. YAlpi talabning izgarishiga nafaqat narxlar darajasining tebranishi, balki bir qator boshqa sharoitlar sham ta'sir kirsatadi.

Ularni *narxlarga bo'liq bilmagan omillar* deb ataladi.

Modomiki, yalpi talab uy xijaligi, korxonalar, shukumat va xorijiy sheriklar talabalaridan tashkil topar ekan, unda ulardan birining yoki bir nechtasining xarajatlaridagi shar qanday izgarishlari (narxlarning bir xil darajasida) yalpi talabning miqdorida iz aksini topadi shamda uning egri chizi'ini gosh ingga, gosh chapga suradi (quyidagi chizmaga qarang).

SHunday qilib, yalpi talabning narxlarga bo'liq bilmagan omillari qatoriga quyidagilar kiradi:

- iste'mol xarajatlaridagi izgarishlar (ΔS)
- investitsiya xarajatlardagi izgarishlar (ΔI)
- davlat xarajatlaridagi izgarishlar (ΔG)
- eksport sof shajmiga xarajatlardagi izgarishlar (ΔX).

Narxlarga boʻliq bilmagan omillari taʼsiri natijasida jaʼmi talab egri chiziʼining surilishi.

Isteʼmol xarajatlari narxlar darajasini izgarishidan qatʼiy nazar quyidagi shollarda mustaqil ravishda izgarishi mumkin, shu jumladan.

– isteʼmolchilar qilidagi moddiy qiymatlar, aktsiyalar, obligatsiyalar, er, kichmas mulkning real qiymati isayotgan bilsa, yaʼni isteʼmolchilarning moddiy faravonligi yaxshilanib borayotgan bilsa narxlarni umumiy darajasiga taʼsir etmagan sholda, aktsiya kurslari yoki er qiymati kitarilayotganda;

– isteʼmolchilar kelajakda iz daromadlarining kipayishini kutish shisobiga kiproq xarid qilishni afzal kirsalar;

– isteʼmolchilarning ilgari nasiyaga olgan xaridlari natijasida tiplanib qolgan qarzlari kamaysa va bu ularga shozirgi kundagi xaridlarini kipaytirish imkonini bersa;

– daromad soliʼi stavkasi kamaysa va natijada sof daromad, demakki, xaridlarning soni kipaysa isteʼmol xarajatlarining muayyan narxlar darajasidagi isishi, milliy mashsulot real shajmiga bilgan talabning oshib borishini bildiradi va AD_1 egri chiziʼini ingga surilishiga, yaʼni AD^2 egri chiziq sholatiga kelib qolishiga sabab biladi.

Lekin, bu omillar isteʼmol xarajatlariga, demak, jami talabga teskari taʼsir kirsatishi sham mumkin – ularni kamayishi tomonga. Unda yalpi talab egri chiziʼi chapga tomon surilib, AD_3 sholatiga keladi.

Narxlarga boʻliq bilmagan ikkinchi omil – bu investitsiya xarajatlari yoki ishlab chiqarish vositalari xaridini izgarishidir. Bu izgarishlar

quyidagilar uchun shartlar: foiz stavkasi, investitsiyalardan kutilayotgan foyda, korxonalardan olinadigan soliq, texnologiya, rezervdagi quvvatlar izgarishi natijasida riy beradi. Masalan, foiz stavkasi narxlarni muayyan bir xil darajada mamlakatdagi pul massasining izgarishiga bevosita bo'liq – pul massasini kipayishi bilan u oshib boradi va shunga muvofiq investitsiya xarajatlari qisqaradi. Bu xarajatlar korxonalarni kelajakdagi olishi mumkin bilgan foydalari yoki korporatsiyalarining foydalariga soliqlarni kipayishi t\risidagi tushkunlik rushidagi oldindan belgilash natijasida sham qisqarishi mumkin va aksincha, bu omillarni kamayishi yangi texnologiyalarni joriy etish va korxonalarni etishmayotgan rezerv quvvatlarini tildirish zaruriyati kabi investitsiya xarajatlarini isishiga olib keladi. SHunday qilib, investitsiya xarajatlari yuqoridagi aytib itilgan narxlar bilan bo'liq bilmagan omillar ta'sirida, iste'mol xarajatlari kabi, muayyan narxlar darajasida yalpi talabning egri chizi\ini yo ingga yo chapga surishi mumkin.

Narxga bo'liq bilmagan uchinchi omil – mamlakat shukumati qarori biyicha davlat xarajatlaridagi bilishi mumkin bilgan izgarishlardir. Masalan, xukumat mudofaaga yoki kasalxonalar qurilishiga xarajatlarni kipaytirishga qaror qilgan bilsa, narxlarni muayyan darajasida davlat xarajatlari va natijada yalpi talab shajmi sham oshadi. Bu esa chizmada egri chiziqni ing tomonga surilishiga olib keladi va aksincha, xarajatlarning kamaytirilishi jami talabni qisqarishiga va egri chiziqni chap tomonga surilishiga sabab biladi.

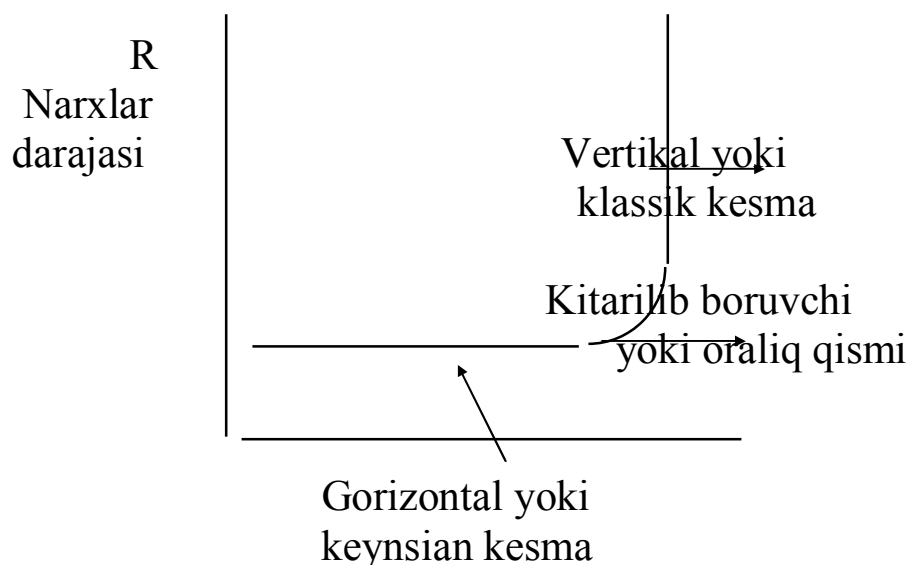
YAlpi talabning narx-navo bilan bo'liq bilmagan keyingi omili – sof eksport xarajatlari shisoblanadi. Bu xarajatlar eksport va import irtasidagi farqdan iborat. Uning shajmiga xorijiy mamlakatlar milliy daromadlaridagi izgarishlar shanda valyuta kurslarini tebranib turishi ta'sir etadi. Boshqa mamlakatlar milliy daromadlarini isib borishi, xorijiy iste'molchilar talabini kipayishiga va xorijga mol etkazib berishni kengaytirishga olib keladi. Natijada esa, yalpi talab shajmi isadi. Valyuta kurslarini izgarishi eksport va importni tartibga solib turadi: milliy valyuta kursini pasayishi eksportni ra\batlantiradi va importning nafliligini kamaytiradi. Uning kitarilishi esa, eksport va importga teskari ta'sir kirsatadi.

SHunday qilib, narxlar darajasidagi izgarishlar foiz stavkasi, boylik va import xaridlari samarasiga olib kelib jami talab egri chizi\i kirinishini belgilasa, narxlarga bo'liq bilmagan omillar jami talab egri chizi\ining izini

u yoki bu tomonga surilishiga sabab biladi. Davlat iz xarajatlarini izgartirish yoki boshqa xarajatlarga bilvosita ta'sir etib, jami talabni va u orqali butun makroiqtisodiy vaziyatni tartibga solib turishi mumkin.

4. YAlpi taklif deganda ishlab chiqarilishi va muayyan narx darajasida bozordan sotib olinishi mumkin bulgan barcha tovar va xizmatlarning real shajmi tushuniladi. YAlpi *taklif* ishlab chiqarish darajasi va narxlar darajasi irtasidagi bo'liqlikni aks ettiruvchi egri chiziq kirinishiga ega. Bu bo'liqlik ti'ri bilib, narxlarni isishi bilan tovar ishlab chiqarish isib boradi, pasayishi bilan tushib boradi (CHizmaga karang).

Bu kesmalar qanday iqtisodiy vaziyatlarni ifodalaydi? **Keynscha kesma** iqtisodiyot pasayish sholatida ekanligidan dalolat beradi, qachonki katta miqdordagi meshnat va moddiy resurslar foydalanilmayotgan bilsa. Ingliz iqtisodchisi J.Keynsning ta'kidlashicha, agarda shu kesmada ishlab chiqarish shajmi isa boshlasa yoki tusha boshlasa, bunday sholat izidan keyin narx va ish shaqi darajalarini izgarishiga olib kelmaydi.

Ishlab chiqarishning real shajmi

Vertikal yoki klassik kesma – iqtisodiyotni "tiliq bandlik" sharoitidagi yoki ishsizlikning tabiiy darajasi nuqtasidagi sholatini ifodalaydi, qachonki ishlab chiqarish quvvatlaridan tiliq foydalanilayotgan va narxning shar

qanday darajasida sham ishlab chiqarish shajmi yanada oshirish imkoni bilmasa.

Oraliq kesma – ishlab chiqarishning real shajmini isishi bilan narxlar sham isayotgan vaziyatni kirsatadi. Buni shunday tushuntirish mumkin. Iqtisodiyotning barcha sektorlarida iqtisodiy pasayish sholatidan tiliq bandlikka itish notyokis va turli vaqtda yuz beradi. Ayrim tarmoqlarda resurslarni etishmovchiligiga duch kelishi mumkin, ularga ishlab chiqarishni kengaytirish uchun eski asbob-uskunalaridan, sham malakasiz kadrlardan foydalanishga ti\ri keladi. Bu esa mashsulot birligiga ketadigan xarajatlarni isishiga va natijada narx oshishiga sabab biladi.

YAlpi taklifning chizmada keltirilgan, uch kesmadan iborat egri chizi\i iqtisodchilar irtasida katta tortishuvlarni keltirib chiqarmoqda. Keynschilik maktabi vakillari yalpi taklif egri chizi\ini gosh gorizontal, gosh kitarilib boruvchi deb shisoblaydilar, shu sababli yalpi takliflari shar qanday izgarish ishlab chiqarish shajmida va bandlikda sezilarli aks etadi, deydi. Klassik yoki neoklassik maktab tarafdorlari egri chiziq butunlay vertikal kirinishida biladi deb shisoblaydilar. Ularni fikricha, yalpi talabni izgarishi iqtisodiyot uchun unchalik sezilarli emas. CHunki bu izgarish faqat narx darajasiga ta`sir etib, ishlab chiqarish shajmi va bandlik izgarishiga oli6 kelmaydi.

5. YAlpi taklif egri chizigi narx darajasi va milliy mashsulotning real shajmi irtasidagi bo\liqlikni irnatadi. Biroq, ishlab chiqarishning kipayishi yoki pasayishi *narxga bo\liq bilmagan omillar* shisobiga sham riy berishi mumkin. Bu omillar yalpi taklif egri chizi\ini gosh chap, gosh ing tomonga surilishiga olib keladi.

YAlpi taklifning narxga bo\liq darajasi bilmagan omillarini kirib chiqishdan oldin quyidagi sholatni eslatish lozim biladi. Ma`lumki, ishlab chiqarish, tovar va xizmatlarni va ularning taklif shajmlari korxonalar miljallangan foyda miqdoriga bo\liq.

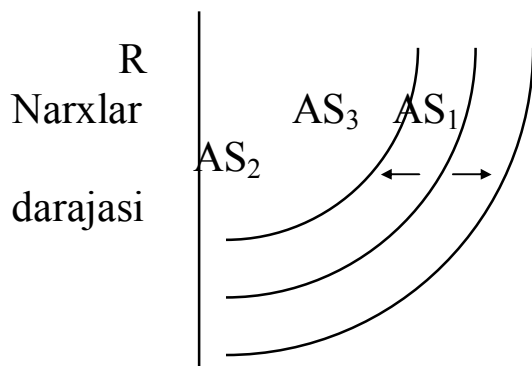
Olinadigan foyda mashsulot narxi va mashsulot birligiga ketgan sarf-xarajat irtasidagi farqdan iborat. Agarda narx darjasini izgarimas deb shisoblasak, foyda miqdori va shunga muvofiq mashsulot taklifi mashsulot birligiga sarflangan xarajatlarning izgarishiga qarab tebranishi mumkin. Xarajatlar isishi bilan foyda kamayib boradi shamda mashsulot ishlab

chiqarishga qiziqish susayadi va aksincha, xarajatlar qisqarishi bilan foyda miqdori oshadi va ishlab chiqarish kengayadi, taklif isib boradi. SHunday qilib, mashsulot birligiga sarflangan xarajatlarni kamayishi yalpi taklif egri chizi\i ing tomonga, kipayishi esa uni chap tomonga surilishiga olib keladi. Narxga bo\liq bilmagan omillarning xususiyati shundan iboratki, ular mashsulot birligiga ketgan xarajatlarga bevosita ta'sir etib va shu orqali jami taklif egri chizi\i surilishiga sabab biladi.

Bu qaysi omillar? Ulardan quyidagilarni ajratib kirsatish mumkin:

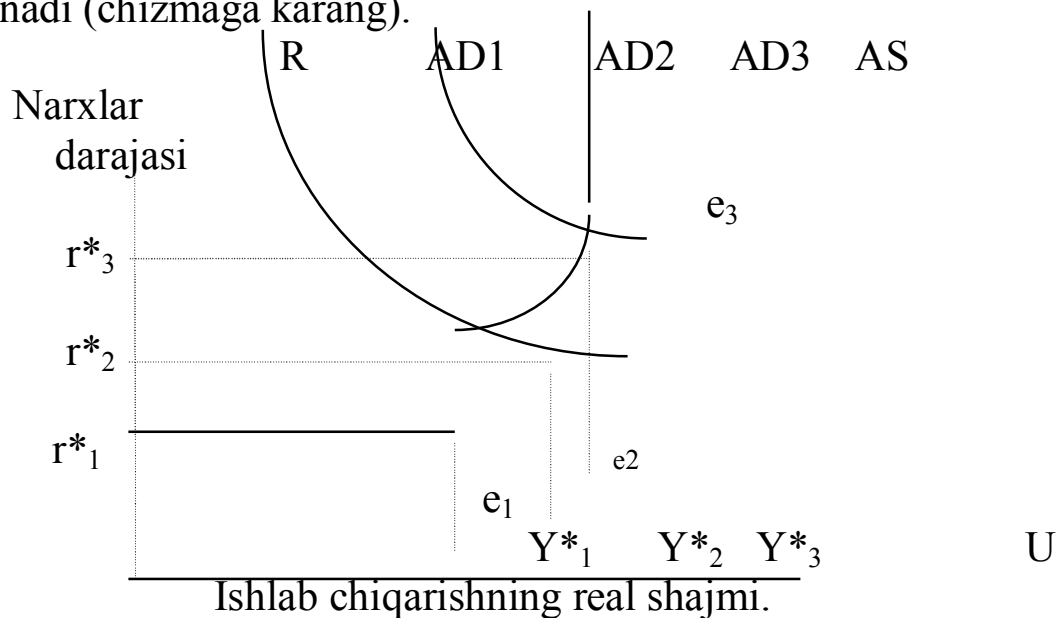
- resurslarga bilgan narxlarning izgarishi;
- unumdorlikdagi izgarishlar;
- shuquqiy me`yorlarning izgarishi.

Masalan, ichki bozorda er, meshnat resurslari, kapital va tadbirkorlik qobiliyatlarining taklifi oshib boryayotgan bilsa, ularning narxi pasayib, mashsulot birligiga ketgan xarajatlar kamayadi. Bu xarajatlar yana iqtisodiy resurslardan unumli va samarali foydalanish shisobiga sham izgarishi mumkin. YA`ni ishlab chiqarishga yangi texnologiyani joriy etish, xodimlar malakasini oshirish qishimcha xarajatlarsiz kiproq mashsulot olish imkonini beradi. Huquqiy me`yorlar, soliq va subsidiya miqdorlarining izgarishi sham ishlab chiqarish xarajatlariga ta'sir qilishi mumkin. Agarda, shukumat ishlab chiqaruvchilar tomonidan tilanadigan soliq stavkalarini oshirsa va ularga beriladigan subsidiyalarni qisqartirsa, bunday sholatda mashsulot birligiga ketgan xarajat isadi va narxlarning berilgan muayyan darajasida foyda kamayadi. SHu tufayli ishlab chiqarishga bilgan ra\bat tushib ketib, yalpi taklif qisqaradi, uning egri chizi\i chapga suriladi (CHizmaga qarang).

Ishlab chiqarishning real shajmi
Narxga bo'liq bilmagan omillar shisobiga jami taklif egri
chizi\ining surilishi.

6. *Narxlarni muvozanatli darajasi* deb shunday narx darajasi tushuniladiki, unda yalpi talab va yalpi taklif bir-biriga mos kelishi yoki bir-biriga teng bilishi kerak. Narxlarni muvozanatli darajasida ma'lum miqdordagi mashsulotni xaridorlar sotib olishga, ishlab chiqaruvchilar zsa uni ishlab chiqarish vya sotishga rozi biladi. Buni *milliy ishlab chiqarish shajmini muvozanatli real shajmi* deb ataydilar. CHizmada bu ikki kirsatkich yalpi talab va yalpi taklif egri chiziqlarining kesishgan nuqtalari bilan aniqlanadi (chizmaga karang).

YAlpi talab izgargandagi ishlab chiqarishning muvozanatli shajmi
izgarishi.

CHizmadan kirinib turibdiki, e_1 – yalpi talab egri chizi\ining yalpi taklif egri chizi\i bilan uning keynscha kesmadagi kesishgan nuqtasi. Talab egri chizi\ini bu kesma biylab ishlab chiqarishning muvozanatli shajmi tomon sharakati, narx darajasini izgarishi bilan kuzatilmaydi. Bunday `olatda R_1^* – miqdor muvozanatli narx, U_1^* esa milliy mashsulotning muvozanatli real shajmi. YAlpi talabni oshishi bilan uning egri chizi\i ingga suriladi va muvozanat nuqtasi (e_2) oraliq kesmada irnatiladi. Bu kesmada talabni

kengayishi narxlar darajasi shamda ishlab chiqarish shajmini (R_2^* va U_2^* nuqtalar) izgarishi bilan kuzatiladi. YAlpi talabni keyingi isishi egri chizi\`ni yanada yuqoriga surilishiga olib keladi. endi u  $AD_3$  sholatini egallaydi va taklif egri chizi\`ini klassik yoki vertikal kesmada kesib itadi. Bu erda muvozanatli narx R_3^* darajada, ishlab chiqarishning muvozanatli shajmi U_3^* nuqtada irnatiladi. YAlpi taklifning bu kesmasida talabning shar qanday izgarishi faqat narxlar darajasini izgarishiga olib keladi, ishlab chiqarish shajmlari esa bunda izgarishsiz qoladi. Oraliq va vertikal kesmalarda narxlar isib borishi bilan kuzatilgan yalpi talabning kipayishi talab inflyatsiyasi mavjudligini kirsatadi.

YAlpi taklif yoki muayyan, narx darajasida bozorda taklif qilinishi mumkin bilgan tovar va xizmatlarning real shajmi narx-navoga bo\`liq bilmagan bir qator omillar ta\`siri ostida biladi. Bu omillar yalpi taklifni gosh kamayishini, gosh kipayishini keltirib chiqarishi mumkin. Birinchi sholatda jami taklif egri chizi\`i chapga, ikkinchisida ingga suriladi.

SHunga muvofiq e_1 muvozanat nuqtasi e_2 va e_3 sholatiga suriladi, narxlarning muvozanatli darajasi va ishlab chiqarishning muvozanatli miqdori sham izgaradi. Faraz qilaylik, iqtisodiyotda ma\`lum bir narxlar darajasida ish shaqi oshgan va xodimlarni ijtimoiy su\`urtasiga ajratmalar kipaygan bilsin. Iqtisodiyotdagi bunday vaziyat mashsulot birligiga sarflanadigan xarajatlar isishiga, foydani, demakki, yalpi taklifni sham qisqarishiga olib keladi. AS_1 egri chizi\`i chapga  $AS_2$  gacha suriladi. Ushbu berilgan yalpi talabda egri chiziqlar  $e_2$  nuqtasida kesishadi, narxlar  $R_1^*$  dan  $R_2^*$  gacha isadi, ishlab chiqarish esa  $U_1^*$  dan  $U_2^*$  gacha qisqaradi. YA\`ni bu erda ishlab chiqarish xarajatlarini isishi bilan yuzaga kelgan inflyatsiya mavjud biladi.

Iz navbatida ishlab chiqarishning qisqarishi ishsizlikni isishiga olib keladi. Bunday vaziyatni qachonki, narxlarning isishi (inflyatsiya) ishsizlikni isishi bilan kuzatilayotgan bilsa *stagflyatsiya* deb ataladi. Agarda, narxga bo\`liq bilmagan omillar yalpi taklifni kengaytirish tomon ta\`sir etsa, masalan, urning bashosi pasaysa, korxonalardan olinadigan soliqlar kamaysa va buning oqibatida mashsulot birligiga ketadigan sarf-xarajatlar qisqarsa, unda yalpi taklif egri chizi\`i ingga suriladi va yalpi talab egri chizi\`i e_3 nuqtada kesib itadi. Bunda narxlarning muvozanatli darajasi R_1^* dan R_2^* gacha pasayadi, ishlab

chiqarishning muvozanatli shajmi U_1^* dan U_3^* oshadi, yaoni *iqtisodiy isish* sholati mavjud biladi.

Takrorlash uchun savollar

YAlpi talab va yalpi taklif tushunchalarining iqtisodiy moshiyati nimadan iborat?

YAlpi talab va yalpi taklif egri chiziqlari va ularga ta'sir etuvchi omillar ti'risida nimalarni bilasiz?

Talabning izgarishi narxlarning va ishlab chiqarish shajmining muvozanatli shajmiga qanday ta'sir etadi?

Taklifning izgarishi narxlar va ishlab chiqarish shajmining muvozanatli shajmiga qanday ta'sir kirsatadi?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

YALPI TALAB - uy xijaliklari, firmalar va davlatning narxni ma'lum darajasida sotib olishga tayyor bilgan milliy ishlab chiqarishning real shajmidir.

YALPI TAKLIF - ma'lum narx darajasida ishlab chiqarishning milliy shajmi darajasi.

NOMINAL FOIZ DARAJASI - kreditor oladigan pul shaklidagi foiz.

REAL FOIZ DARAJASI - kreditor kredit oluvchidan olgan foizning sotib olish qurbining kipayishidir.

MUL'TIPLIKATIV eFFEKT - mul'tiplikator koeffitsenti orqali ifodalanuvchi daromad isimtasi bilan investitsiya isimtasi irtasidagi bo'liqlik.

IS-LM MODEL (2 soat)

Reja:

1. Makroiqtisodiy muvozanat va unga erishish yillari

2. IS - egri chiziqli va uning izgaruvchilari
3. LM - egri chiziqli va uning izgaruvchilari
4. IS-LM modeli va undagi muvozanat

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Agapova G.A., Seregina S.F. Makroekonomika. M.: DIS. 1997.
2. Burdo M., Viplosh CH. Makroekonomika (Evrapskiy tekst). S. Peterburg: Sudoistroyeniye. 1998.
3. Ishmukamedov A.E., Jumaev Q.X., Jumaev Z.A. Makroiqtisodiyot (ma`ruzalar matnlari). Toshkent: TDIU – 2000.
4. Linvt T. Gayger A. Makroekonomika teoriya i perexodnaya ekonomika. M.: 1996.
5. Menk`yu N.G. Makroekonomika. M.: MGU. 1994.
6. Hakimova M.A. Makroiqtisodiyot (iquv qillanma). Toshkent: «Meshnat», 1997.

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy muvozanatga erishishning roli va ahamiyati benishoya katta. Makroiqtisodiy muvozanat mamlakat iqtisodiyotining tili yoki notili yildan borayotganligini kirsatuvchi omillardan biri shisoblanadi. Chunki, iqtisodiyotda bilayotgan doimiy izgarishlar shu qanday mamlakatni shu iqtisodiy muvozanatdan chiqarib yuborishi mumkin. YA`ni, kechayotgan biror jarayon mutanosibli, muvozanatli bilsa, uni bir maromda faoliyat kirsatayotgan organizm deb tushunamiz va aksincha, undagi shu qanday siljish uning muqobilligi buzilishi deb qaraladi.

Iqtisodiy tizimlardagi bunday o`lish tovarlar va xizmatlar taqchilligi yoki ortiqcha ishlab chiqarilganligi, inflyatsiya, ishsizlik va shunga ixshash boshqa salbiy shodisalar sifatida namoyon biladi. Ular iqtisodiyot samaradorligining pasayishiga va asholi turmush tarzi tushib ketishiga olib keladi. SHu sababli shu iqtisodiy muvozanat muammolarini tadqiq qilish eng mushim vazifalardan biri shisoblanadi.

Iqtisodiy muvozanat milliy iqtisodiyotni shartli ravishda barcha iste`molchi va ishlab chiqaruvchi birliklarining izaro bo`liqligi sifatida kiz oldimizga keltirsak, unda muvozanat shunday sholatk, qachonki, ular irtasida qarama-qarshiliklar bilmaydi va resurslar, tovarlar va

daromadlarning doiraviy aylanishi uzluksiz ravishda amalga oshishini ta'minlashi shart. Milliy darajadagi yoki makroiqtisodiy muvozanat pulda ifodalangan jami talab va taklifni, iqtisodiyotni pulli va moddiy mutanosibligining mos kelishini kizda tutadi. Bu milliy xijalikning ideal sholati biladi, uni doimiy saqlab turish mumkin emas.

Jashon amaliyoti iqtisodiy muvozanatga erishishning ikki asosiy usulini ishlab chiqqan:

1. Narxlar talab va takliflarni tartibga solib turuvchi bir-biriga bo'liq bilgan bozorlar yordamida (tovar va xizmatlar, kapital, ishchi kuchi bozorlari) muvozanatlashadi.

2. Moddiy, meshnat va moliyaviy balanslarni tuzish yili bilan kelajakda talab va taklifning shajmlarini, shuningdek, narxlarning izini sham irnatuvchi davlat rejalari yordamida muvozanatlashadi.

Aralash iqtisodiyot mamlakatlarida makroiqtisodiyotning asosiy usuli bozor shisoblanadi. SHu bilan birga davlat sham sezilarli darajada rol iynaydi. U ma'muriy - shuquqiy va iqtisodiy aralashuv chegaralaridan foydalanib, jami talab va taklifning izgarishiga va shu orqali makroiqtisodiy muvozanatga sham bevosita yoki bilvosita ta'sir etadi. Buni avvolambor mamlakatda iqtisodiy barqarorlikka erishmasdan turib amalga oshirib bilmaydi. SHuning uchun barcha rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy barqarorlikka erishishga katta ashamiyat beriladi. CHunki, iqtisodiy barqarorlashtirish isloshotlarini amalga oshirayotgan barcha mamlakatlarda eng dolzarb va qiyin shal qilinadigan vazifadir.

Nazariya va jashon amaliyotida barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirishning ikki asosiy yondashuvi ishlab chiqilgan: monetar va tarkibiy.

Monetar yondashuv tarafdorlari iqtisodiyotda tovar-pul muvozanati buzilishining asosiy sababi bilgan inflyatsiyani asosan muomalada pul massasining ortiqchaligidan kelib chiqqan deb shisoblashadi. SHuning uchun ular tomonidan taklif qilinayotgan chora - tadbirlar pul taklifini cheklashga qaratilgan. Jumladan, davlat xarajatlarini, birinchi navbatda, ijtimoiy dasturlarni keskin qisqartirish, pul emissiyasiga va davlat zayomlariga qat'iy chegara irnatish, ish shaqi isishini cheklash, tadbirkorlik faoliyatiga yanada kengroq yil ochib berish.

Monetaristlardan farqli ravishda tarkibiy barqarorlashtirish tarafdorlari inflyatsiyani butun inqiroziy sholatlarning bosh sababchisi deb shisoblamaydilar. SHuning uchun ularning takliflari ishlab chiqarishni

rivojlantirishni ra\batlantirish yordamida narxlar isishining oldini olishga qaratilgan. Bunda ular davlat tomonidan tartibga solish usullariga mushim ashamiyat beradi.

2. Iqtisodiyotdagi muvozanat yoki tovar - pul muvozanatiga erishishda, investitsiya va jam\armalarning YAMM bilan bo\liqligi aloshida ashamiyat kasb etadi. Bu bo\liqlik shuni kirsatadiki, banklar foiz stavkalarini pasaytirib borishi bilan YAMM shajmi sham kipayib boradi. YA`ni, milliy iqtisodiyot moliyaviy «kislorodni» kiproq olishi natijasida YAMM ishlab chiqarishi sham kipayib boradi. Ushbu nazariyani atoqli iqtisodichi Xeyk tadqiq qilganligi uchun uning nomi bilan yuritiladi. IS - egri chizi\i esa Xeyk egri chizi\i deyiladi.

Umuman, IS-egri chizi\i tovar va xizmatlar bozorida vujudga keladigan daromadlar darajasi va foiz stavkasi irtasidagi munosabatlarni bildiradi. Buni tushunish uchun tovar va xizmatlarga bilgan talabni, ya`ni, «Keynsian xochi»ni qarab chiqamiz. Bunda avvalombor rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini, ya`ni, «Keynsian xochi»ni olish uchun rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini tashkil qiluvchi omillarni kirib chiqamiz. Rejalashtirilayotgan xarajatlar uy xijaliklari, firmalar va davlatning tovar va xizmatlarini sotib olishga miljallagan xarajatlar miqdoridan iborat. Haqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlardan, ya`ni, biror firma rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini oshirishga yoki kamaytirishga qaror qilgan vaziyatlardagina farq qiladi. Faraz qilaylik, iqtisodiyot yopiq iqtisodiyotdan iborat, sof eksport nolga teng. Biz rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini (E) iste`mol (S), rejalashtirilgan investitsiyalar (I) va davlat xarajatlari (G)ning yi\indisi orqali topishimiz mumkin:

E q S Q I Q G.

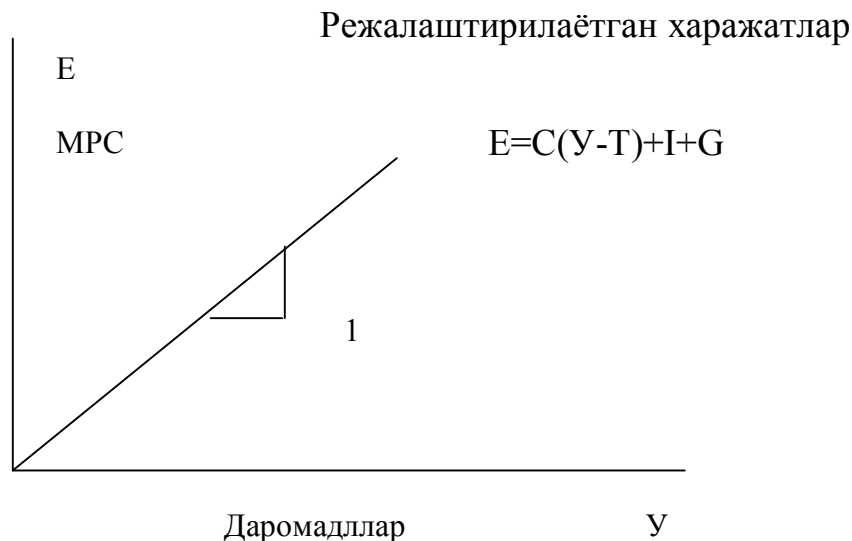
Demak, keynsian xochi daromadning (U) rejalashtirilayotgan xarajatlarga bo\liqligini aks ettirar ekan. Bu tenglamaga biz iste`mol funksiyasini qishsak: $S q S(U-T)$

Iste`mol funksiyasi kirsatayaptiki, iste`mol ixtiyoridagi daromadlar miqdoriga bo\liq (U-T). Bundan tashqari rejalashtirilgan investitsiyalar

miqdori (IqI) shaklida qayd qilingan bilsin va byudjet siyosati davlat xarajatlari va soliqlari miqdori - izgarmagan sholda qolsin: GqG ; TqT .

Bu tenglamalarni birlashtirsak, quyidagi tenglamaga ega bilamiz: $E = C(Y-T) + I + G$.

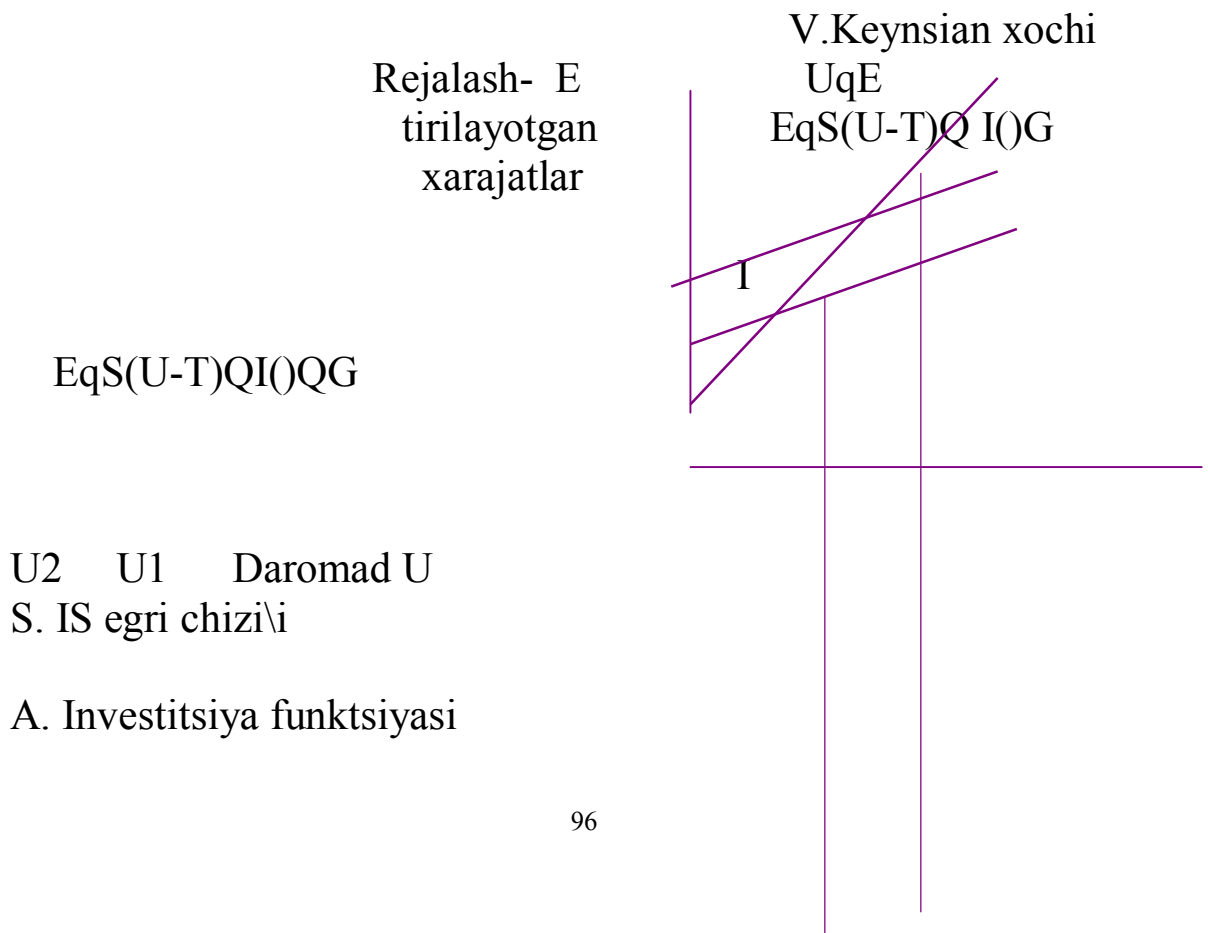
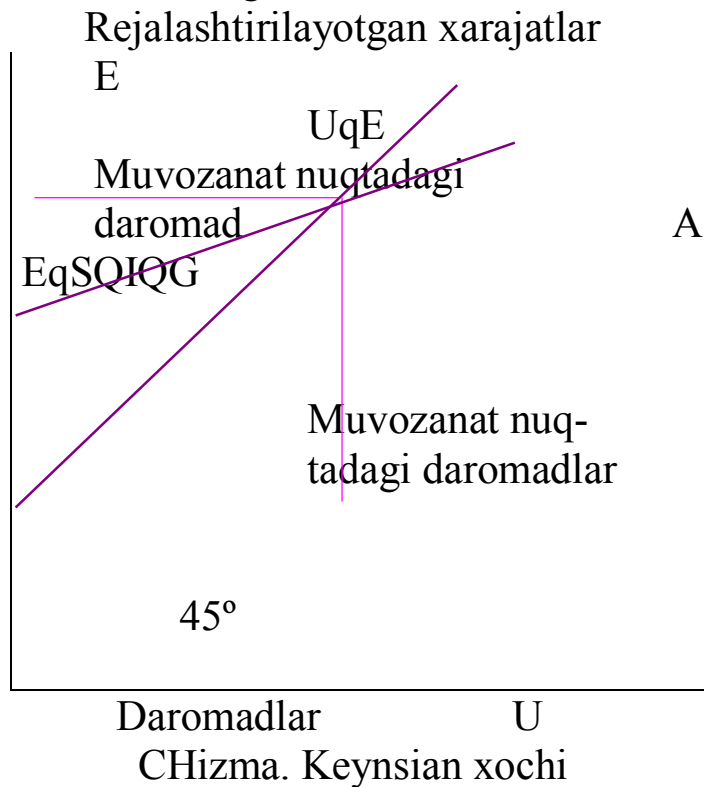
Quyidagi 28-chizmada rejalashtirilayotgan xarajatlar grafikda daromad funksiyasi shaklida berilgan. Bu ti\ri chiziq ijobiy siljishga ega. CHunki, yuqori daromadlar darajasi yuqoriroq iste`mol darajalariga, ya`ni, rejalashtirilayotgan xarajatlarning yuqoriroq darajasiga olib keladi. CHiziqning egilishi iste`molga chegaraviy moyillikni bildiradi - MPC. YA`ni, u daromadlarni 1 singa oshirganda rejalashtirilayotgan xarajatlarning qanchaga oshishini kirsatadi.

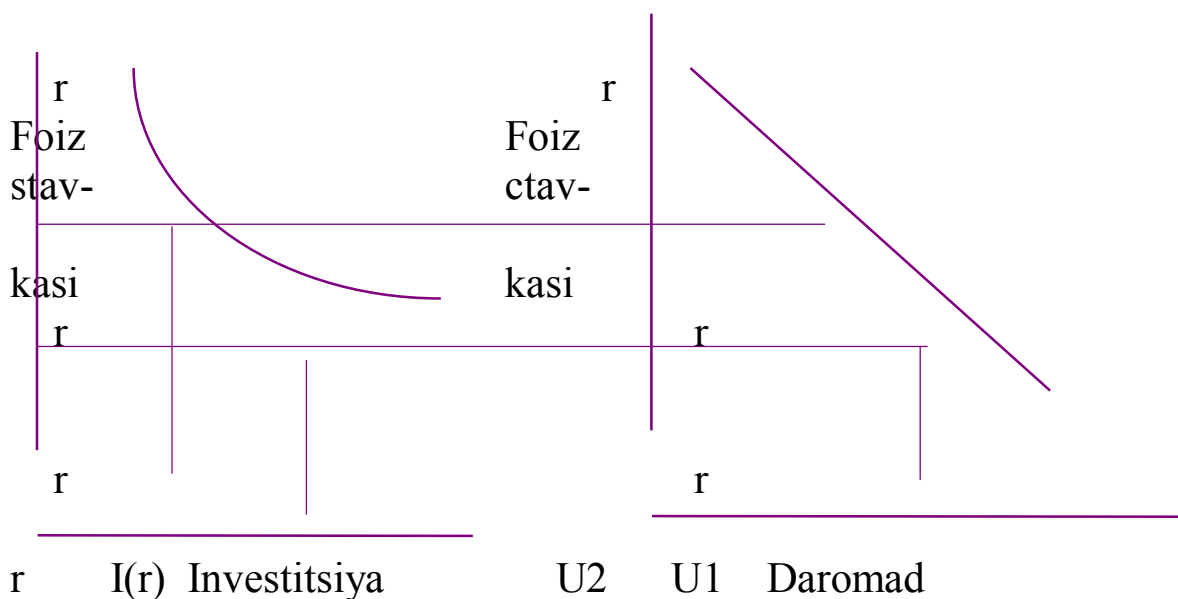

CHizma. Daromad funksiyasi sifatida rejalashtirilayotgan xarajatlar

Muvozanatdagi iqtisodiyot. Bilamizki, iqtisodiyot shaqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bilgan sharoitda muvozanatga erishadi. Ma`lumki, YAMM kirsatkichi ikki yoqlama ma`noga ega: ya`ni, iqtisodiyot agentlari daromadi va ishlab chiqarish mashsulotlarini sotib olishga ketgan xarajatlardan iborat. SHuning uchun u nafaqat jami daromadlar, balki tovar va xizmatlarga qilingan xarajatlar miqdoriga tenglashadi. Biz muvozanat sharoitini quyidagicha yozamiz: shaqiqiy xarajatlar teng rejalashtirilgan xarajatlarga YqE ;

Keyingi chizmadagi 45 gradusli burchak shosil qilgan chiziq ushbu sharoit bajarilishini kirsatadigan nuqtani bildiradi. Agarda biz rejalashtirilgan xarajatlar fukntsiyasini qishsak, diagramma «Keynsian xochi» shakliga keladi.

chizma. Investitsiya funktsiyasi, «Keynsian xochi» va IS egri chizi\ining izaro kesishishi

Iqtisodiyot muvozanatga A nuqtada erishadi. YA`ni, rejalashtirilgan xarajatlar funktsiyasi grafigi 45 gradusli burchak shosil qilgan chiziq bilan kesishgan vaziyatda. «Keynsian xochi» IS-LM modelini tuzishdagi birinchi \isht shisoblanadi. Keynesian xochi modeli shuning uchun sham kerakki, u mavjud rejalashtirilgan investitsiyalar darajasi sharoitida iqtisodiyotdagi daromadlar miqdorini aniqlash imkonini beradi. Ammo, u shaddan tashqari yiriklashtirilgan, ya`ni unda rejalashtirilgan investitsiya darajasi qayd qilingan. Oldingi mavzularda kirdikki, rejalashtirilayotgan investitsiyalar miqdori foiz stavkasi, ya`ni investitsiya loyishalarini moliyalashtirish uchun olinadigan kreditlarga sarflangan xarajatlar bilan aniqlanadi. Foiz stavkasi qancha yuqori bilsa, investitsiya qilishni xoshlovchilar va rejalashtirilayotgan xarajatlar shuncha kam biladi. Xarajatlarning kamayishi daromadlar darajasining tushib ketishiga olib keladi. SHunday qilib, investitsiyalar funktsiyasi va «Keynsian xochi» asosida foiz stavkasi va daromad darajasi irtasida teskari bo\liqlik irnatiladi.

3. LM egri chizi\i izgar mas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi irtasidagi izaro bo\liqlikni tushunish uchun foiz stavkasining oddiy nazariyasini qarab chiqamiz. Bu nazariya tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasidir.

Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyai – bu, keynsianchilar foiz stavkasi nazariyasini oddiy sharxlab berishdan iborat. IS egri chizi\ini tashkil qilishda «Keynsian xochi» asos bilganidek, tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi sham LM egri chizi\ini tashkil qilib, pul vositalari real zashiralarga talab va taklif foiz stavkasini aniqlashni tushintirib beradi. Buni biz real pul vositalariga taklifdan boshlaymiz. Agarda M -pul

$$^s (M/P) = M/P:$$

taklifini, P-narxlar darajasini bildirsa, M/P esa pul vositalarining real zashirasi miqdorini kirsatadi.

Bu erda: M - pul taklifi darajasini bildiradi;

P - narx darajasi sham ushbu modelda tashqi izgaruvchilar miqdorini kirsatadi.

Foiz stavkasi

R	
Taklif	
	Real pul zashiralari
M/P	

CHizma. Real pul vositalari zashirasi taklifi

Bu farazlar shuni bildiradiki, ya`ni real miqdordagi pul taklifi foiz stavkasiga bo`liq bilmagan vaziyatni kirsatadi. SHuning uchun real pul vositalari taklifini grafikda kirsatayotganimizda vertikal egri taklifga ega bilamiz.

Endi real miqdordagi pul vositalari zashirasiga talabni qarab chiqamiz. Insonlar pulni saqlashadi, chunki pul tez almashtirish xususiyatiga ega. Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi kirsatadiki pulga bilgan talab miqdori foiz stavkasiga bo`liq. Foiz stavkasi naqd pul vositalarini qilda ushlab turishning muqobil xarajatlari miqdorini, ya`ni, siz foiz olib kelmaydigan naqd pullarni qilda ushlab turgan sharoitda yiqotadigan pul miqdorini bildiradi. Nonning narxi non talabi miqdoriga ta`sir qilganidek, naqd pullarni qilda ushlab turish miqdori sham pul zashiralarga talab

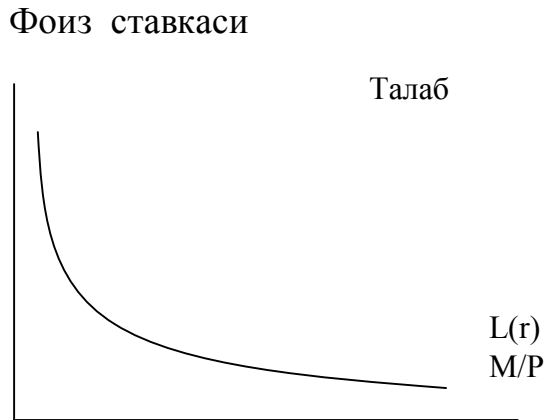
miqdoriga ta'sir kirsatadi. SHuning uchun foiz stavkasi oshganda, insonlar boyliklarini pul shaklida kamroq ushlab turishga sharakat qiladi.

Real pul zashiralarga talabni quyidagi kirinishda yozamiz:

$$(M/P)qL(g)$$

Bu erda: $L(g)$ -funktsiyasi pulga talab miqdorini bildiradi.

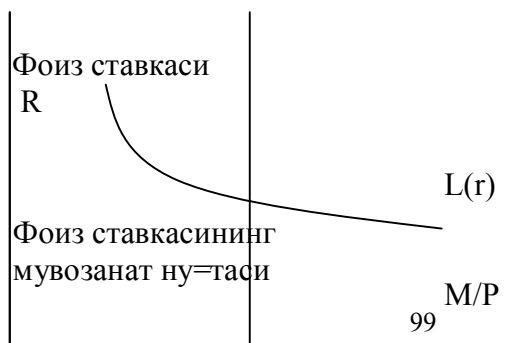
Bu tenglama kirsatayaptiki, pulga bilgan talab miqdori foiz stavkasi funktsiyasini anglatadi. Keyingi grafikda foiz stavkasi va real pul zashiralari miqdoriga talab teskari bo'liklikka ega. CHunki, yuqori foiz stavkasi pulga talab miqdorining kamayishini kirsatadi.

CHizma. Real pul zashiralari talab

Foiz stavkasi tengligiga ega bilish uchun pulga talab va taklif egri chiziqlarini birlashtiramiz.

Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasiga mos ravishda foiz stavkasining izgarishi pul bozorida muvozanatga olib keladi. Foiz stavkasining muvozanat nuqtasida pul vositalari zashirasiga talab miqdori taklif miqdoriga teng. Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi, ya'ni pul taklifining kamayishi foiz stavkasini oshiradi, pul taklifining kipayishi esa foiz stavkasini kamaytirishdan kelib chiqqan.

M/P Real pul zashiralari

CHizma. Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi

Endi tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasini LM egri chizi\ini tashkil qilishda foydalanamiz. Muvozanat foiz stavkasi - pul talabi va taklifini tenglashtiradigan foiz stavkasi irtasidagi bo\liqlikni LM egri chizi\i ifodalaydi.

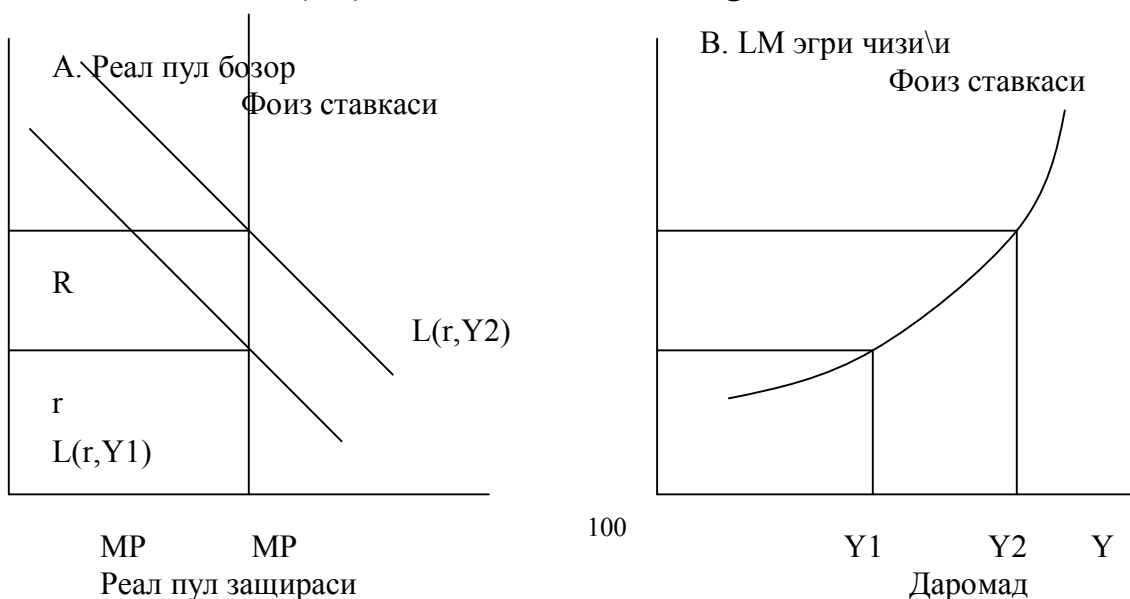
SHungacha faqat foiz stavkasi real pul zashiralariga bilgan talab miqdoriga ta'sir kirsatadi, deb shisobladik. YAnada aniqroq aytadigan bilsak, pul talabi miqdoriga daromadlar darajasi sham ta'sir kirsatadi. Daromadlar yuqori bilsa, xarajatlar sham kip biladi. SHuning uchun odamlar kiproq ishlarni amalga oshirishga sharakat qilishadi. Bu esa iz navbatida kiproq pulni talab qiladi. SHunday qilib, daromadlar darajasining yuqoriroq bilishi pul talabini oshiradi. Boshqacha aytganimizda, daromad va pulga talab irtasida ti\ri aloqa mavjud.

Pulga talab funktsiyasini quyidagicha yozamiz:

$$(M/P)_q L(r,u):$$

Pul bozori sholatini belgilovchi kirsatkichlar irtasidagi bunday izaro munosabatlar yi\indisining grafigi (33-chizma) quyidagicha biladi:

A qismidan kirinib turibdiki, pulga bilgan talab, foiz stavkasi pasayishi bilan, shuningdek, daromadlar kipayishi natijasida sham oshadi. Bu sholda $L(r,u)$ yuqori surilib, $L(r,u)$ sholatini egallaydi va unda muvozanatli foiz stavkasi sham isib, (r,u) sholatidan r_2 sholatigacha kitariladi.

CHizma. Daromad va pulga talab irtasidagi izaro munosabat

SHunday qilib, yuqoriroq daromad yuqoriroq foiz stavkasiga olib keladi va buni LM egri chizi\i aks ettiradi. U pul bozorida foiz stavkasi va daromad irtasidagi munosabatlarni kirgazmali tarzda ifodalaydi. Daromad darajasi qancha baland bilsa, pulga bilgan talab shuncha yuqori va shunga muvofiq muvozanatli foiz stavkasi sham shuncha yuqori biladi.

Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, IS chizi\i sham izida ikki izgaruvchi, ya`ni, foiz stavkasi va daromadning mumkin bilgan turli xil izaro bo`liqliklarini aks ettiradi.

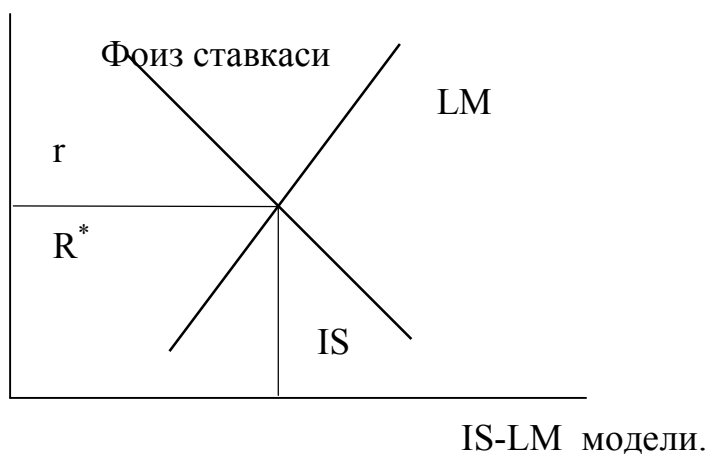
4. Endi bizda IS-LM modelining barcha izgaruvchi omillari mavjud. Modelning ikkita tenglamasi:

$$\begin{aligned} \text{(IS)} \quad & U = S(U-T)QI(r)QG; \\ \text{(LM)} \quad & M/P = L(r,u). \end{aligned}$$

Byudjet - soliq siyosati G va T , pul kredit siyosati M va narxlar darajasi R modelda izgaruvchi omillar sifatida berilgan. Bu ikki IS va LM egri chiziqlarning birlashishida shosil biladigan grafikni biz, IS-LM modeli, deb atashimiz mumkin. IS - egri chiziq - bu, tovarlar bozoridagi muvozanat egri chizi\idir. U izida tovarlar bozoridagi muvozanatni ta`minlovchi foiz stavkasi « r » ning va daromad « u » ning barcha izaro birliklarini kirsatadi, LM egri chizi\i esa pul bozoridagi muvozanat shartlarini qondiruvchi « r » va « u » ning izaro birlashuvlarini beradi. IS-LM egri chiziqlari kesishadigan nuqta IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanatlik sholatidir.

Bu nuqta izida shunday foiz stavkasi « r » ni va daromad darajasi « u » ni aniqlaydiki, ular real pul mabla`lariga bilgan talab ularning taklifiga teng kelgan vaziyatni ifodalaydi. YA`ni, mashsulotlar pul bozorida sham muvozanat shartlariga rioya qilinsa, pulga bilgan umumiy talab, foiz stavkasi miqdoriga yoki pulning ishlatilish bashosiga nisbatan teskari bo`liqlikda biladi. SHunday qilib, IS-LM modeli iqtisodiy siyosatning

oqibatlarini qisqa muddatli davrga makroiqtisodiy tashlil qilishda juda keng qillaniladi.

CHizma. IS – LM modelidagi iqtisodiy muvozanat.

Takrorlash uchun savollar:

1. Milliy darajadagi yoki makroiqtisodiy muvozanat nimani bildiradi?
2. IS egri chizi\ining asosiy izgaruvchilari qanday? YOpiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy muvozanatga qanday erishiladi?
3. LM egri chizi\ining asosiy izgaruvchilari nimalardan iborat? LM egri chizi\ida “Keynsian xochi” nimani kirsatadi? Tez (pulga) aylana olish afzallagi nazariyasini qanday tushunasiz?

9 - MAB3Y

RAQOBAT, RAQOBAT MUHITINI SHAKLLANTIRISH

(4 soat)

REJA:

1. Bozor va raqobat.
2. Monopoliya va progress.
3. Bozor ustidan nazorat.
- 4 Antimonopol qonunchilik va siyosat.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Yildoshev Z., Kosimov M. Makroiqtisodiyot asoslari. 3 bob.
3. Makkonell L, Bryu S. ekonomiks II t. gl. 26-28.
4. Pindayk P. Mikroekonomika M. 1992 g. gl. 10,11,12.
5. Ilmasov A. SHarifxijaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T. 1995 yil.
6. Sevlikyants S.G. Otto O.E. Teshaev B.T. ekonomika osnova jizni obshestva. Kniga 1 t. 1998 g.
7. Semenov V.A. Bunkina M.K. Makroekonomika M. 1996 g. gl. 3.
8. Fisher i dr. Makroeknomika. M. 1999. Gl. 11,14.

1. Iqtisodiy taraqqiyot bilishi uchun Yozef SHumpeter ta'kidlaganidek, 2 ta narsa suv va shavodek zarur, bu - iqtisodiy erkinlik va raqobat sharoiti. Bularsiz taraqqiyotni tasavvur qilib bilmaydi.

Biz konfliktlar atmosferasida yashaymiz. Bozor va raqobat bir - biri bilan uzviy bo'lgan. Raqobat bilmasa, bozor sham yiq.

Raqobat – mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar irtasida tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltirish uchun bir-birlari bilan kurashishlari ma'nosini bildiradi. Raqobat bozor iqtisodiyotining sharakatlantiruvchi kuchidir, chunki raqobatda olib chiqish uchun ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, tovar sifatini yaxshilash, tovar sotilishni xaridor uchun qulaylashtirish zarur, aks sholda tovarlarni pullab katta foyda kirib bilmaydi.

Fridrix fon Xayek raqobatning eng mushim rolini, ya'ni texnika taraqqiyotini ta'kidlab yozgan edi: - «raqobat - bu ilmiy izlanish bilib,

birinchi kashfiyotchi tomonidan amalga oshiriladi». Ular tomonidan tadbiq qilingan yangi, oldin ishlatilmagan texnologiyalar keyinchalik boshqa korxonalarga tarqaladi.

Iz miqyosiga qarab raqobat ikki turga bilinadi:

1. Tarmoq ichidagi raqobat, ya'ni bir xil tovar ishlab chiqaruvi korxonalar kurashi.

2. Tarmoqlararo raqobat, ya'ni turli tarmoqlardagi korxonalar qulay tarmoqqa kapital qiyishi uchun kurashi.

Raqobatning ikki xil usuli mavjud:

1) Narxni izgartirib raqobatlashuv.

2) Narxni izgartirmay raqobatlashuv.

Raqobat yili sham 2 xil biladi:

A) qonunlar, qoidalarga asoslanagn madaniy tusdagi raqobat,

B) qonunsiz, qoralangan, iqtisodiy josuslik, ziravonlikka, qiporuvchilikka asoslangan raqobat.

Raqobat sharoitida shar bir sotuvchi yoki xaridor yakka sholda bozordagi bashoga ta'sir eta olmaydi.

Bozorda monopolist bilsa, u tovarning bashosiga ta'sir etadi va uning bashosini belgilaydi, ya'ni bashoni oshirishga sharakat qiladi.

Bozorda raqobat bilsa, tovarni sotishning ikki xil yili mavjud:

1. Tovarni pastroq, bashoda kiprok sotib foda olish;

2. Tovarning narxini yuqori saqlab, uni oz miqdorda sotib foyda olish.

Agar tovarning bashosiga aloshida sotuvchi (xaridor) ta'sir eta olmasa, bunday bozor strukturasi takomillashgan raqobatga asoslangan bozor strukturasi raqobati deyiladi.

Quyidagi talablar bajarilsa, bozor strukturasi takomillashgan raqobatga asoslangan biladi:

1. Bozorda shu tovarning kiplab ishlab chiqaruvchilari va xaridorlari mavjud. Ularning har biri bozordagi shu tovarning kam salmoqlarini ishlab chiqaradi yoki iste'mol qiladi.

2. Xaridorlarning nuqtai nazarida, tovar bir xil sifatga ega. Sotuvchilarning nuqtai nazarida ham, barcha xaridorlar bir xil bilib kirinishi lozim.

Amaliyotda bu shartning bajarilishi kamroq uchraydi. Hatto butunlay bir xil bilgan tovar xaridorlarga turlicha kirinadi, chunki:

a) sotilayotgan joyning geografik joylashganligi (uyingizning 1 qavatidagi dikan bilan 1 soat yurib boradigan dikan xaridor uchun bir xil mavqega ega emas).

b) xizmat ko'rsatish sharoiti (xizmat ko'rsatuvchilarning muomalasi, yoqimlilik, madaniyatlilik, tashqi kirinishi..).

v) reklama (misol uchun tarkibi bir xil atirdan reklama qilinadigani qimmat ketadi).

g) tovarning tashqi kirinishi (nomi, narxi bir xil bilgan tovardan tashqi kirinishi bejirim bilgani yaxshi ketadi).

3. Tarmoqqa yangi bir ishlab chiqaruvchining kirishi (qishilishi) va chiqib ketishi uchun tisiqlarning yiqiligi.

Yangi ishlab chiqaruvchilarning kirishiga har xil tisiqlar quyilishi mumkin:

a) faqat ishlab chiqarish bilan shugullanish shuquqi (alkogol ichimliklari ishlab chiqarish, tibbiy uskunalar sotish va sh.k.) boshqa shuquqiy tisiqlar ham bilishi mumkin (tovarni chetga chiqarish uchun litsenziya olish, davlat rixxatidan itkazish).

b) yirik ishlab chiqarishning afzalliligi;

v) shu tovarni ishlab chiqarish patent bilan shimoya qilingan (Masalan, Pepsi-kola ichimligini ishlab chiqarish uchun uning patentini sotib olish lozim).

g) bozordagi erkin savdoda ishlab chiqarish omillari va boshqa moddiy resurslarning yiqiligi va undan foydalanishga yil berkligi (agarda

boshqa ishlab chiqaruvchi chayqov bashosida shu omillarni sotib olsa sham, u raqobatda tengsiz sholatda biladi).

d) reklama, u tovarni iste'molchi kirib kelishiga yil ochib beradi.

Tisiqlarni yana 2 ga bilish mumkin: I- iqtisodiy va II – shuquqiy tisiq. Huquqiy tisiqni buzish qiyin, chunki u jinoyat bilan bo'liq.

4. Bozordagi sotuvchi va xaridorlar uchun tila axborot bilishi lozim. Har bir xaridor barcha sotuvchilarning shu tovarga belgilangan bashosini va undagi izgarishlarni bilishi kerak.

5. Iz manfaatlarini kizlagan xaridorlarning shatti – sharakatlari samaradorlikka biysungan bilishi kerak. Qoidalarga zid shech qanday kelishuvlar, til biriktirishlar bilmasligi shart. YUqoridagi shartlarga tila javob beradigan bozorni amaliyotda uchratish qiyin. Hayotda asosan takomilashmagan bozor strukturasi uchraydi.

2. Mukammal raqobat jamiyat uchun juda kuchli stimul – ishlab chiqarish xarajatlarini minimumlashtirishga va ish shaqini uning me'yoriy unumdorligiga maksimal yaqinlashtiradi.

Foyda esa tadbirkorlik aktivligining standart sharoitlardagi natijasi sifatida chiqadi. Bu foydani Yozef SHumpeter (1883-1950) statik foyda deb atadi. Bunda iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarishni yangi darajaga olib chiqishga qodir emas. YAngi daraja innovatsiya bilan bo'liq, u esa ortiqcha xarajatni talab qiladi.

Novatorlik raqobatning yangi tipini shakllantiradi. Bu sholat yangi tovar, yangi texnologiya, umuman biror xil yangilikka, ustunlikka ega bilganda sodir biladi.

Novator boshqa firmalar yashashining asosiga suv qiyadi. Raqib boshqalardan sakrab-sakrab oldinga ketib qoladi va iz soshasida monopolistga aylanadi. Buni SHumpeter «YAratuvchi buz'unlik» deb aytgan.

Tarixan monopolistik birlashmalarning paydo bilishi XIX asrning oxiri - XX boshlarida boshlangan. Bu davrda yirik texnik izgarishlar sodir bildi, birinchi navbatda metalurgiya, mashinasozlik, ximiya sanoatida. elektroenergiyani kiplab ishlatish boshlandi.

Bu esa ishlab chiqarishni va kapital yiriklashtirishni va markazlashtirishni talab qildi. SHu ikki yil bilan korxona bozordagi sholatini yaxshilashi mumkin.

Yiriklashtirish - bu korxonani kengaytirish, yangi korxona, tsex, filial ochish bilan isishdir.

Markazlashtirish - iz faoliyatini raqiblarni (iz soshasidagi yoki yaqin soshadagi) sotib yuborish orqali kengaytirishdir.

XIX asrning oxirida, eng rivojlangan mamlakatlarda sanoatning etakchi tarmoqlarida tarmoq biyicha ishlab chiqaradigan tovarning anchagina qismini iz nazoratida ushlagan yirik korxonalar paydo bildi. Bularni monopoliya (grekcha – mono - bir, yagona va polio – sotuvchi, egalik qiluvchi) deb atay boshladilar.

Bunday birlashlarning maqsadi izlarining ustunlik sholatlaridan foydalanib bozorda izlariga ma`kul basholarni (monopol yuqori va monopol past bashoni) belgilab maksimal yuqori foyda olishdir.

Monopoliyaning shakllanishida gorizontal va vertikal integratsiya tarzi ajratiladi. Gorizontal integratsiya bir tarmoq ichida monopolistik birlashmaning paydo bulishi, vertikal integratsiya – bir - biriga yaqin, ishlab chiqarish tsikli nuqtai nazaridan bir-birining davomi bilgan tarmoqlarda monopolistik birlashmalar paydo biladi.

Umuman olganda, bozorning monopollashuv darajasini ikki asosiy parametr bilan belgilaydilar:

- 1) korxonaning bozordagi shissasi
- 2) yangi firmalarning tarmoqqa kirish uchun tisiqlarning bor yiqligi.

Tarmoqqa kirishga tisiq biladigan narsalar esa quyidagilardir:

- a) ishlab chiqarishning shajmini oshirish bilan bo`liq bilgan xarajatlarning tejalishi;
- b) legal bar'erlar: patent, litsenziya, nau-xau, tovar markalari va boshqalar;
- v) nolegal bar'erlar;
- g) davlat kuchidan foydalanib tisiqlar yaratish.

YUqoridagilardan aloshida turadigan davlat monopoliyasi sham bor. U davlat kuchiga tayanib, biror bir maqsadda tashkil etiladi. Davlat monopoliyatlari rivojlangan mamlakatlarda kam uchraydi. Totalitar jamiyatlarda esa ularning mavpei katta.

Monopolistlar texnologiya izgarmaydigan sharoitda jamiyat uchun zarar, ammo standart, izgarmaydigan texnologiya jamiyat uchun, taraqqiyot uchun undan sham katta zarardir.

SHuning uchun sham kipgina davlatlar buni tushunib korxonalarga vaqtinchalik (va bu vaqt borgan sari qisqarib bormoqda) texnika va texnologiya masalasida monopoliya shuquqini beradi. Masalan, AQSHda bu 17 yil.

Monopoliya bilan texnik taraqqiyot irtasida yana boshqa bo'liqlik bor – monopol foyda oluvchi iz foydasining ancha qismini iz mavqeini saqlab kolish uchun ilmiy izlanishlarga sarf qiladi. Bu bilan ularning nafaqat izlariga, balki jamiyatga xizmat qiladilar. Bundan tashqari, ilmiy izlanishlarni kontsentratsiya qilish shajm kattaligi jishatdan vujudga keladigan ekonomiyani beradi.

Kichik firmalar fan bilan, tadqiqot bilan shu'ullanishga imkoniyatga sham, xoshishga ega emas.

SHunday qilib, bozordagi kichik shukmronlik tadqiqot bilan bo'liq bilgan ishlarni kuchaytiradi, katta shukmronlik esa susaytiradi. Demak, davlat iqtisodiyotda kichik shukmronlik bilishiga yil qiyib berishi kerak, ammo katta shukmronlik paydo bilishini oldini olishi kerak.

3. SHunday bozorlar borki, unda tabiiy monopolist paydo bilishi mumkin. Kichik firmalar bilsa sham, unga raqib bila olmaydi, raqobat sharoitini yaratib bilmaydi. Masalan, ayrim qishloq xijalik mashsulotlarini chegaralangan erdagina etishtirib biladi. Bu sholatda davlat ularni tartibga solib turish, iz nazoratida ushlash maqsadga muvofikdir.

Davlatning izi esa monopoliya yaratmagani ma'qul, qolgan monopoliyalarga qarshi qonun yili bilan juda eshtiyotkorona kurashishi kerak.

Antimonopol siyosat – bu raqobatni shimoya qilish va monopoliyalar paydo bilishi shamda monopol shuquqdan foydalanishga qarshi tisiqlar yaratish yili bilan raqobatni kuchaytirish siyosatidir.

Antimonopol siyosatning asosiy yunalishlari quyidagilardir:

1. Ishlab chiqarish shajmini cheklash: biror bir korporatsiya u yoki bu tovar ishlab chiqarishning 40-50 % ini nazorat qilishga shaqqi yiq;

2. Yirik shuquqiy shaxslarga (odatda mamlakatdagi 1000 ta yirik korporatsiyaga) iz qillarida boshqa korxonalarning ma`lum, katta shissasini ushlash taqiqlanadi.

3. Antikartel qonunchilik, ya`ni bashoni oshirish uchun shar xil kelishuvlarni taqiqlash.

Hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlar ancha kuchli antimonopol siyosatga ega. Buning tarixi esa 1890 yilda qabul qilingan AQSHdagi SHerman qonuniga taqaladi. SHerman qonunida tarmoq bozorlarini kilga olgan trestlarni tugatish va uning irniga markazlashmagan, raqobat asosida faoliyat qiluvchi, erkin korxonalarni tashkil etish nazarda tutilgan edi.

Xuddi yaqingina paytda «Makrosoft» firmasi ustidan borilgan suddagidek.

1914 yilda qabul qilingan Kleyton aktida va savdo kommissiyasi shaqidagi Federal qonunda mayda tadbirkorlarni shimoya qilishga asosiy diqqat - e`tibor qaratilgan. SHu masala yanada diqqat bilan Robinson – Petman qonunida (1936 yil) takomillashtirildi. Kleyton qonuniga Seller – Kefauer tuzatishlarida (1950 yil) korporatsiyalarning qishilishi va yutilib ketishi shaqidagi aniqliklar kiritildi.

Izbekistonda sham antimonopol qonunchilik qabul qilingan va shu ishlar bilan shu\ullanuvchi maxsus komitet tuzilgan. Ammo bizda bu juda murakkab jarayon. CHunki davlat monopoliyasi juda kuchli. SSSRda asosan yirik, yakka korxona qurish siyosati yurgizilgan. Masalan, Buxoroda 1 ta non zavod, 1 ta un zavod, 1 ta sut zavodi, 1 ta gisht zavodi va shokazolar qurilgan, ular shozir sham monopol sholatni egallab kelmoqda.

Izbekistonda raqobat mushitini yaratish uchun qiyidagi yinalishlarda ish olib borish kerak:

- ❖ monopol korxona va tashkilotlarni iz ustun mavqeini suiste`mol qilish sharakatlarni cheklash va oldini olish;
- ❖ ichki iste`mol bozorini milliy mashsulotlar bilan tildirishustida ish olib borish kerak;
- ❖ ishlab chiqarish va xizmat kirsatish soshalarida tadbirkorlikni rivojlantirishga kimaklashish, muammolarni irganish va yordam berish;
- ❖ yangi xijalik sub`ektlarni bozorlarga kirishidagi iqtisodiy, moliyaviy, shuquqiy va tashkiliy tisiqlarni kamaytirishga kimaklashish;

- ❖ raqobatchi xijalik sub`ektlarda ishlab chiqarilayotgan mashsulot (kirsatilayotgan xizmatlar) shajmini va sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishga kimaklashish;
- ❖ iste`molchilar shuquqlarini shimoya qilishning ishonchli mexanizmini takomillashtirish.
- ❖ kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga kimaklashish.
- ❖ Imtiyozli, uzoq muddatli kreditlarni olib berishni ta`minlashda shuquqiy mexanizmni yaratilishiga erishish.
- ❖ Iste`mol tovar bozorini monopoliyaga qarshi qonun yuzasidan tartibga solish.
- ❖ CHet el investitsiyalarini kiritish orqali raqobat mushitini shakllantirish tadbirlari
- ❖ Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish shamda shaqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirish.

Takrorlash uchun savollar:

1. Raqobat nima?
2. Raqobat yillari va usullari kaysilar?
3. SHumpeterning «YAratuvchan buz\unligi» nima?
4. Antimonopol siyosat nima?
5. Antimonopol qonunchilik nima?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

BOZOR SIYOSATI - bozorda kasaba uyushmalar va yirik firmalarning shukmronligini kamaytirishga, ish kuchi bozorida mavjud muta-nosibsizliklarni kamaytirish yoki yiqotishga qaratilgan davlat siyosatidir

ANTIMONOPOL SIYOSAT – bu raqobatni shimoya qilish va monopoliyalar paydo bilishi shamda monopol shuquqdan foydalanishga qarshi tisiqlar yaratish yili bilan raqobatni kuchaytirish siyosatidir

MILLIY IQTISODIYOT VA DAVLAT
(4 soat)

REJA:

1. Milliy iqtisodiyot kategoriyasi.
2. Bozorning kamchiliklari va mikrodarajada davlatning roli.
3. Davlatning makroiqtisodiy funktsiyalari va roli.
4. Izbekistonda davlat organlari.
5. Davlat qanday bilishi kerak?

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.

2. Vsemirniy bank o roli gosudarstva. Biznes- vestnik Vostoka. 1997 g. 24-30 iyulya. Str. 19.
3. Makkonell K., Bryu S. ekonomiks t 1. Gl. 6.
4. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva. Gl.
5. Fisher S. i dr. ekonomika gl.4.
6. Ekonomika pod. red. A.S.Bulatova M. 1994g.

1. Milliy iqtisodiyot deganda, ma'lum davlat territoriyasida bilgan butun korxona, uy xijaliklarining uzoq tarixiy davrda birga bilib kelishi oqibatida shamda davlatning unifikatsiyalashtirish siyosati tufayli yaxlit organizm bilib faoliyat kirsatilishi tushuniladi. Milliy iqtisodiyotning shakllanishida davlat shal qiluvchi rol' iynaydi, chunki u iz territoriyasida ma'lum iqtisodiy sharakatning qonun – qoidalarini joriy qiladi, va shu iyin qoidalariga rioya qilish oqibatida vaqt itishi bilan kipgina umumiyliklar kelib chiqadi. Milliy iqtisodiyot, albata, asrlar davomida tarkib topadi, shu nuqtai nazardan olsak, Izbekistonda shali milliy iqtisodiyot shakllanib bilmagan. Ammo mustaqillik yillari iz natijasini bermoqda – milliy izbek iqtisodiyoti shakllanib bormoqda.

Makroiqtisodiy qaror odatda ma'lum bir milliy iqtisodiyot bilan chambarchas bo'liqdir. Davlat iz territoriyasidagi sub'ektlargagina samarali ta'sir qila oladi. Davlatning iqtisodiyotdagi mavqeini tushunish uchun milliy iqtisodiyot kategoriyasini bilishimiz kerak.

2. Davlatga bilgan eshtiyojni tushunish uchun, birinchi navbatda bozorning kamchiliklarini kirib chiqaylik, ular quyidagilardir:

- takror shosil qilib bilmaydigan resurslarni asrashga yordam bermaydi;
- atrof - mushitning shimoya qilishning iqtisodiy mexanizmlariga ega emas;
- jamoa foydalanishi mumkin bilgan tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga stimul yaratmaydi;
- raqobatni monopoliya isib chiqish muammosini shal qila olmaydi;
- fanda fundamental tadqiqotlarni ta'minlab bera olmaydi;
- meshnat qilish shuquqini kafolatlamaydi;
- daromadning adolatli taqsimotini ta'minlab bera olmaydi;

- ijtimoiy - zarur tovarlarni ishlab chiqarishga orientir olmagan, balki kimni puli bilsa, ishani talab xoshishlarini qondiradi;

-ishsizlik va inflyatsiya kasalliklariga ega bilgan nostabil, tsikllik rivojlanish jarayoniga ega;

Mana shu kamchiliklarni yumshatish uchun sham davlat kerak. Davlat bozor mexanizmlarini ishlashi uchun sharoitni yaratadigan institutdir. Bozor iqtisodiyotining asosi xususiy mulk bilganligi uchun davlat, birinchi navbatda xususiy mulkni daxlsizligini ta'minlab berishi kerak. Xususiy mulk kafolatlanmasa, bozor samarali ishlay olmaydi. Davlat mikro darajada bozor muvozanatiga soliqlar, kvotalar, dotatsiya, subsidiyalar bilan ta'sir qiladi.

Davlatning mikrodarajada aralashuvi odatda zararga olib keladi. Ammo shuni qilish uchun quyidagi sabablar mavjud:

a) tashqi omillar (siyosiy, sharbiy va boshqalar sham);

b) ijtimoiy tovarlarni ishlab chiqarish zarurati;

v) vaqt itishi bilan raqobat susayib monopoliyaga olib kelish xavfi;

g) informatsiyaning tiliq bilmaganligi;

Demak, mana shular mikrodarajada davlat iqtisodiyotga aralashuvni talab qiladi. Birok, davlat asosan makromuammolarni shal qilish uchun zarur. SHuning uchun asosiy e'tiborni davlatning makroiqtisodiyotdagi roli va vazifalariga tixtalamiz.

3. Davlatning roli va funktsiyalari iqtisodiyot izgarib borishi bilan izgarib boradi. Irta asrlarda siyosiy, diniy, sharbiy vazifalar birinchi darajali ashamiyat kasb etgan. Sof raqobat sharoitida davlatning funktsiyasi faqat xususiy mulk va bozor mexanizmining ishlashga sharoit yaratishdan iborat bilgan. Totalitar iqtisodiyotda davlatning jamiyatda irni, roli tubdan izgaradi. U butun iqtisodiyotning asosiy richaglarini iz qiliga olishga sharakat qiladi. U korxonaning ichki ishlariga nafaqat aralashadi, balki iz qiliga olib boshqaradi, nazorat qiladi va shatto rejalashtiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida u tubdan izgaradi. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning roli sof raqobat yoki monopolistik kapitalizm davridan ancha murakablashgan.

Hozirgi zamon shukumatning maqsadini uch siz bilan ifodalash mumkin:

- a) ra\batlantirish;
- b) barqarorlashtirish;
- v) adolatni ta`minlash.

SHu maqsadga erishish uchun **davlatning funktsiyalari** kelib chiqadi:

a) qonun chiqarish. Avalombor, bozor normal ishlashi uchun shuquqiy bazani yaratish zarur. Buning uchun xijalik birliklarini izlarini tutishlarini belgilovchi qonuniy aktlar qabul qilish kerak. Boshqacha aytganda, ularga iyin qoidalarini ishlab chiqish kerak va ularni buzadigan, rioya kilmaydiganlarni jazolash yillarini ishlab chiqish kerak.

SHuni esdan chiqarmaslik kerakki, davlat faqat iyin qoidalarini belgilaydi, u iyinga kip aralashsa iyin buziladi. Davlat rivojlanishga tormoz bilishi mumkin yoki bozorni jadal sur`atda isishga yil ochib berishi mumkin.

b) Raqobatni shimoya qilish. Oldingi mavzuda kirib itgan edikki, agar davlat (jamiyat) raqobat sharoitini ta`minlab turmasa, uni shimoya qilmasa, korxonalar monopol pozitsiyaga ega bilishga intilib, monopoliyani vujudga keltiradi. SHuning uchun davlat raqobat sharoitini shimoya qilishi kerak.

Lyudvig erxardning quyidagi gapi rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati va butun xijalik faoliyatining asosi bilib qolgan:

“Kaerda imkoniyat bilsa isha erda raqobat, qaerda zarur bilsa tartibga solish”.

Raqobatni shimoya qilish uchun davlat xilma - xil instrumentlardan foydalanadi. Ammo, bu birinchi navbatda, antimonopol siyosat va uning asosi bilgan antimonopol qonunchilikdir. Bundan tashqari, davlat kichik va irta korxonalarni rivojlanishini shar xil yillar bilan ra\batlantirishi zarur. Buning uchun davlat

- qonuniy normativ bazani yaratish kerak;
- soliq jishatdan imtiyozlar tizimini ishlab chiqishi kerak;
- moliyaviy jishatdan qillab - quvvatlash;
- kadrlarni tayyorlab borish;
- informatsion ta`minot;
- ishlab chiqarish darajasini oshirish (davlat shisobidan yangi texnikalar sotib olish, nou-xau, patent va shu kabilar).

- v) Tovar va xizmatlarni sotib olish va sotish. Davlat mudofaa, maorif, fan va boshqa soshalar uchun tovar va xizmatlarni oldi - sotdi qiladi.
- g) Ishlab chiqarish. Hamma davlatlarda ishlab chiqarishning anchagina qismini (10 -12 % eng rivojlangan davlatlarda, qoloq davlatlarda esa ancha kip) iz qiliga olgan. Masalan, oltin qazib chiqarish, uran, ayrim sharbiy texnikalar, elektroenergiya va shokazolar davlat monopoliyasidadir.
- d) Adolatni ta'minlash. Davlat jamiyatda bozor taqsimlagan daromadning anchagina qismini qayta taqsimlashni iz biyniga oladi. U shar xil transfert tilovlarini (pensiya, stipendiya, nafaqa) tilaydi. SHu yil bilan kam daromad kiradiganlarni bozor stixiyasidan qisman shimoya qiladi.
- e) Soliq solish. Davlat transfert tilovlariga mabla\ topish uchun shamda izining boshqa funktsiyalari bajarish uchun mabla\ga ega bilishi kerak. Bu mabla\ni esa davlat asholi va korxonalarga shar xil soliqlar solish orqali yi\adi. Afsuski, davlatning xarajatlari tez isib bormoqda, buni esa asosan soliq bilan qoplashga ti\ri keladi. Masalan, Amerika Qishma SHtatlarida 1929 yilda davlat xarajatlarining YAMM dagi shissasi 3% tashkil etgan. 1985 yilda esa 25% ni tashkil etgan. YA\`ni davlat xarajatlari YAMM ga nisbatan juda tez ismoqda.
- j) Iqtisodiyotni barqarorlashtirish. Bu avvalombor iqtisodiyotning uchta katta kasalligiga – ishsizlik, inflyatsiya, tsiklli rivojlanishga – qarshi kurashishdir. Davlat iz kompetentsiyasini realizatsiya qilib, soliqlar va davlat xarajatlarini ustidan nazorat irnatib, iqtisodiyotdagi pul shajmini nazorat qilib, iqtisodiy tsikl tebranishlariga, ishsizlikning va inflyatsiyaning pasayishiga sharakat qiladi.
- z) Iqtisodiyotni tartibga solish. Davlat shozirgi davrda iz mamlakati iqtisodiyotini jadal isish, boshqa davlatlardan orqaga qolib ketmasligi uchun, avvalombor, iqtisodiy rivojlanishning prioritetlarini aniqlashi kerak. Texnika, texnologiya, fanda chuqur siljishlar sodir qilish, chuqur strukturaviy qayta qurishlar, fundamental ilmiy izlanishlarini rivojlantirish, mamlakatni milliy manfaatlarini jashon iqtisodiyotining salbiy ta`sirlaridan shimoya qilishi kerak. Buning uchun davlat iqtisodiyotni tartiblab turishi kerak.

4. Iqtisodiyotni tartibga solishda ierarxiya shaklida tashkil topgan shukumatning 3 tarmo'i – ijro etuvchi (prezident apparati), qonun chiqaruvchi (Oliy majlis) va sud (konstitutsion sud, prokuratura, adliya tizimi) katta rol' iynaydi. Bundan tashqari, pul muomalasini tartibga kiritishda Izbekistonning markaziy bankining iz irni sham bor. Hozirgi Izbekistonda sovet davlati sarqiti sifatida oldingi vazirliklar va ularning irinlarida tuzilgan tarmoq korporatsiyalarining roli sham ancha kattadir. Davlatning iqtisodiy siyosatini shayotga tadbiq qilishda viloyat va tuman shoqimiyatlari sham faol katnashadilar. Keyingi yillarda tadbirkorlarning tu'ilib kelayotgan uyushmalari sham bu jarayonga qatnashmoqdalar.

5. Jashon bankining prezidenti Djejms D. Vulfenson shunday yozadi: «Davlat shamma vaqt sham iz va'dasini bajarishga qodir emas. Kipgina mamlakatlar shu xulosaga keldilarki, bu sharoitda eng ti'ri yil davlatning rolini minimumga keltirishdir. Hozirgi zamon uchun "samarali davlat" kerak. Bu shunday davlatki, bozorlarni jadal isishga sharoit yaratib beradi, xalqni esa tiq va baxtli yashashga imkon beradi. Davlat iz faoliyatini eng yaxshi bajara oladigan funktsiyalariga qaratishi kerak. Kipgina davlatlar, jumladan Izbekiston mamlakatining davlati sham, juda kam resurslarga ega bilib, juda kip muammoni shal qilmoqchi biladilar. Oqibatda, foydadan kira kiproq zarar keltiradilar.

Davlat ishida yuqori samaradorlikka erishish mumkin, qaysi paytdaki, bozor kuchlari va grajdanlarning ixtiyoriy uyushmalari shal qilib bilmaydigan vazifalargagina davlat iz e'tiborini qaratib, faoliyatini shunga periorientatsiya kilsa.

Yozef E SHtiglits, jashon bankining bosh iqtisodchisi aytganidek, davlat va bozor bir - birini tildiradi. Davlat bozor mexanizmlari ishlashi uchun institutsional asoslarini yaratish uchun zarur. Bozor qilib biladigan ishni davlat qilishiga shojat yiq.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadi: davlat quyidagi vazifalarni bajarishi kerak:

- shuquqiy asoslarni yaratish;
- barqaror makroiqtisodiy situatsiyani saqlash uchun siyosat yurgizish;
- infrastruktura va sotsial xarakterdagi bazaviy xizmatlar uchun kapital mabla'larni amalga oshirish;

- ijtimoiy jishatdan shimoya qilinmagan jamiyat a`zolarini kompleks tarzda shimoya qilish;
- atrof mushitni mushofaza qilish.

Tajriba shuni kursatadiki, mulkchilik shuquqi qattiq shimoya kilinmaydigan sharoitda bozor samarali ishlay olmaydi. Buning uchun:

a) talon - taroj, ziravonlik va boshqa jinoyatlardan kishilarni shimoya qila bilish;

b) davlat apparatining iz boshimchaligidan shimoya qilish (korruptsiya, noshaq soliq solish, noma`qul iyin qoidalarini joriy qilish va shu kabilar);

v) adolatli va aniq ishlovchi sud sistemasini ta`minlashdir.

Davlat monopolizmga qarshi kurashibgina qolmay, balki izi sham monopolist bilishi kerak emas. Kim bilishidan qat`iy nazar, shatto davlat sham monopolist bilsa, u taraqqiyotga oxir - oqibat tisiq biladi.

Davlat xalq uchun ochiq, shaffof va tiniq bilishi kerak. Xalq davlat liderlariga taallukli xoshlagan ma`lumotni ola biladigan bilishlari kerak. Busiz ishonch bilmaydi, ishonchsiz esa davlat apparati iz ishini yaxshi tashkil eta olmaydi.

Dunyoning asosiy regionidagi davlatlarning asosiy muammolari:

a) Saxaradann pastda joylashgan Afrika davlatlari - davlatchilik krizisi. Bular uchun, avvalombor, ishlaydigan davlat ierarxiasini yaratish kerak.

b) SHarkiy Osiyo mamlakatlari - iz oldidagi traditsion vazifalarni yaxshi echmoqda, ammo yangi vazifalarni (atrof - mushitni shimoya qilish, moliya sektorini reforma qilish) uddalay olish vazafasi turibdi.

v) Janubiy Osiyo – shaddan ortiq bilgan tartibga solish mavjud. Davlat iqtisodiyotga aralashib korxonalarga ishlab chiqarish biyicha plan beradi. Davlat tasarrufida bilgan korxonalarining mavqei iqtisodiyotda katta, xususiyl sektorda davlat shaddan tashqari kip narsani reglamentatsiya qiladi.

g) Hamkorlik davlatlar – davlat organlarining bir - biriga biysunishi sust, asosiy institutlar ishining samarasi past, jinoyatning isayotganligi, mulkchilik shuquqlarining yomon shimoya kilinayotganlikligi, qonuniy va normativ mexanizmlarning tuturiqsizligi.

d) Lotin Amerikasi davlatlari – asosiy muammo davlat shuquqlarini detsentralizatsiya qilish. Bu birinchi navbatda Braziliya, Meksika kabi katta davlatlarga taaluqlidir.

e) SHimoliy Afrika va YAqin SHarq - ishsizlik muammosi isib ketgan, davlat apparatini qisqartirishga asosiy tisiq. Bu region asholi tez isayotgan regionlardan biri. Biznesning isishi isib kelayotgan yosh kadrlarni shammasini ishlab chiqarishga jalb qilish imkoniyatiga ega emas. Oqibatda asholining bir qismi mamlakatni tashlab ketishmoqda. Bir qismini esa davlat apparati sun`iy ravishda birtirish shisobidan ish bilan ta`minlab turibdi.

Izbekiston shukumatiga keladigan bilsak, eng mushim muammolar quyidagilardan iborat, deb shisoblanadi: davlat apparatning shaddan tashqari kattaligi, tatalitar ish printsiplarining mavjudligi, rashbariyatda tatalitar mentalitetning mavjudligi, ishsizlik mummosini tez va salbiy oqibatlarsiz shal qilish zaruriyati, dunyo bozorlariga yil ochish qiyinligi, atrofni qoloq, nostabil davlatlar qurshab olganligi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Milliy iqtisodiyot nima?
2. Davlat nega kerak va u qanday iqtisodiy vazifalarni bajaradi?
3. Nega davlatni iqtisodiyotdagi mavqeini kamaytirish kerak?
4. Izbekistonda qanday davlat organlari faoliyat yuritadi?
5. Davlat nega makro darajada sham, mikro darajada sham iqtisodiyotga aralashishi kerak?
6. Davlat qanday bilgani ma`qul?

11 - MAB3Y

IQTISODIY SIYOSAT NAZARIYASI

(2 soat)

Reja:

1. Iqtisodiy siyosat kategoriyasi.
2. Iqtisodiy tartib nazariyasi.
3. Tinbergen kontseptsiyasi.
4. Lukas tanqidi.
5. Siyosat almashuv jarayoni sifatida.
6. Iqtisodiy siyosatning samaradorligi ti'risida.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Bunkina M.K. Semenov V.A.. Makroekonomika 3-izd. M. 2000 g. glava IV
2. Ekonomika pod. red. A.S.Bulatova M. 1994g.
3. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks t 1. Gl. 6.
4. Fisher S. i dr. ekonomika gl.
5. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva. Gl. 6
6. Vsemirniy bank o roli gosudarstva. Biznes- vestnik Vostoka. 1997 g. 24-30 iyulya. Str. 19.

1. Yigirmanchi asr ti'risida «Bu naomadlar asri» deb yozgan edi V.Oyken. 20 asrning ikkinchi yarmi kiplab siyosiy xatolarni namoyish kildi. Taleyran iqtisodiy siyosatni eng yomon jinoyat deb basholagan.

Siyosat bu davlat tomonidan boshqarish san`atidir, u yoki bu ijtimoiy manfaatlarni shimoya qilishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatdir. Siyosat bu davlatning vazifalari va ularni shal qilish uchun zarur bilgan vositalar ti'risidagi fandır.

Keynsning fikri biyicha «iqtisodiy siyosat bu davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishdir». U pul kredit va soliq siyosatiga katta e'tibor bergan, davlatlashtirishga salbiy qaragan. Iqtisodiy siyosatga keynscha qarash rivojlangan mamlakatlarda yigirmanchi asrning 30 yillaridan to 70 yillargacha shukmron bilgan.

Vol'ter Oyken iqtisodiy siyosatga iqtisodiy jarayonlarga davlat tomonidan ta'sir etishning choralar majmuasi deb qaraydi. Iqtisodiy siyosatning shal qiluvchi vazifasi xavfli, tuzatib bilmaydigan tendentsiyalarga olib kelmaydigan sharoitni yaratishdan iboratdir.

Jeyms B'yukenen fikricha, siyosat – bu sub'ektlar va davlat irtasida almashuv jarayonidir, bunda shar bir tomon ixtiyoriy ravishda izining xarajatlar ulushini davlat xizmatlari bilan almashadi.

Entoni Atkinson va Djezef Stiglitslar iqtisodiy siyosatni davlatning iqtisodiy faoliyati bilan bir narsa deb shisoblaydilar. Iqtisodiy siyosat davlat xarajatlarini, shukumat sharakatlarining mezonlari va mantiqini aniqlash biyicha qarorlar qabul qilishdir.

Makmillan: (London iqtisodiy maktab) iqtisodiy siyosat iqtisodiyot masalasida davlatning sharakati, izini tutishidir. «\oyalar, ular ti\rimi - noti\rimi, dunyoni boshqaradi. Ular egoistik manfaatlardan kira xavflidir» deb iz kitobini yakunlagan edi J.M.Keyns.

Bismark - «Siyosat bu imkoniyatlar san'atidir», degan edi. Iqtisodiy siyosat manfaatlarini ifoda etishga asholi farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Davlat faoliyati ijtimoiy naf keltirsagina izini oqlaydi, degan edi Foma Akvinskiy (13 asr).

Ammo xalqning xoshish - istagi bilan siyosiy partiyalar, shukmron elitaning manfaati shamma vaqt sham bir-biriga mos kelavermaydi. Xalqni nafni maksimumlashtirish qiziqtirsa, siyosatchilarni ma'lum mansabni egallash, saqlab qolish qiziqtiradi. Doimiy iqtisodiy siyosatni izaro bir-biri bilan bo'langan epizodlar zanjiri tarzida tasavvur qilish mumkin: - ob'ektiv qiyinchiliklarning paydo bilishi - siyosiy sharakatlar, jumladan, qiyinchilikni basholash, qaror qabul qilish, ularni qonun yili bilan tasdiqlash - iqtisodiy samara, ya'ni bozor, iqtisodiy agentlarning javob reaksiyasidir. Albatta, vaqt jishatdan uzilishlar mukarrardir. Kip narsa ma'lumotni tarqalish tezligi, kommunikatsiya tizimini rivojlanish darajasi, kishilarning ish faolligiga bo'liq biladi.

2. Davlat aralashuvining shakli va mazmuni vaqt itib borishi bilan murakkablashib boradi. V.Oyken biyicha iqtisodiy kosmosni quyidagicha sxemada tasvirlash mumkin.

Iqtisodiy jarayonlar majmuasi
turli shakldagi iqtisodiy tartiblar
iqtisodiy siyosat

Tarixiy tajriba shuni isbot qiladiki, bir tomondan, ishlab chiqarishning rivojlanishi, fan yutuqlarini oldinga ketib kolishi, ikkinchi tomondan, iqtisodiy tartib sholati, iqtisodiy tartibning fan va ishlab chiqarishdan orqaga qolishi, ular irtasida nomutanosiblik, nomunosiblik mavjud bilishi, afsuski, deyarli qoidadir.

Oyken **iqtisodiy tartib** deganda, xijalikning chegaraviy shart-sharoitlarini tushunadi, ya`ni xijalik sub`ektlari qaror qabul qilishlari va u yoki bu sharakatni amalga oshira olishlari uchun zarur bilgan ma`lumotlar yi`indisidan iborat institutlardir.

Oyken ma`lumotlar yi`indisini olti qismga ajratadi:

- kishilar eshtiyojlari,
- tabiiy sharoitlar,
- ish kuchining sholati,
- tovar zashiralari,
- texnologiya va texnik bilimlar darajasi, shuquqiy va sotsial tartiblar.
- Oltinchi omilga qonunlar, urf-odatlar, an`analar, iyin qoidalarini belgilovchi boshqa narsalar kiradi.

Xijalik tartibi davlat iqtisodiy rivojlanishni qay darajada tartibga solishni va qillab - quvvatlashni kirsatadi. Iqtisodiy tartib institutlari tarkibiga ayrim qoidalarni ishlab chiquvchi tadbirkorlar uyushmalari sham kiradi. Tarixiy tajribani umumlashtirib, V.Oyken iqtisodiy siyosatlarning quyidagi tiplarini ajratadi

- «laisser fair» (sharakat erkinligi);
- markazlashgan, tiliq yoki qisman boshqariladigan iqtisodiy siyosat;
- irta yil siyosati;

- raqobatli tartib siyosati;
- nuqtali (yoki punktirli) siyosat.
-

«laissez fair» (sharakat erkinligi) bu shunday iqtisodiy siyosatki, bunda davlat iqtisodiyotning ishiga aralashmaslikka sharakat qiladi. Faqatgina sub`ektlarning ichki ishiga aralashuvchi strukturalar nazorat qilinadi. Davlat soliqni yilib, strategik ahamiyatga molik ishlarnigina amalga oshirishni iz biyniga oladi. Qolgan ishni bozor stixiyasiga tashlab qiyiladi.

Planli - markazlashgan tarzda boshqariladigan iqtisodiyotning (Germaniyada xususiy mulk saqlangan sholda, Rossiyada xususiy mulkni yiqotib, kollektiv javobgarlik kiritish tarzida) ilimi muqarrar. Uning biz uchun qay shaklda ilishi qiziqarlidir. CHunki bunda shukumat masalasi murakkab muammodir. Markazlashgan xijalikda rashbarlar qatлами nazorat qilinmaydigan guruhlardan iborat biladi. Ular iz manfaati, shukmini itkazadi, buyruqbozlik iqtisodiyotida kiplab individual manfaatlardan iborat bilgan ijtimoiy manfaat realizatsiya kilina olmaydi.

Irtacha yil siyosati bozor iqtisodiyotiga u yoki bu darajada davlatning aralashuvini, bozor bilan rejali xijalik irtasida kompromisga kelishni kizda tutadi. Bunga adolatliroq taqsimlash maqsadida davlatning aralashuvi, «tiliq bandlik» siyosati, raqobatli tartibga solishni kiritish mumkin.

Raqobatli tartibda davlat tomonidan yaratiladigan chegaraviy sharoitlar raqobatni maksimal tarzda rivojlantirishga imkon beradi. Joriy iqtisodiy siyosatning vazifasi iqtisodiy shokimiyatning yiriklashuv jarayoniga (monopollashuv jarayoni) yil bermaslik yoki cheklash shamda ekologik zarar keltiruvchi bozor shakllarini rivojlanishiga yil qiymaslikdan iborat biladi.

Nuqtali (yoki punktirli) iqtisodiy siyosat aloshida muammoni shal qilishga, konkret soshaning manfaatini shimoya qilishga miljallangan siyosiy – shuquqiy sharakatdan iborat. Bu siyosatning salbiy tomoni shundaki, iqtisodiy yondoshuvning butunligi, kompleksligini buzishi mumkin. Masalan, daromadlar siyosatida biror bir soshani qillab -

quvvatlashga, tilov balansi, pul aylanishida buzilishlar bilishi, boshqa soshalarga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Iqtisodiy siyosat 2 xil biladi:

a) faol

b) moslashuvchan.

Faol iqtisodiy siyosatda shukumat iqtisodiyotining sholatini iz javobgarligiga oladi. Siyosiy arboblarni iqtisodiy yinalishni mustaqil ravishda aniqlaydi, bu yinalishni qillab turadi, sharoit izgarishini operativ ravishda shisobga oladi va bu izgarishlarga javob beradi.

Moslashuvchan iqtisodiy siyosatda shukumat izgarib turadigan sholatga faqat moslashishga sharakat qiladi. Iqtisodiyotning iziga ichki muvozanatlik sholati xos. Muvozanat bir sabab bilan buzilsa, stixiyali ravishda u tiklanadi. SHuning uchun siyosatda iqtisodiy tizimining iz muvozanatiga qarab sharakatiga qarab qiyib berish maqsadga muvofikdir. Odatda noshud siyosatdonlar uzoq davom etadigan va xavfli buzilishlarning sababchilari biladilar.

3. Iqtisodiy siyosatning asosiy **nazariyasi** deb, yigirmanchi asrning 50 yillarida Nobel' mukofotiga iqtisodiyot biyicha birinchi laureat bilgan (1969 y) golland iktisodchisi YAn Tinbergan (1903 y tu'ilgan) taklif etgan kontseptsiya shisoblanadi. Uning asarlari - «Iqtisodiy siyosat nazariyasi» (1952 y.), «Iqtisodiy siyosat: tamoyillari va maqsadlari» (1956 y.) yigirmanchi asrning 60-70 yillarida /arb mamlakatlarida juda mashshur edi. **Tinbergan nazariyasi** biyicha iqtisodiy siyosatning tarkibiy kislmlari quyidagilar shisoblanadi:

- farovonlikning eng mushim maqsadlari (makroiqtisodiy kirsatkichlar yi'indisi);
- shukumat ega bilgan va ishlatadigan qurollar;
- maqsadlar va qurollarni bir-biriga bo'lovchi va siyosiy sharakatni optimal shajmini aniqlashga imkon beruvchi model'.

Qurollarga 4 guruhga bilangan **choralar** kiradi:

- byudjet soliq (fiskal);
- pul-kredit (monetar);
- tashqi (valyuta kurslarini manipulyatsiyalash);
- tartiblanuvchi daromadlar.

Iz kontseptsiyasi asosida Tinbergen Niderlandiya uchun planlashtirish va pronozlash metodikasini ishlab chiqdi shamda rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun qillanadigan modelni taklif etdi.

Tinbergenning davomchilari uning kontseptsiyasiga qishimchalar kiritdilar. **Genri Teylor** farovonlikning optimal funktsiyasini va yiqotishlarni minimumlashtirish funktsiyasini ishlab chiqdi. Modelga bir qurolni ishlatishdan boshqasiga itganda qilinadigan xarajatlarni kiritdi. Umuman olganda, Tinbergen kontseptsiyasini normativ qatoriga qishish ti\ri biladi.

Robert Mondelning ishi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishni takomillashtirdi. U siyosiy qurollar tabaqalashgan va turli xil davlat organlari (moliya vazirligi, soliq kontseptsiyasi, markaziy bank va b.) nazoratida ekanligini kirsatib berdi. Bu sholat samarali bozor klassifikatsiyasini talab qiladi. Har bir sholatda quyidagi qator yuzaga keladi:

Maqsadli kirsatkich – qurollar – bu «maqsad» ga biriktirilgan organ.

Masalan, markaziy bank pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadiga xizmat qiladi.

Siyosiy dasturni ishlab chiqishda eng qiyin aniqlanadigani - noaniqlikdir, iqtisodiy dinamika bilan bo\liq bilgan, ayrim sholda juda katta ijtimoiy yiqotishlarga olib keluvchi noaniqlikdir. Bunday sharoitda shukumat kiriladigan choralalar maqsadli kirsatkichlarga qanday ta`sir qilishini aniq bila olmaydi.

Noaniqliklar turlichadir: biror xavf tu\ilishi bilan qaror qabul qilish va uning iqtisodiy samarasi irtasidagi farq, kutilmagan shok sholatlar, shu jumladan, endogen va ekzogen xarakterdagi va boshqalar.

4. Tinbergenning katta iqtisodiy modeli 20 yildan ortiq iqtisodiy siyosatning sxemasi bildi. Ammo yigirmanchi asrni 70 yillarning irtalarida iqtisodchilar uning nazariyasidagi kamchiliklarni tanqid qila boshladilar. Bu tanqidlar ichida kizga kirinadigan, mushimi - ratsional kutish nazariyasining asoschilaridan bilgan Lukasning tanqididir. Amerika iqtisodchisi, CHikago universitetining professori, Nobel' mukofotining laureati (1995y) **Robert Lukas** «Iqtisodiy siyosat evolyutsiyasi» (1976 yil) asari bilan chiqdi.

Tinbergenninng iqtisodiy siyosat modelida iqtisodiy izgarishlar va siyosiy sharakatlarni bo\lovchi koeffitsient kiritilgan. Biroq iqtisodiyot bilan siyosatdagi tinimsiz va kutilmagan izgarishlar bu koeffitsientni ishonchsiz qiladi. Kip sholda iqtisodiy parametrlar siyosiy iyyinlar natijasi sifatida noti\ri biladi: shuning uchun ularga asoslanib qilingan tashlil sham kutilmagan natijalarni keltirib chiqaradi.

Lukas e\tiborining markazida kutishlarni basholash bildi. Odatda, bu basholash jamlangan tajribaga asosan taxminan aniqlanadi. Lukas buni noti\ri deb shisoblaydi. Siyosiy izgarishlarga aks ta'sirini tarixiy tajribaga asoslanib kirib bilmaydi. Masalan, ishsizlik bilan inflyatsiya irtasidagi bo\liqlik (Filips egri chizigi) oldingi davrlarda ti\ri kelgan, 60 yillardan boshlab esa ti\ri kelmay qolgan. YOki soliq siyosatidagi izgarish vaqtinchami, doimiymi shunga qarab soliq tilovchilar turlicha basholaydilar va aks ta'sir qiladilar.

Itgan davrning irtacha statistik kirsatkichlariga asoslangan va izgaruvchan kutish omilini shisobga olinmagan siyosat noti\ridir va uning muvaffaqiyatsizligi muqarrardir.

Lukasning bu tanqidi natijasida ancha takomillashgan makroiqtisodiy model' yaratildi. Bu model' kutish omilini basholashni sham shisobga oldi.

5. Ijtimoiy tanlov, ijtimoiy kelishuv erkinlikni talab qiladi, ammo bu erkinlik cheksiz, xoshlagancha bilmaydi. Bunday absolyut erkinlik axloqsizdir. Gap faqat tanlov erkinligi ustida bormoqda (xaridor tovarni tanlaydi, investor kapital qiyish ob`ektini tanlaydi..).

Bozor munosabatlari tamoyilini siyosiy sashnada sham kirish mumkin.

Har bir individ siyosiy tizimga individual bozor sharakatlari bilan samarali ta'minlab bilmaydigan izining xususiy maqsadlarini kollektiv bilib shimoya qilish, deb shisoblaydi.

Siyosatda (davlat siyosatida) kollektiv bilib sharakat qilishga xos bilgan kuch ishlatish, majburlik elementlari mavjud. Davlat bilan shaxs irtasidagi siyosiy almashuvning ixtiyoriyligiga qanday erishish mumkin? Faqatgina, jamoa tomonidan majbur qilish individning xususiy maqsadlariga erishishga yordam bersagina, u bu majbur qilishga chidashga rozi biladi.

Bu fikrlarni tashlil kilar ekanmiz, kiz oldimizga «Iqtisodiy odam» keladi. Ammo shayotda «noiqtisodiy odamlar» sham mavjud. Ular shayotni pul bilan ilchamaydilar, iqtisodiy manfaatlariga zid sharakatni sham qilaveradilar. B'yukenen fikricha, bunday kishilar shozirgi jamiyatda ancha kip. Ular bozor munosabatlarini yumshatadilar, ijtimoiy manfaatga erishishga ta'sir qiladilar.

Izimizning xususiy maqsadlarimizni ta'minlashda kollektiv xarajatlar qilishga qatnasha turib, byurokratning shu biyicha faoliyatidan kinglimiz tilmaydi, unga ishonqiramaydi. CHunki davlat chinovniqi bizning shisobimizdan izining xususiy maqsadlariga erishishi mumkin.

Davlat chinovniklarida shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarini uzviy bo'lash muammosi juda nozik va murakkabdir. Albatta, byurokrat masalani kam xarajat bilan oqilona shal qiladi deylik, demak, u ra'batlantirilishi kerak. Ammo chegarani aniqlab bilmaydi. Korruptsiya bilan mukofotlashni ajratish qiyin.

B'yukenen iz pozitsiyasini aniqlar ekan, boshqalardan farq qiladigan sholatlarni aloshida ta'kidlaydi:

- davlatga yagona, organik jishatdan butun deb qaramaydi;
- davlat shamma vaqt sham ijtimoiy manfaatlar nuqtai nazaridan qaror qabul qilavermaydi;
- davlat bozor xijaliklari kamchiliklarini avtomatik tarzda tuzatadigan mexanizm emas.

Izbekiston kabi planli iqtisodiyotni boshidan kechirgan davlat uchun boshliqlar psixologiyasiga e'tibor berish kerak. Bu boshliqlar davlat sektorida, plan - qonun sharoitida isishgan. Ular jamoaning odamlari,

ishonchli, mehnatsevar, qattiqqil, izlovasini shayotga tadbiq qilish uchun qattiq yopisha oladi. Ammo, ularda ijodiylik yiq, tashabbuskorlarni yoqtirishmaydi. SHuning uchun izbek menejmenti uchun yangi kishilar kerak.

6. Iqtisodiy siyosatning eng mushim maqsadi - ijtimoiy yiqotishlarni minimumga keltirish. Bunga erishish uchun odatiy bilib qolgan, kip takrorlanadigan sharakatlarning tartib bilan olib borish zarur. Siyosiy organlar maqsadga erishish uchun vazifani shal qilishda samarali qurolni tanlab bilishi kerak. eng mushimi, izini oqlaydigandek kirinadigan taqdirida sham umumiy qoidadan chekka chiqish kerak emas. Masalan, byudjet qarzini qoplash uchun «pul bosib chiqarish» yili bilan muammoni shal qilmaslik zarur.

Ratsional siyosatni tanlash va amalga oshirishda elektorat tomonidan ishonch darajasi mushim shisoblanadi. Tanlangan yildan chetga chiqish shukumatning qobiliyatiga bilgan ishonchni yiqotadi, passivlikni keltirib chiqaradi. Oqilona sharakatga sham qarshilikni oshiradi. Masalan, xalq bankka ishonmasa yomon.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy siyosat deganda nimani tushunasiz?
2. Iqtisodiy tartib nazariyasining moshiyatini oching.
3. Xijalik tartibi nima?
4. Iqtisodiy siyosat tiplarini bayon qiling?
5. Lukas nimani tanqid qilib chiqdi?
6. Tinbergen nazariyasi nimadan iborat?
7. Siyosat almashuv jarayonimi?
8. Iqtisodiy siyosatning samaradorligi nimaga bo'liq?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

SIYOSAT bu davlat tomonidan boshqarish san'atidir, u yoki bu ijtimoiy manfaatlarni shimoya qilishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatdir

IQTISODIY TARTIB deganda, xijalikning chegaraviy shart-sharoitlarini tushuniladi, ya'ni xijalik sub'ektlari qaror qabul qilishlari va u yoki bu

sharakatni amalga oshira olishlari uchun zarur bilgan ma'lumotlar yilindisidan iborat institutlardir

MODEL' - abstrakt umumlashtirish, real shayotning soddalashtirilgan kartinasi.

NEOLIBERALIZM - neoklassik nazariyaning eng singgi interpretatsiyasi. Neoliberalizm vakillari eng oxirgi ilmiy izlanishlarning natijalariga tanyanib, iqtisodiy erkinlik va iqtisodiyotga davlatning aralashmasligi printsipini shimoya qilib chiqqanlar. Bu yinalishning asochisi ingliz iktisodchisi, London iqtisodiy maktabning vakili Fridrix fon Xayek (1899 - 1992) dir.

MARKSIZM - iqtisodiy nazariyaning bir yinalishi bilib, ilmiy sotsializm (kommunizm) nazariyasi sifatida tan olingan.

MARJINALIZM - chegaraviy kattaliklar nazariyasidir. Hozirgi zamon iqtisodiy nazariyaning shamma yinalishlari asosida yotadi. Luaviy ma'nosi-frantsuzcha siz bilib "chegaraviy" deganidir.

RATSIONAL KUTISH NAZARIYASI - shozirgi zamon iqtisodiy sub`ektlar davlat qillamoqchi bilgan shar qanday chorani bilib olishga etarli bilimga ega, shuning uchun unga iz vaqtida javob bera oladi, oqibatda davlatning chora-tadbirlari etarli samara bera olmaydi deb qarash.

IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBLASH

(4 soat)

REJA:

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning evolyutsiyasi.
2. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir etish usullari. Tartibga solish ob'ektlari.
3. Davlatning iqtisodiy siyosati va uning turlari. Programmalashtirish.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Yildoshev Z., Qosimov M. Makroiqtisodiyot asoslari 12 bob.
2. Referat uchebnika P. Samuel'sona i V. Nordxausa "Ekonomika" – ekonomicheskie nauki, 1990 g. № 3,10.
3. Bunkina M.K., Semenov V.A. Makroekonomika gl. 5.
4. Fisher i dr. Makroekonomika. Gl. 4.

«Hammadan kip qonunlar \alayonli
davrdan qabul qilingan».

Tatsit.

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish uzoq tarixga ega. Ilk kapitalizm davrida Evropada basholar, tovarlar va xizmatlar sifati, foiz darajasi va tashqi savdo ustidan markazlashgan nazorat bilgan.

Iqtisodiyotni tartibga solishning birinchi modeli - merkantilizmdir. XVII asr merkantilistlari – normativ iqtisodiy nazariyaning pionerlari – yozganlarki, xijalik soshasini ipidan ignasigacha boshqarib (shukumat tomonidan) iqtisodiyotda (jamiyatda) tartibni ta'minlash mumkin. Ular davlat tomonidan boshqarishni ijtimoiy adolatni ta'minlovchi vosita deb shisoblashgan.

Iqtisodiyotni tartibga solishning ikkinchi modeli – klassitsizm yoki iqtisodiy liberalizm bilib, u XVIII , asosan XIX asr uchun xarakterlidir. Buning xususiyati shuki, davlat limitlangan tarzda xijalik shayotiga aralashgan, davlatning vazifasi asosan xususiy mulk egalarini va tanlash erkinligini shimoya qilishdan iborat bilgan. «Davlat - xususiy mulkning tundagi qorovuli yoki Lasser faire plyus konstinebl'» tezisi kelib chiqadi.

20 asrning tartibga solishning asosiy modellari keynschilik va neoklassitsizmdir. Agar 19 asrda iqtisodiyotda asosan kichik korxonalar mavjud bilgan bilsa, asr oxiriga kelib texnika taraqqiyoti tufayli il'or davlatlarda yirik korxonalarning mavqei isib bordi. 20 asrda ular shal qiluvchi rol' iynay boshladilar. Ular sekin - asta il'or davlatlarning shammashida shal qiluvchi pozitsiyalarni egalladilar va raqobatni qisib qiya boshladilar, narx ustidan nazoratni iz qillariga oldilar. Basho oldingidek avtomatik regulyator sifatiga ega bilmay qoldi. Bu tub izgarishlar iqtisodiy organizm uchun kuchli reaksiyani keltirib chiqardi. Oqibatda bizga ma'lum va mashshum «buyuk krizis» sodir bildi (1929 - 1933 yil). Bunda stixiyali

bozor tartibga solishi bilan yirik korxonalardagi rejali boshqarish tizimlari irtasida ziddiyat borligi namoyon bilib koldi. Mana shu davrda «kapitalizm xoloskori» - Jon Meynard Keyns (1883 - 1946), ingliz iqtisodchisi paydo biladi. U tartibga solinuvchi kapitalizm mumkin deydi, buning uchun davlatning «yinaltiruvchi qili» - xijalik mexanizmini davlat tomonidan tartibga solish bilishi kerak, deydi.

Keyns tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiyot nazariyasidagi revolyutsiya davlatlarning iqtisodiy siyosatining yangi kursini ishlab chiqishga asos bildi. Keynschilik asosiy e'tiborni tartibga solishning byudjet - soliq va ma'muriy usullariga katta e'tibor beradi.

Tartibga solishning boshqa modeli bilgan neoklassik modeli asosiy kuchni tartibga solishning pul - kredit usullariga beradi. Neoklassik oqimning liderlaridan biri Nobel' mukofoti laureati Mil'ton Fridman shisoblanadi.

Ta'kidlagan ediki, iqtisodiy erkinlik bozor tizimi bilan chambarchas bo'liq, u buyruqbozlik tizimiga nisbatan ancha yashovchidir. Ammo Ruzvel'tning yangi kursidan (1933 yil) to 70 yillargacha shukumatlarning iqtisodiy siyosati maqsadga qaratilgan va doimiy bilib bordi va endi makroiqtisodiy xarakterga ega bildi, ya'ni iqtisodiyotning u yoki bu masalasini emas, balki butun iqtisodiyotni qamrab oldi. Keynschilik rivojlangan mamlakatlarda shukumatlarning iqtisodiy siyosatining asosini tashkil etdi. Bu davrda neoklassiklarni eshitishmasdi. Faqat ikkinchi jashon urushidan keyin Germaniyada L. erxard shukumatga kelgach, u iz ustozlari «nemis mi'jzasining» nazariyotchisi V. Oykenning fikrlarini shayotga tadbiq qila boshladi. Oykenning umumiy fikri shunday edi: «iloji boricha davlat tomonidan tartibga solishning soshasini qisqartirish».

1974- 75 yildagi krizis, undan keyingi stagflyatsiya jarayonlari keynschilarning takliflari bilan yangi tu'ilgan muammolarni shal qilib bilmasligini kirsatdi, oqibatda ularni rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosatidan ancha siqib qiydi va neoklassiklarning gapiga quloq tuta boshladilar.

M. Fridman AQSHni bu krizisdan olib chiqish kontseptsiyasi ishlab chiqdi. Bu kontseptsiya asosida davlat tomonidan faqat pul ustidan nazorat qilish, xususiylar sektorni ra'batlantirish, basho masalasini butunlay bozor ixtiyoriga qoldirishdan iborat edi. Neoklassiklarning mushim xususiyatlaridan biri shuki, ular kishilarga oqil, deb qarashadi.

2. Endi davlatning iqtisodiyotga ta'sir etishini kirib chiqaylik. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir etish usullari quyidagicha:

- shuquqiy normalar (ularni joriy qilish, izgartirish va shu kabilar);
- dasturlar ishlab chiqish (ilmiy, texnikaviy, sotsial, ekologik va boshqalar);
- informatsiya bilan ta'minlash;
- moliya - iqtisodiy richaglar orqali ta'sir etish (soliqlar, basholar, foizlar);
- davlat xaridlari qilish;
- limitlar, kvotalar, dotatsiya, subsidiyalar, investitsiyalar va boshqalar.

Har qanday iqtisodiy tizimda davlat iqtisodiyotni tartibga solishga intiladi, ammo shar bir tizimda va davrda buning iziga xos uslublari, mexanizmlari, ob'ektlari bor.

Bozor iqtisodiyotida davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish qonunchilik, ijrochilik va nazorat qilish choralarining yilindisidan iborat bilib, bundan maqsad sistemaning barqarorligini ta'minlash, shu bilan birga izgarib borayotgan sharoitga moslashtirishdan iborat.

Hozirgi zamonda davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning asosiy ob'ektlari quyidagilardir:

- iqtisodiy tsikl;
- xijalikning sektorli, tarmoqli va regionli strukturasi;
- kapitalni jam'arish sharoiti;
- ish bilan ta'minlanganlik;
- pul muomalasi;
- tilov muvozanati;
- ilmiy - tekshirish ishlar;

- basholar;
- raqobat sharoiti;
- ijtimoiy munosabatlar;
- mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash;
- atrof - mushitni mushofaza qilish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar.

Albatta, shar bir davrda va davlatda iziga xos ob`ektlar bilishi mumkin. Lekin, umuman olganda rivojlangan mamlakatlarda bu ob`ektlar soni kamayib bormoqda.

Davlat tomonidan tartibga solish vositalarini quyidagi 4 guruhga ajratadilar:

A) ma`muriy.

B) iqtisodiy.

V) psixologik.

G) shuquqiy.

Ma`muriy vositalar davlat kuchiga tayanib - ruxsat berish, ta`qiqdash, majbur qilish choralaridan iboratdir. eng rivojlangan davlatlarda sham bu vositalar qillaniladi. Masalan, Frantsiyada shukumat Parij aglomeratsiyasida yangi yirik korxonalarni qurishni ta`qiqdash qiygan, ya`ni yangi korxona qurishga litsenziya umuman bermaydi. Bunday qilinishga Parijning shaddan tashqari isib ketganligi sabab bilgan (shasharda 10 milliondan ortiq asholi yashaydi). Yigirmanchi asrning 70 yillarida Parij shashri Frantsiyaning qariyb uchdan bir qism sanoatini berar edi. SHashar ancha ifloslangan edi. SHuning uchun bu qaror qabul qilingan.

Il\or davlatlarda ma`muriy choralar (yirik-yiriklari) kamdan - kam (odatda ekstremal) sholatda qillaniladi. Masalan, YAponiyada II jashon urushidan keyin katta kontsernlarni majburan maydalashtirish chorasi amalga oshirilgan.

Mamlakatda shuquqiy normalarini belgilash va bozor sub`ektlarining faoliyat qilishlari uchun tartib - qoidalarni ishlab chiqish shukumatning

asosiy vazifalaridan biri shisoblanadi. Bu iyin qoidalari takomillashtirib, izgartirib, yangi qonunlar qabul qilib davlat iqtisodiyotga kuchli ta'sir etadi.

Hozirgi zamonda iqtisodiyotni tartibga solishda psixologik vositalarning sham roli katta. Televidenie, internet, matbuot, radio va boshqa yillar bilan shukumat asholining psixologiyasiga, uning qaror qabul qilishiga, uni izgartirishga va shu yil bilan iqtisodiyotga ta'sir qilishga sharakat qiladi.

Albatta, iqtisodiyotga ta'sir qilishning asosiy vositalari bu iqtisodiy vositalardir. Ularni quyida kengroq kiramiz.

Davlatning iqtisodiy siyosati iqtisodiyotni tartibga solishga qaratilgan bilishi kerak. Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish xilma - xil siyosat va ta'sir shakllaridan foydalanadi:

- davlat tadbirkorligi;
- davlat xaridlari;
- soliq siyosati;
- moliya siyosati;
- pul - kredit siyosati;
- investitsiya siyosati;
- struktura siyosati;
- antimonopol siyosat;
- ilmiy texnika siyosati;
- programmalashtirish;
- basho belgilash;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish.

Davlat tadbirkorlik bilan shu\ullanishi uchun davlat iz mulkiga (korxonalariga) ega bilishi kerak. Hozirgi zamon iqtisodiyotida davlat mulkining shissasi anchagina. Odatda davlat mulki milliy ashamiyatiga ega bilgan, oldi – sotdi ob`ekti bilmagan narsalardir (irmonlar, suvlar, parklar, tarixiy obidalar va shu kabilar).

Davlat qilida mamlakat uchun juda katta ashamiyat kasb etuvchi iqtisodiy ob`ektlar (aloqa, enegetika, transport va shokazo tarmoqlarda) yoki biznesmenlar investitsiya ajratishni, shu\ullanishni xoshlamaydigan

soshalarda (kanallar qurish, shashar kanalizatsiyasi kabi) yoxud juda kip fan xarajatlarini talab qiladigan soshalarda bilishi mumkin.

Davlat sektorini rivojlantirish davlatning iqtisodiyotni tartibga solish, jumladan, xususiy sektorga ta'sir qilishning mushim vositasidir. Davlat sektori struktura siyosatini olib borishda sham katta rol' iynaydi. Davlat mulki davlat byudjeti mabla'lari shisobiga yoki natsionalizatsiya shisobiga isadi.

Davlat xarid qilish orqali sham iqtisodiyotga juda kuchli ta'sir qiladi: u xususiy sektor uchun ish frontini kengaytiradi. Davlat xaridlari rivojlangan mamlakatlarda, avvalombor, armiya (sharbiy zakazlar) ni qillab - quvvatlash uchun kerak. Bundan tashqari, fermerlarni qillash uchun qishloq xijaligi tovarlarini davlat tomonidan xarid qilish sham keng tarqalgan. Ammo davlat mulki va davlat xaridi tizimi rivojlangan mamlakatlarda qisqarib bormoqda. Davlatning kuchli bilishi uchun izida katta mulkni olishi shart emas. Masalan, SHvetsiyada davlat qilida ishlab chiqarish fondlarining 5% mujassamlashgan, ammo u iz kanallari orqali milliy daromadining 80% ini qayta taqsimlaydi, shuning teng yarmi (40%) ijtimoiy maqsadlarga sarflanadi.

Pul - kredit siyosatining vositalari keyingi mavzularda kengroq itiladi, bunda faqat 3 tasini sanaymiz:

- shisob darajalarini tartibga solish;
- minimal rezerv shajmini irnatish va izgartirish;
- shukumat organlarining qimmatli qo'ozlar bozorida operatsiyalar qilish.

Byudjet - soliq siyosati sham tartibga solishning juda kuchli qurolidir. Bu siyosat daromadlar siyosati, xarajatlar siyosati va struktura siyosatlari bilan chambarchas bo'langan.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solish – bu eksportni, importni, kapital oqimini, ish kuchi migratsiyasini, texnologiya oqimini, valyuta munosabatlarini iz ichiga oladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solishda soliqqa nisbatan teskari bilgan yinalishdagi (davlatdan korxonaga) sharakati bilgan **dotatsiya va subsidiyalar** sham iqtisodiyotni tartibga solishning qurollaridir. Ammo, buni juda eshtiyotkorlik bilan ishlatgan ma'kul. Chunki u boqimandalik kayfiyatini rivojlantiradi. Sobiq SSSR tajribasi buni yaqqol kirsatib berdi. In yilliklar davomida berilgan dotatsiyalar sovet korxonalarining raqobatbardoshligini pasaytirib yubordi, mashsulot sifatini tushirib yubordi, texnika va texnologiyani esa konservatsiya qilib tashladi.

Iqtisodiyotga davlat tomonidan ta'sir etishning qisqa muddatli usullaridan tashqari uzoq muddatga miljallangan tartibga solish usullari sham ishlatiladi. Bunda **struktura, ilmiy - texnikaviy siyosat** olib boriladi. Bu siyosatlar ilmiy texnika taraqqiyoti talablariga javob beradigan infrastrukturani yaratish, qoloq regionlarni rivojlantirish, samaradorlikni oshirish, milliy kapitalning raqobatbardoshligini oshirish, ITR talabiga javob beradigan kadrlarni tayyorlash kabi vazifalarga qaratiladi. Bunda eng ahamiyatlisi rejalashtirishdir. Buning qisqacha tarixiga tixtalsak, u uch boskichdan iborat bilgan:

A) direktiv rejalashtirish (SSSRda 1928 – 1990 yil, Frantsiya 1945 - 1956 yillarda bilgan.). Bunda reja majburiy bilib, asosan ishlab chiqarish shajmiga taaluqli bilgan, ya'ni plan - buyurtma.

B) indekativ (rekomendatsiya) plan, bunda reja taklif (rekomendatsiya) xarakteriga ega bilgan, ya'ni ixtiyoriy bilgan. SHu bilan davlat va xususiy korxonalar iz pozitsiyalarini koordinatsiya qilganlar. (bu ayrim davlatlarda shozir sham bor, ammo asosan 80 yillargacha bilgan).

V) shozirgi bosqich, strategik rejalashtirish yoki **programmalashtirish**dir. Bunda reja miljal xarakteriga ega. Hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining ochiqlik darajasi juda yuqori, shuning uchun davlatning manevr qilish imkoniyati chegaralangan. SHu sabali oldindan bir narsani rejalashtirish juda sham qiyin, chunki u boshqa mamlakatlardagi jarayonlarga sham bo'liq biladi.

Programmalashtirish davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning eng oliy shaklidir. Uning vazifasi davlat tomonidan tartibga solishning butun elementlarini global maqsadlar uchun kompleks ishlatishdan iborat.

Masalan, Frantsiyada 1993 - 1997 yillar uchun ishlab chiqarilgan programmada asosiy maqsadlar – maorif, ilmiy tadqiqotlar, asholining ijtimoiy shimoyalash, mamlakat territoriyasini obodonlashtirish va ma'muriy xizmatlarni yangilash. Hamma narsa birinchi navbatda shunga biysundirilgan.

Programmallashtirish uchun qabul qilinadigan dasturlar vaqt nuqtai nazaridan qisqa mudatli (1 yilgacha), urta muddatli (5 yilgacha) va uzoq muddatali dasturlarga bilinadi. Programmallashtirishning ob'ekti tarmoq (masalan, qishloq xijaligi, turizm), region (Masalan, Alyaskani rivojlantirish dasturi), ijtimoiy sosha (Masalan, YAponiyadagi oliy ta'limni rivojlantirish dasturi), ilmiy tadqiqot yinalishi (masalan, yadroenergetika) bilishi mumkin.

Dasturlar odatdagi va favquloddagi (masalan, Germaniyaga GDR qishilgach, "YAngi erlarni strukturaviy qayta qurish va xususiylashtirish dasturi" favqulodda dasturi ishlab chiqilgan) programmalar biladi.

Davlat tomonidan tartibga solishning chegarasi bormi? Ha, u xususiy mulk egasining mafaatiga mos tushsa, bu faoliyat samara beradi, bilmasa yiq.

Programmallashtirishda **4 sektor** ajratiladi:

- a) real;
- b) byudjet;
- v) monetar;
- g) tilov balansi.

Finlandiyada 5 yoki 6 programmalashtirish maktablari bor. Bir mashshur fin programmachisining prognozi 2 foiz xato chiqqani uchun ishdan shaydalgan. Nafaqat ishdan shaydalgan, balki u ish bilan qayta shu\ullanishi taqiqlab qiyilgan. Bu rivojlangan mamlakatlarda programmalashtirishga qanchalik e'tibor berilayotganligini kirsatadi.

Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish juda murakkab masala. Buni shal qilish uchun avvalombor, aniq maqsadni qiya bilish kerak. Maqsad miqdoran ilchab bilinadigan bilishi kerak shamda shunday maqsadlar qiyilishi kerakki, qaysiki ularni bozor ta'minlab bera olmasin.

Maqsadga erishish uchun ta'sirchan siyosiy instrumentlar olinishi kerak:

- 1) byudjet

- 2) soliq
- 3) kredit
- 4) valyuta

Bundan tashqari, Tinbergen tengsizligini bajarish shartdir: maqsadlar soni davlat ixtiyorida bilgan iqtisodiy siyosatning instrument (mabla\)\ zapaslaridan oshmasligi kerak, ya`ni

$$K < S$$

bunda, K - maqsad , S – instrumentlar.

Siyosiy instrumentlarning samaradorligi bir xil emas. SHuning uchun ularni joyida ishlata bilish kerak.

Davlat tomonidan iqtisodiyotni **tartibga solish kamchiliklari:**

- unga past samaradorlik xos;
- davlat iz faoliyati bilan ayrim payt biznes rivojlanishiga tisiq biladi;
- davlat faoliyati doimo byurokratizm, lobbizm, siyosiy institutlarning ziravonligi bilan kasallangan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish ob`ektlari qaysilar?
2. Tartibga solish usullari qaysilar?
3. Qanday samarali tartibga solish instrumentlarini bilasiz?
4. Iqtisodiyotga ta`sir etishda qanday siyosatlar ishlab chiqiladi va qillaniladi?
5. Programmashtirish nima?
6. Programmashtirishning qanday shakllari bor?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

IQTISODIYOTNI TARTIBLASH - bu undagi turli biginlar faoliyatining bir-biriga bo\lanishi va mos sholda rivojlanib borishidir.

NEOKLASSIK SINTEZ - keynschilik va neoklassik nazariyalarning

birlashuvi. Bu yinalish vakillari (P. Samuel'son, J. Xiks) davlat iqtisodiyotga faqat iqtisodiy krizislar davrida aralashuvi kerak, boshqa paytda xususiy tadbirkorlik erkinligiga katta e'tibor berish kerak deb shisoblaydilar.

"YALPI MILLIY QISHIMCHA MAHSULOTLAR"- ishlab chiqarish va yalpi milliy mashsulotning isishi bilan birga kipayib boradigan suv va shavoning ifloslanishi, avtomobillar mozorining isishi, asholi sonining ortib borishi, umuman atrof-mushitning ifloslanishining kuchayishidir

TAKLIF IQTISODIYOTI NAZARIYASI - Bu nazariya tarafdorlari asosiy e'tiborni yalpi talabni emas, balki yalpi taklif va uni aniqlovchi omillarni irganishga qaratadilar. YAlpi taklifni ra\batlantirishni yoqlab chiqadilar, jumladan yalpi taklifni oshirish uchun soliqlarni kamaytirishni yoqlab chiqqanlar

MOLIYA, SOLIQ TIZIMLARI. SOLIQ - BYUDJET SIYOSATI.

(4 soat)

REJA:

1. Hozirgi zamonning moliya tizimi. Davlat byudjeti.
2. Soliq tizimi.
3. Izbekistonda byudjet - soliq siyosatining asosiy yinalishlari.
4. Soliq byudjet siyosatining moshiyati.
5. Soliq - byudjet siyosatida endoshuvlar

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Agapova G.A. , Seregina S.F. Makroekonomika. S-P.1997.
2. Bunkina M.K., Semenov V.A. Makroekonomika 2000 M. 3-izd. Gl. 5.
3. Burdo M., Viplash I. Makroekonomika S-P. 1998g.
4. J. Saks. Makroekonomika. Global'niy podxod. M. 1996 g.
5. Makkonnell S. Bryu S. ekonomiks. M. 2002g.
6. Kostyuk V.N. Makroekonomika M. 1998 g.
7. Ishmushammedov A.E. va b. Makroiqtisodiyot T. 2000 y.
8. Dolan e. Makroekonomika. S-P. 1997 g. gl.7.
9. Haqimova M.A. Makroiqtisodiyot T. 1997 y.
10. Men'kyu. Makroekonomika gl. 12,16.
11. Fisher S. i dr. ekonomika. Gl. 28.
12. Dolan e. Makroekonomika gl. 8.
13. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva. Gl.. 8.
14. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik dlya studentov VUZ. Gl. 21,24 (Abduraxmanov i dr.).

«Bu dunyoda ilim va soliqdan
boshqa shech narsaga aniq ishonib bilmaydi»
B.Franklin.

1. Moliya – iqtisodiy munosabatlar sistemasi bilib, takror ishlab chiqarish uchun bilgan jamiyatning pul fondlari tashkil topishi, taqsimlanishi va foydalanish jarayonida sodir biladi.

Moliya munosabatlari davlat, korxonalar, tashkilotlar, regionlar, uy xijaliklari irtasida pul fondlarining sharakati biyicha sodir biladi.

Moliya izaro bir - biri bilan bo'liq bilgan **4 funktsiyani** bajaradi:

- takror ishlab chiqarish,
- taqsimlash,
- ra\batlantirish va
- nazorat.

Takror ishlab chiqarish funktsiyasi takror ishlab chiqarishning mutanosibligini, dinamikligini, barqarorligining zaruriy sharti bilgan ishlab chiqarish va moliya fondlarining doiraviy aylanishini moliyaviy jihatdan ta'minlash va unga xizmat qilishdan iborat.

Moliyaning taqsimot funktsiyasi yaratilgan milliy mashsulotni tarmoqlar, soshalar, regionlar, irtasida taqsimlash va qayta taqsimlashdan iboratdir.

Moliyaning ra'batlantirish funktsiyasi, birinchidan, korxonada yaratilgan mashsulotning qiymatini taqsimlash jarayonida sodir biladi, Ikkinchidan, korxonaning moliya fondlarini tashkil etish va sarflash mexanizmlari orqali sodir biladi. Ikki sholda sham moliya ishlab chiqarish samaradorligiga kuchli ta'sir etadi.

Moliya ishlab chiqarish, taqsimot, iste'mol ustidan nazorat qilish uchun sham foydalaniladi.

Moliya quyidagi gurush munosabatlarini iz ichiga oladi:

- a) davlat va korxonalar irtasidagi moliya munosabatlar (soliqlar, subsidiya, dotatsiya);
- b) korxonalar irtasidagi moliya munosabatlar (shar xil xijalik shartnomalari);
- v) korxonalar va banklar irtasidagi moliya munosabatlar (kredit, foiz, dividend);
- g) korxona ichidagi (ma'muriyat bilan ishlovchi irtasida, korxona bilimlari irtasida);
- d) shar xil darajadagi davlat organlari irtasidagi munosabatlar (masalan, vazirlik bilan shoqimlik);
- e) davlat bilan grajdanlar irtasidagi munosabat (soliqlar, nafaqa, pensiya).

Quyidagi moliya turlarini ajratadilar:

- I. korxona moliyasi;
- II. davlat byudjeti;
- III. ijtimoiy ta'minot;
- IV. nafaqa ta'minoti;
- V. su'urtalash (davlat, meditsina, xususiy)
- VI. foyda keltirmaydigan jamoalar moliyasi.

Mamlakatning moliya tizimi fiskal federalizm printsipli biyicha tashkil etilgan, ya'ni sistemaning sharh bir darajasi, bilagi aniq belgilangan iz funktsiyasiga ega, pul sharakati aloshida, biri ikkinchisiga aralashmaydi. Albatta, bunday sholatni rivojlangan davlatlarda kuzatish mumkin, qoloq davlatlarda bu federalizm printsiplari buzilib turadi.

Moliya siyosati - bu davlatning iz vazifalarini bajarish uchun moliya resurslarini mobilizatsiya qilishga, taqsimlashga, foydalanishga qaratilgan chora - tadbirlardir. Moliya siyosati birinchi navbatda iloji boricha kiproq moliya resurslarini tashkil etishga qaratilgan, chunki ular sharh qanday izgartirish, qayta qurishning moddiy bazasidir. Buning uchun asosiy qurol davlat byudjetidir.

Davlat byudjeti – mamlakatning asosiy moliyaviy planidir, u butun moliya tizimining yadrosini tashkil etadi. Uning bajaradigan asosiy vazifasi – moliyaviy resurslar yordamida samarali rivojlanayotgan iqtisodiyotni yaratadigan sharoitni qilish shamda davlat asharniyatidagi ijtimoiy vazifalarni shal qilish. Byudjet sizi inglizcha bilib, davlatning daromad va xarajatlarini «yozish» ma'nosini bildiradi.

Davlat byudjeti 2 yoki 3 pa'onalidir. Masalan, AQSHda uch pa'onali:

a) federal; b) shtat; v) munitsipolitet, Izbekistonda esa ikki po'onalidir: a) Respublika va b) mashalliy byudjet.

Hozirgi davrda jashon mamlakatlari biyicha yaratilgan YAMM ning 30 foizi (AQSH) dan 70 foizi (SHvetsiya) gacha davlat byudjeti orqali qayta taqsimlanadi.

Davlat byudjeti 2 qismdan iborat: a) daromadlar va b) xarajatlar.

Daromad stat'yalari:

1. Asholidan olinadigan soliqlar;
2. Korxonalardan olinadigan soliqlar;
3. Tovarlar bashosida kat'iy belgilangan shissalar (aktsiz, QQS, shu kabilar).
4. Davlat krediti shaklida asholi daromadlarini jalb etish (zayom, obligatsiya, lotoreya).
5. Davlat tadbirkorligidan kiriladigan daromad.
6. Davlat mulklarini sotish va boshqalar.

Xarajat stat'yalari:

1. Ijtimoiy xarajatlarga (rivojlangan mamalakatlarda byudjetning yarim mabla'i shunga ketadi), ya'ni nafaqa, stipendiya, pensiya kabilarga.
2. Byudjet tomonidan moliyalashtirish (yangi davlat korxonalari qurish, yoki eskilarini modernizatsiya qilish).
3. Mamlakat mudofaasi (sharbiy texnika, armiya).
4. Fundamental fanga.
5. Ayrim korxonalarni byudjet tomonidan qillab – quvvatlashga (dotatsiya, subsidiya kabilar, masalan, AQSHning «Djeneral motorz» kompaniyasi yigirmanchi asrning 70 yillarida shukumatdan 15 mlrd. dollar subsidiya olgan edi).
6. Davlatni boshqarishni xarajatlari.
7. Davlatning ichki va tashqi qarzini tilashga va boshqalar.

Davlat byudjeti defitsitsiz va defitsitli biladi. Buni aloshida mavzuda kirib itamiz.

Davlatning moliya siyosati 4 **kontseptsiyani** kirish mumkin:

- I. Klassik kontseptsiya. Bunda davlat iqtisodiyotga aralashmaslik, erkin raqobatni saqlash, moliya resurslarini faqat davlatni boshqarish, sharbiy, tashqi munosabatlar uchun ishlatilgan. Bu kontseptsiya 20 asrning 30 yillargacha asosiy bilgan.
- II. J. M.Keyns. kontsepsiyasi. Bu kontseptsiya yigirmanchi arsning 30 - 60 yillarda keynschilik doktorinasining asosida yotar edi. Uning asosiy sholatlari:
 - A) kengaytirilgan asosiy ishlab chiqarishning shamma mushim muammolarini klassiklar qilgandek taklifni irganish nuqtai nazaridan emas, balki talab pozitsiyasidan shal qilish kerak, chunki talab resurslar realizatsiyasini ta'minlab beradi;
 - B) kapitalistik iqtisodiyot tiliq sholda iz - izini tartibga sola olmaydi. Meshnat va kapitalning ijtimoiylashuvi sharoitida davlatning aralashuvi mukarardir.

V) ortiqcha ishlab chiqarish iqtisodiy krizislari talabning etishmasligi tufayli sodir biladi. SHuning uchun iqtisodiyotda muvozanat muammosini talab nuqtai nazaridan shal qilish kerak. SHu nuqtai nazardan Keyns «samarali talab» terminini kiritdi.

G) Iqtisodiyotni tartibga solishning bosh instrumenti byudjet siyosatidir.

III. Neoklassik sintez kontseptsiyachsi. Buni Nobel' mukofoti laureatlari ingliz olimi Dj. Xiks va amerikalik olim P.Samuel'sonlar kiritganlar. Ular Keynsning fiskalizm \oyalariga pul omilini kiritadilar, ya`ni pul – kredit siyosatini sham ishlatish kerak deydi. Samuel'son ijtimoiy tovar kategoriyasini kiritadi (davlat tomonidan jamiyat a`zolariga etkaziladigan tovar va xizmatlar). Mikro darajada davlat faqat davlat xarajatlari optimallashtirish uchun aralashishi kerak. Bu kontsepsiya yigirmanchi asrning 60 - 70 yillarda keng qillanildi.

IV. Neoklassik kontsepsiya. Rivojlangan mamlakatlarning moliya siyosatida 70 yillarning oxiridan qillanila boshlandi. Buning asosiy xususiyatlari:

- davlatning iqtisodiy rolini kamaytirish;
- iqtisodiyotga iloji boricha aralashmaslik;
- reprivatizatsiya;
- raqobat mexanizmini kuchaytirish;
- asosiy e`tiborni talabdan taklifni oshirishga qaratilgan;
- ishlab chiqarishni ra\batlantirish;
- milliy daromadni qayta taqsimlashni (moliya kanallaridan) kamaytirish;
- ijtimoiy xarajatlarni kamaytirish;
- soliqlarni kamaytirish;
- byudjet defitsiti bilan kurashish;
- davlat investitsiyalarini kamaytirish;
- so\lom moliyani tiklash, ya`ni shar yilgi byudjet daromadlari bilan xarajatlari bir-biriga mos kelsin.

2. Soliq, tilov, boj deganda qonun bilan belgilangan shartlarda, darajada byudjetga yoki byudjetdan tashqari fondlarga tilanadigan majburiy tilov tushuniladi.

Davlatga olinadigan soliqlar, tilovlar, bojlar majmuasi, ularning shakl va uslublari soliq sistemasini tashkil etadi.

Soliq solish ob`ektlari – daromad (foyda), ayrim tovarlar qiymati, faoliyatining ayrim turlari, qimmatli qo`ozlar bilan operatsiyalar, tabiiy resurslardan foydalanish, shuquqiy va jismoniy shaxslarning mulki, mulkni berish, mashsulotning kishilgan qiymati va boshqalar.

Soliqlarning 2 turi ajratiladi:

A) daromad va mulkdan ti`ridan – ti`ri olinadigan. U konkret shaxs (shuquqiy yoki jismoniy) dan olinadigan soliqlar – Ularni ti`ri soliqlar deydlar.

B) tovar va xizmatlarga solinadigan soliqlar – Ularni egri soliqlar (NDS, aktsiz) deydlar.

egri soliqlarning shissasi shar xil davlatda shar xildir: Masalan Turkiyada 35%, Germaniyada 44%, Izbekistonda esa 60% ni tashkil etadi.

endi shamma mamlakatlarda kip uchraydigan asosiy soliq turlarini kirib chiqamiz:

1) daromadga oid individual soliq. Odatda daromaddan (jismoniy shaxslardan) olinadi. Bu soliqning darajasi shar xil davlatlarda shar xil qilib belgilagan. Angliyada 40%, YAponiyada 50%, AQSHda 31% , Kanadada 29%, Germaniyada 53%, Frantsiyada 57%, SHvetsiya – 72% (1993 yil shisobida).Umuman dunyo miqyosida shozirgi paytda bu soliqning darajasi pasayib bormoqda.

2) korxona daromadidan (foydasidan) olinadigan soliq. Huquqiy bilgan shaxslardan olinadi. Rivojlangan davlatlarning kipchiligida mayda korxonalardan olinmaydi. Ular yuqoridagi, birinchi soliq tilaydlar.

3) Ijtimoiy tilovlar - bu korxonalarni ijtimoiy ta`minot va ish shaqidan olinadigan soliqlarni iz ichiga oladi. Izbekistonda masalan beriladigan ish shaqining 40 foizi miqdorida belgilangan.

4) Mulkdan olinadigan soliqlar, bular mulkdan, sov`a qilinayotganda (katta mulk) mulkdan, meros qilingan mulkdan olinadi.

5) tovar va xizmatlardan olinadigan soliqlar. Bunga bojxona bojlari, aktsizlar, QQS va boshqalar kiradi. QQS (Kishilgan qiymat soli'i) rivojlangan mamlakatlardan faqat AQSH, Avstraliya, SHvetsiyada yiq, qolgan davlatlarda mavjud. Ammo uning darajasi shar xil 5% dan 38 % gacha boradi. Kishilgan qiymat soli'i ayrim davlatlarda deyarli shamma tovarlardan olinadi va irtacha darajada belgilanadi. (Izbekistonda sham shunga yaqin), ayrim davlatlarda esa eng xaridorgir (aroq, sigaret, mebel') dan olinadi.

Soliqlarning kelib tushishi 2 xil biladi:

-Mashalliy byudjetga (masalan: transportdan olinadigan soliq) tushadigan;

- Markaziy byudjetga (masalan foydadan olinadigan soliq) shamda
- Mashalliy va markaziy byudjetga qandaydir proportsiyada taqsimlanadigan (masalan individual daromadga oid soliq) soliqlarga bilinadi.

Soliqlarning taqsimlanishi mashalliy va markaziy shukumatlar irtasida doimo siyosiy kurashlarga sabab biladi. Mashalliy soliqlar eng kip bilgan davlatlar bu Skandinaviya davlatlari va SHvetsariyadir. Umuman olganda, shozirgi davrda soliqlarning asosiy qismi markaziy byudjetga tushumi isib bormoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda soliq solishning strukturasi taxminan quyidagicha: shaxsiy daromaddan olinadigan soliqlar 40%, foydalan olinadigan soliqlar 10%, ijtimoiy tilovlar – 30%, QQS – 10% , bojxona bojlari – 5%, boshqa soliqlar va tushumlar – 5%.

Soliq solishning shozirgi zamon **printsiplari** quyidagilardan iborat:

1) soliq stavkasining darajasi soliq tilovchining imkoniyatlari inobatga olishi kerak;

2) bor kuchni shunga karatish kerakki, daromaddan bir marta soliq olinsin;

3) soliq albatta tilanishi kerak, ya`ni jarima va soliqlar sistemasi shunday bilishi kerakki, soliqni tilamagandan, iz vaqtida tilagan ma`qul bilsin;

4) soliqlarni tilash tartibi va tizimi sodda bilishi kerak, soliq tilovchilarga tushunarli va qulay bilsin, soliq yiluvchi tashkilotlarga oson va tejamli bilsin;

5) soliq tizimi izgarib turuvchi ijtimoiy – siyosiy eshtiyojlarga moslashuvchan bilishi kerak;

6) soliq tizimi yaratilgan YAMM ni qayta taqsimlashga xizmat qilishi va tartibga solishning samarali quroli bilishi kerak.

Soliq olinishi kerak biladigan summa soliq asosi deyiladi, u shaxslar xil imtiyozlar bilan kamayishi mumkin.

Amaliyotda quyidagi **imtiyoz turlari** qillaniladi:

- ayrim soliqdan ozod qilish;
- soliq solish minimumi (masalan, Izbekistonda soliq tilanmaydigan ish shaqi minimumi shozirgi paytda 5450 simni tashkil etadi);
- ob`ektning ayrim elementlari soliq solishdan ozod qilinishi (masalan, NIOKR, ya`ni ilmiy - tekshirish va tajriba konstruktorlik ishlari);
- ayrim kishilarni soliqdan ozod qilish (masalan, meshnat, urush invalidlari);
- soliq stavkasini kamaytirilishi;
- soliq kreditlari (soliqni kechiqtirib tilashga ruxsat berish).

Soliq asosidan imtiyozlar chiqarib tashlangach, soliq stavkasi (soliqlashtirish normasi) qoladi. Soliqlarning shaxslar xilini yilishda qiyinchilik sham turlicha. Ayrim soliqlarni yilish ishi ancha oson (masalan, ish shaqidan oladigan soliq, ijtimoiy tilovlar), ayrimlarini esa aniqlash va yilish juda qiyin (birinchi navbatda, korxonalar tilaydigan foydadan olinadigan soliq, individlardan olinadigan daromadga oid soliqlar).

Soliqlarning funktsiyalari:

1. Fiskal funktsiya - davlat xarajatlarini moliyalashtirishni ta`minlash, bu qadimdan mavjud bilgan funktsiya.

2. Sotsial funktsiya - asholi guruhlar irtasidagi tengsizlikni kamaytirish uchun guruhlar daromadlari irtasidagi nisbatni kamaytirish. Soliq olishda progressiv, proporsional va regressiv printsipalar amal qiladi. Amaliyotda uchalasi sham uchraydi. Ammo sotsial natijasi shaxslar xildir. Oldingi asrlarda regressiv printsip kip qillanilsa, shozirgi zamonda progressiv printsip kip qillaniladi.

3. Tartibga solish funktsiyasi - iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish:

- soliq solish tizimini irnatish va izgartirish;
- soliq darajalarini aniqlash, ularni tabaqalashtirish;
- soliq imtiyozlarini berish.

Hozirgi paytda shamma davlatlarda soliq tizimini izgartirishda asos qilib olingan bosh tamoyil – korxonalar zimmasidagi soliq yukini keskin kamaytirishdir. Soliqning kamayishi, bu – ish shaqining oshishi, korxona foydasining, demak, yangi texnika ishlatish imkoniyatining, investitsiyaning oshishidir.

Masalan, Yigirmanchi asrning 90 – yillarida Peruda YAkimoro 53 ta soliqning irniga 4 soliq koldirgan, ammo 3 yildan keyin davlat byudjetiga soliq tushumi iqtisodiyot isganligi uchun oldingi miqdordan sham kipayib ketgan. Argentinada sham 1998 yil 1 yanvardan soliq isloshoti itkazildi, natijada soliqlar 25 tadan 5 taga keltirildi va quyidagi soliqlar koldi: a) Kishilgan kiymat soli\i (18%) ; b) foyda soli\i; v) kichmas mulk soli\i; g) daromad soli\i; d) Aktsiz (aroq, tabak va boshqa tovarlar uchun).

3. Izbekistonda soliq-byudjet siyosatining strategik vazifasi - rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti va uning infrastrukturasiga davlat moliyasi orqali maqsadli ta'sir etish, iqtisodiyot strukturasini qayta qurish, iqtisodiy mustaqillikni ta'minlash, xalq farovonligini oshirishdir. Buning uchun davlat byudjetining daromad va xarajatlarini optimallashtirish, mashalliy byudjetlar rolini oshirish kerak. Byudjet – soliq siyosatlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilishi kerak.

Izbekiston Respublikasida 1997 yil 31 martda «Soliq kodeksi» qabul kilindi va u 1998 yil 1 yanvardan kuchga kirdi. Bu soliq kodeksi biyicha shozir quyidagi umumdavlat soliqlar bor:

1) Foydadan (daromaddan) olinadigan soliq. U shuquqiy shaxslardan olinadi va stavkasi 35 foizni tashkil etadi. Savdoda 22% ni tashkil etadi.

2) Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soli\i (ish shaqi, tilovlar, mukofotlar va boshqa daromadlardan olinadi). U progressiv xarakterga ega. Katta daromatlarda 40 % soliq tortiladi. (1991 yil – 60%, 1993 yil – 50%, 1995 yil 45% edi). Mualliflar merosxurlardan olinadigan soliq 60 foizdan 90 gachani tashkil etadi.

3) Kishilgan qiymatga solinadigan soliq (QQS), uning stavkasi shozirgi paytda 20%, tashkil etadi (1991 yil – 30%, 1992 yil – 28 %, 1993 yil – 25%, 1994 yil - 20%, 1996 yil - 18% edi).

4) Aktsiz soli'i. (aroq, sigaret, mebel', kamyob tovarlardan olinadi). U shar xil tovarga turli darajada belgilangan.

5) Er osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq. U 1995 yil joriy qilingan.

6) Ekologiya soli'i. Uning stavkasi sham 1% bilib, korxona xarajatlaridan olinadi.

7) Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq. Kanal va ariqlardan suvdan foydalanganligi uchun birinchi navbatda qishloq xijaligi korxonolari tilaydi.

Mashalliy soliq va tilovlarga quyidagilar kiradi:

- mulk soli'i. U shozirgi paytda Izbekistonda 4 %, (1992 yil – 0,5%, 1993 yil 1 %, 1995 yil – 2 % bilgan), AQSHda esa 2,5 %;
- er soli'i;
- reklama soli'i;
- avtotransportlarni qayta sotish soli'i;
- infrastrukturani rivojlantirish soli'i va boshqalar.

Hozirga paytda Izbekistonda korxonalar uchun eng o'iri - foyda soli'i bilan kishilgan qiymat soli'idir. SHuning uchun ularning stavkasini pasaytirish maqsadga muvofiqdir. Asholidan olinadigan daromad soli'i sham yuqori. AQSHda esa 29750 dollargacha umuman tilamaydi, eng katta daromad oladiganlar esa (150 ming dollar va undan yuqori) 28% ini soliqqa tilaydi.

4. Oldingi mavzuda kirib chiqqanimizdek, mamlakatning qonunchiligi asosida moliya resurslarini mobilizatsiya qilish, ularni taqsimlash va foydalanish biyicha davlatning chora tadbirlari moliya siyosati deb aytiladi. Moliya siyosatining yinalishlari mamlakatning iqtisodiy sholati, shal qilinajak sotsial-iqtisodiy va boshqa vazifalarga bo'liq.

Tanlangan moliya siyosati tarkib topgan iqtisodiy sholatgagina emas, balki uni ti'ri basholashga sham bo'liq. Iqtisodiyot nazariyasining «tillo

qoidasi» ga qay darajada rioya qilishga boʻliq, yaʼni prognozlar va takliflarni ishlab chiqishda mamlakatdagi iqtisodiy sholatni qanday bilishini shoshlasak shunday emas, balki qanday bilsa shunday basholash kerak.

Moliya siyosati davlatning izaro boʻliq bilgan ikki faoliyati bilan byudjetni izini tartibga solish, yaʼni byudjet siyosati va soliq solish shamda davlat xarajatlarini muvofiklashtirib iqtisodiyotga taʼsir etish siyosatidan (fiskal yoki soliq byudjet siyosati) iborat.

Soliq byudjet siyosati – ish faolligi darajasini tartibga solish, turli xil sotsial vazifalarni bajarish maqsadida soliqlarni olish va davlat byudjeti mablaʼlarini sarf qilish uchun shukumat imkoniyatlaridan foydalanishdir.

Soliq byudjet siyosatining asosiy richaglari – soliq stavkasini izgartirish, soliq solish bazasini, soliqlar turini, sonini, davlat xarajatlari shajmini, yinalishini izgartirish. Bu siyosatni mamlakatning qonun chiqaruvchi organi ishlab chiqadi. U soliq solishni va davlat byudjeti mablaʼlarini sarflashni nazorat qiladi.

Byudjet siyosati, yaʼni shukumatning davlat byudjetini tartibga solish soshasidagi faoliyati 2 xil bilishi mumkin:

- a) yumshoq byudjet siyosati
- b) qattiq byudjet siyosati.

Birinchisida muddati itgan qarzlarining isishi, korxonalar irtasida izaro notilovlarning isishi, tadbirkorlik faoliyatining pasayishiga kelib kolishi mumkin.

Ikkinchisida moliya vazirligi javobgarligining kuchayishi, davlat qarzlarining isishi sekinlashuvi, qarzlarni kamaytirishga imkon tuʻilishi shamda byudjet xarajatlarining qisqartirishga olib keladi.

Byudjetni boshqarish samaradorligi quyidagi kirsatkichlar bilan aniqlanadi:

- daromadlarning yʻilishi va byudjet majburiyatlarining bajarilish darajasi;

- defitsit shajmi va byudjet qarzlarining isish sur'ati;
- davlat qarziga xizmat qilish uchun ajratilgan moliya mabla\larining shajmi;
- yangi mashsulotning monetizatsiya darajasi; (pul massasining YAMMga nisbati);
- valyuta zashiralari shajmi va dinamikasi;
- YAMM va bandlik dinamikasi.

Rossiyada monetizatsiya darajasi 1998 yilda 17,7% tashkil etgan va u 1995-97 yillarga nisbatan ancha isgan. Izbekistonda bu kirsatkich bundan sham pastrok.

Giperinflyatsiyani boshidan kechirgan, YAMMning monetizatsiya darajasi past bilgan, davlatning moliyaviy manevrligi past bilgan, byudjet kamomadini qoplashni qattiq nazorat qilish zarur bilgan Izbekiston kabi davlatga qattiq byudjet siyosati zarur.

Davlat byudjetni shakllantirishda quyidagi kontseptsiyalar mavjud:

- I. Byudjet shar yili balanslashtirilishi lozim degan \oya. YAqin paytlargacha moliya siyosatining maqsadi shisoblanar edi. Ammo bunda fiskal siyosatning samarasi pasayib ketadi. Masalan ishsizlik, krizis surunkali bilganda asholi daromadlari kamayadi, byudjet kirimlari kamaymasligi uchun esa soliqni kipaytirishga ti\ri keladi. Bu esa yalpi talabni yanada pasaytiradi.
- II. Davlat byujeti shar yili emas, balki iqtisodiy tsikl davrida balanslashtirish lozim degan \oyaga asoslanadi bunda tanazzulga qarshi kurash chorasi deb shukumat soliqlarini pasaytiradi. Xarajatlarni va byudjet defitsitini oshiradi, kitarilish davrida soliqlarni kitaradi, davlat xarajatlarini kamaytiradi, byudjetni ijobiy sal'do bilan chiqaradi, bu tanazzul davridagi defitsitni qoplaydi. Ammo krizis uzoqroq, kitarilishi muddat jishatdan kamroq bilsa, defitsit qoplanmasligi mumkin.
- III. Byudjet emas, iqtisodiyot balanslashtirilishi kerak degan qoida moliyani asosiy vazifasi deb qabul qilingan. Bunda makroiqtisodiy

barqarorlik davrida byudjet ijobiy va barqaror sal'doga ega bilishi mumkin, degan fikr ilgari suriladi. Iqtisodiy isish sharoitida avtomatik tarzda soliq kipayadi va kamomad iz izidan yiqoladi.

Izbekistonning byudjetini jashon banki mutaxassislari tashlil qilib shunday xulosaga kelishgan:

- davlat byudjeti defitsit 1998 yilda YAMMning 3% tashkil etgan;
- davlatning investitsiya biyicha ambitsioz dasturlari, zararga ishlovchi korxonalar shanda bank tizimi uchun davlat majburiyatlari byudjet barqarorligini tagiga suv qiyaypti;
- kichik, barqaror, ammo tuz isayotgan tashqi qarz (YAMMga nisbatan 23,5%, eksportning 13 foizi qarzni qoplashga ishlayapti);
- fiskal' talabning (soliqlar oshishi shisobida) kuchayotganligi;
- davlat iqtisodiyotiga shaddan tashqari aralashmoqda;
- korruptsiyaning yuqori darajadaligi;
- xususiy sektorning davlatga ishonchi past;

SHu muamolarni shal qilish maqsadida jashon banki mutaxassislari respublikamiz uchun quyidagilarni taklif qilishgan:

- a) barqaror iqtisodiy isishga va inflyatsiyaning past darajasiga javob beradigan qattiq moliya siyosatini qabul qilish va amal qilish;
- b) bozor reformalarini tezlashtirish va chuqurlashtirish;
- v) inflyatsiyani 20% dan pastga tushirish;
- g) korruptsiyaga qarshi kurashish;
- d) aniq, kirinadigan, oldindan aytib biladigan iyin qoidalari va normalarini kiritish;
- e) soliq funktsiyasini bajarishdan banklarni xolos etish.

Soliqlar qachon paydo bilganini aytish qiyin. Ammo soliq inson aql zakovatining buyuk kashfiyotidir. Tarixda xilma-xil soliqlar bilgan, shatto deraza uchun, spirtli ichimliklar uchun, miri uchun soliq solingan.

Soliq solishning asosini Adam Smit ta`riflagan:

- soliqlar tilovchining imkoniyatiga mos bilishi kerak;

- soliq olishning usuli va vaqti tilovchiga oldindan va aniq shaklda aytilishi kerak shunda unga qulay bilmo\i zarur;
- soliq yilish jarayonini minimal xarajat qilish bilan amalga oshirilishi kerak.

Soliq solishning chegarasi shamma vaqt dolzarb bilgan. Uning darajasi shaddan oshsa, kishilar ishlab chiqarish bilan shu\ullanishmagan, jamiyatda daydilik va jinoyatchilik isgan, oxir oqibat soliq solish bazasi toraygan. Bu irinda tarixdan misol keltirsak, joiz biladi. Rus' knyazi Igor' yaqindagina soliq yilish olingan deshkonlarga yana qayta soliq solaman deb borganda, deshkonlar uni ildirishgan. XX asrda ekonomikaga soliq yuki juda tez isib ketdi. Agar asr boshida u mamlakat miqyosida yalpi daromadning 10% ini tashkil etgan bilsa, shozirgi kunda 40-50 % gacha kitariladi. Bunday tendentsiyaning sabablari: sharbiy xarajatlar, davlatning boshqarish xarajatlari, sotsial tilovlarning isib ketganligidir. Hozirgi zamonda bu yuqori chegaraga etganligini quyidagi tendentsiyalar kirsatib turibdi: byudjet defitsitligini isib borayotganligi, moliyaviy krizislar, yashirin (soliqsiz) iqtisodiyotning mavqei oshib borayotganligi, soliq intizomining yomonlashuvi va oxir oqibat iqtisodiy isish sur`atlarining pasayotganligidir.

Amerikalik iktisodchi, taklif iqtisodiyoti tarafdori Laffer nomi bilan ataladigan egrilik soliq solishning chegarasi borligini kirsatadi.

Soliqlar uy xijaliklari, iqtisodiy isishga ijobiy sham, salbiy sham ta`sir qiladi:

Ijobiy ta`sirlar:

- a) ijtimoiy qillab - quvvatlash;
- b) fanga xarajat;
- v) ekologiya xarajatlari;
- g) mudofaa xarajatlari;
- d) jamiyatni boshqarish xarajatlari;
- e) iqtisodiyotni tartibga solish xarajatlari.

Salbiy ta'sirlar:

- a) xususiy investitsiyalarning kamayishi;
- b) iste'mol talabi kamayishi;
- v) jam'arish qisqarishi;
- g) noishlab chiqarish xarajatlar kamayishi.

Izbekiston uchun soliq yukini (davlat daromadlarining YAMMga nisbati) 30% dan pasaytirib yuborish zarur.

Soliq tilash (sham jismoniy, sham yuridik shaxslar uchun) yoqimli mash'ulot emas. Ular shar doim soliq yukini kamaytirishga sharakat qiladi. Masalan, Rossiyada soliq tilamaslik 1997 yilda 40 % ni tashkil etgan.

Soliq tilashni xoshlamaslik sabablari quyidagilar:

- jamiyatda shuquqiy madaniyatning pastligi;
- soliq tizimi tartibga kirmagan;
- soliq darajalari shaddan tashqari yuqori (ular korxonalarni yashab ketish masalasini qiyadi);
- yilgan soliqni oqilona sarflanishiga ishonch yiq;
- soliq shisobidan yashaydigan davlat muassasalari yomon ishlaydi.

Soliq tilashdan qochishning uch yili bor:

A) yashirin iqtisodiyotda ishlash (Rossiyada meshnatga layoqatli asholining deyarli yarmi ishlaydi);

B) buxgalteriyada daromadni yashirishga intilish.

V) soliqni tiliq shajmda davlatga emas, kamroq miqdorda soliq yiluvchiga berish. Bu esa jamiyatdagi korruptsiya, poraxirlikning bosh manbaidir.

Asholi davlatning soliq tizimini tez izgartirib turishidan, iyin qoidalarini tez-tez almashtirilishidan, shujjatlashtirishning murakkabligidan, yangi soliq, yangi qoida kiritishidan kip norozi biladi.

5. Soliq byudjet siyosatining amalga oshirish usullariga turli xil karashlar mavjud.

Keyns yinalishi tarafdorlari samarali yalpi talab yaratishga iqtisodiy rivojlanish stimuli deb, unga katta e'tiborni qaratadilar. Ular soliqlarni kamaytirish yalpi talabni istirishning asosiy omili, demakki, real ishlab chiqarish shajmini istirish omili deb shisoblaydilar.

SHu bilan birga qisqa muddatda byudjetga tushumlar kamayadi, oqibatda byudjet defitsitligi tashkil topadi yoki uni kipayishiga olib kelishini sham e'tirof etadilar.

«Taklif iqtisodiyoti» tarafdorlari soliq darajalarining pasayishi yalpi taklifni kipaytiruvchi omil deb qaraydilar. Soliq o'irligining kamayishi daromadlar isishiga olib keladi:

A) asholi daromadi, jam\arma isishiga olib keladi;

B) biznesni daromadi kipayishiga, demakki investitsiyalarning foydaliligining isishiga olib keladi.

SHunday qilib, soliqlarning kamayishi milliy ishlab chiqarish va daromad isishiga olib keladi. Oqibatda soliq tushumini kamaytirmaydi, aksincha soliq solish bazasini isishi tufayli byudjetga tushumni kipaytiradi.

Takrorlash uchun savollar

1. Moliya tizimini tushuntirib bering
2. Moliyaning funktsiyalari nimadan iborat?
3. Moliya turlarini sanang.
4. Davlat byudjeti va uning tarkibi?
5. Soliqning moshiyati va turlari ayting.
6. Moliya siyosatining kontseptsiyalarini ayting.
7. Soliq solishning shozirgi zamon tamoyillari nimalardan iborat?
8. Soliqlarning funktsiyalarini ayting.
9. Izbekistonda soliq siyosatining asosiy yinalishlari qanday?
10. Mamlakatning moliya siyosati yinalishlari nimaga bo'liq?
11. Soliq – byudjet siyosatining moshiyatini ayting.
12. Byudjetni boshqarish samaradorligi kirsatgichlarini sanang.
13. Davlat byudjetini shakllantirish kontseptsiyalari qanday?
14. Soliq solishning asosi nimadan iborat?
15. Soliqlarning ijobiy va salbiy ta`siri qanday?
16. Soliq - byudjet siyosatini amalga oshirishdagi karashlar.

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

BYUDJET SIYOSATI - prioritet tarmoqlar va sotsial ahamiyatli dasturlarga byudjetdan ti\ridan - ti\ri moliyalashtirish yili bilan iqtisodiyotga ta'sir qilishga qaratilgan davlat siyosatidir.

MOLIYA SIYOSATI - davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning usullaridan biri bilib, byudjet, soliq va pul - kredit siyosatini iz ichiga oladi.

KREDIT TIZIMI - kredit shisoblash munosabatlari, qarzlashtirishning shakl va usullari majmuasidir. Ikkinchi tomondan, erkin pul resurslarni yaratuvchi, akkumilyatsiya qiluvchi va qarzga beruvchi kredit-moliya institutlar majmuasidir.

MAQSADLAR DILEMMASI - davlatning moliya boshqarmasi bir vaqtning izida muomaladagi pul massasini barqarorlashtirish shanda foiz stavkasi darajasini barqarorlashtirishni uddalay olmaslik bilan bo\liq bilgan muammo

SOLIQ SIYOSATI - soliqlarni manipulyatsiya qilish orqali iqtisodiyotga ta'sir qilishga qaratilgan iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblanishidir. Chunki soliqlarni kipaytirish ish faoliyatini susayishiga olib keladi, soliqlarning kamayishi esa, ish faoliyatini ra\batlantiruvchi shisoblanadi.

Laffer effekti - soliq tilovlarning soliq stavkasining izgarishiga reaksiyasi. Soliq stavka darajasi bilan davlat byudjetiga kirimlarning izaro bo\liqlik sholati. Soliq stavkasining oshishi ma'lum chegaragacha kirimlarni oshiradi, keyin esa motivatsiya va ra\bat susayishi oqibatida kirimlar kamaya boshlaydi.

DISKRET SIYOSAT - xarajatlar darajasini izgartirish va soliqlar darajasini yoki soliq solish strukturasi manipulyatsiya qilish.

TUSHUMLARNING SOF HAJMI - shukumatga kelib tushadigan soliq tushumlardan davlatning transfert tilovlar ayirmasidan iborat.

14-MAB3Y

BYUDJET DEFITSITLIGI VA DAVLAT QARZI (2 – soat)

REJA:

1. Davlat byudjeti kamomadligi sabablari muammosi.
2. Kamomadni bartaraf qilish yillari.
3. Davlat qarzi va uni kamaytirish yillari.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks. T.1, gl. 14.
3. Fisher S. i dr. ekonomika gl. 28.
4. Sevlikyants S.T i dr. ekonomika osnova jizni obshestva gl.8.
5. Bunkina M.K., Semenov V.A Makroekonomika gl. 5
6. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik dlya studentov VUZ. Abduraxmonov i dr. gl . 22.
7. Uzbekistan obzor politiki sotsial'nix i strukturnix reform. Dokument vseirnogo banka. T.1999., str. 123 – 127.

1. Byudjetning daromadi va xarajati bir-biriga barobar bilsa, byudjet balansi deb aytiladi. Real shayotda bunday sholat kamdan – kam uchraydi. Kipincha yil oxirida ular irtasida farq chiqadi.

Agar daromadlar xarajatlardan kip bilsa, defitsitsiz byudjet deb aytiladi.

Irta asrlarda, shatto keyingi asrlarda sham davlatlar shu sholatda yilni yakunlashga sharakat kilganlar. Daromadlar va xarajatlar irtasidagi farq sal'do deyiladi. Mana shu sal'doni oltin tarzda yi\ishga intilganlar.

Hozirgi zamon uchun bu xarakterli emas. Hozirgi zamon uchun defitsitli byudjet kip uchraydi.

Defitsitli byudjet - bu byudjet xarajatlarining daromadlaridan kip kelishi. SHunday qilib, byudjet defitsiti – ushbu yilda davlat daromadlaridan davlat xarajatlari kip kelgan qismidir, boshqacha aytganda, shukumatning qilgan xarajatlarini soliq va boshqa kirimlar bilan koplanmay qolgan qismidir.

Davlat byudjeti defitsiti kip sholda diskret fiskal' siyosatning natijasidir. Afsuski, shukumat byudjetga tushajak pullar va bilajak xarajatlarni aniq aytib bera olmaydi. Byudjet bir yilda bir marta qabul qilinadi, yil davomida iqtisodiy kon'yuktura shar tomonga izgarib turishi mumkin. SHuning uchun kutilmagan daromad, kip shollarda kutilmagan xarajat yoki miljallangan xarajattan ortiqcha sarflash odatiy shodisadir.

Hatto eng intizomli, juda puxta ishlangan, soliq tizimi, juda yaxshi yilga qiyilganda sham tushumlar va xarajatlar darajasi ish tsikli bosqichiga bo\liq biladi. Tushkunlik paytida davlatga tushumlar kamayadi, xarajatlar esa (shech bilmasa transfert) kipayadi, byudjet defitsitligi ortadi va teskarisi.

Davlat byudjeti defitsitligiga 2 xil qarash bor:

a) bu unchalik muammo emas (kamchilik iktisodchilar shunday deb qaraydilar), shatto kamgina, me'yordagi byudjet defitsiti foydadan sholi emas, chunki u yalpi talabni isishiga imkon beradi. Bunday qarash keynschilarga xos. Ammo, bunda jamiyat uchun byudjet defitsiti nafi tegayaptimi, yiqmi, buning uchun shech bilmaganda ikki muammoni shal qilish kerak:

- byudjet defitsiti ishlab chiqarishning qisqarishi bilan bo\liqmi yoki davlatning moliyaviy siyosatining oqibatimi;
- byudjet xususiy investitsiyalarni qisqartirayaptimi yoki ra\batlantirayaptimi. Faqatgina byudjet defitsitligi yalpi talabni oshirib, xususiy investorlarni ra\batlantirsagina ijobiy rol' inaydi,

deyish mumkin. Bunday sholat esa shamma vaqt sham sodir bilavermaydi.

B) byudjet defitsitligi – bu asrimizning eng murakkab muammosi (kip iktisodchilar shunday deb qarashadi). Bularning argumentlari:

I. investitsiyani kamaytirib yuboradi. Masalan, xususiy investitsiyalar yigirmanchi asrning 70 yillaridan 80 yillariga 6,9 % dan 4,6 % ga tushishining bosh sababchisi – byudjet defitsitligidir.

YAMM ga nisbatan foiz shisobida (AQSH biyicha) irtacha.

Yillar	Kirim	Xarajatlar					Defi-tsit
		jami	muddat	Trans-fert Tilov.	Davlat qarzi biyicha % tilash	Boshqa-lar	
1971-75	18,8	10,6	5,8	7,4	1,3	6,1	1,9
1976-80	19,7	21,5	5,0	8,0	1,6	6,4	1,8
1981-85	19,8	24,1	6,1	9,5	2,8	5,7	4,3
1986-90	19,9	23,4	6,2	8,8	3,2	5,2	3,5

II. CHet el manbalaridan qarzlarning olinishi. Defitsit mamlakat ichida foiz stavkasining oshishiga, chet el firmalarning qimmatbaho qoʻlzoqlarini sotib olinishiga olib keladi.

III. Strukturaviy defitsitni oshib ketishi. Sababi iqtisodiy kitarilish davrida tushadigan soliqlar strukturaviy defitsitni kamaytirishga emas, balki isgan davlat xarajatlarini moliyalashtirishga ketadi.

IV. »Portlovchi« defitsit xavfi. Agar qarz kiplab olinaversa, qarzni tilash qiyinlashadi, foizni tilash oʻir yuk bilib boradi, oxir oqibatda boshqarib bilmaydigan defitsitni, isib boruvchi defitsitni keltirib chiqaradi. Natijada davlat defitsitni monetizatsiya qilishga (yaʼni yangi pul emissiya qilish orqali davlat qarzini moliyalashtirish) majbur biladi. Bu esa iz navbatida «Portlovchi» inflyatsiyani keltirib chiqaradi. Boliviya, Peru, Argentina, Braziliya kabi davlatlarda 80 yillarda shu shodisa sodir bilgan. Inflyatsiyaning yillik surʼati 1000% dan oshib ketgan.

Keyingi 10 yilliklar tajribasi shuni kirsatadiki, byudjet defitsitligi iqtisodiyot uchun juda katta zarar keltiradi. Byudjet defitsitligi quyidagi salbiy oqibatlarga olib keladi:

- ishlab chiqarishning pasayishiga olib keladi;
- ishlab chiqarish xarajatlarining oshishiga va samaradorlikning pasayishiga olib keladi;
- «YAshirin» kapital oborotining isishiga olib keladi;
- sifati past, raqobatbardosh bilmagan tovarlarni ishlab chiqarilishiga olib keladi;
- «keraksiz» pul emissiyasiga, inflyatsiyaga olib keladi;
- davlatni qarzga botishiga shamda uning obriyiga salbiy ta'sir qiladi.

2. Davlat byudjeti defitsitiga qarshi kurashish uchun oldin uning nima sababdan kelib chiqqanini bilish kerak.

Bunda 2 xil defitsitni ajratadilar:

- a) tsikllik defitsit;
- b) strukturaviy defitsit.

TSikllik defitsit – bu ishlab chiqarishning tsikllik jishatdan pasayishi oqibatida paydo biladigan defitsitdir.

Strukturaviy defitsit - ishlab chiqarishni pasayishiga, ishsizlikka qarshi kurashib davlat soliqlarni kamaytirish, davlat xarajatlarini oshirishi natijasida paydo bilgan defitsitdir.

Birinchi sholda byudjet defitsiti jamiyat uchun faqat zarar, chunki jamiyatda, uning iqtisodiyotida tartibsizlik borligini kirsatadi. Ikkinchi sholda esa, makroiqtisodiy barqarorlashtirishga nafi tekkan bilsa yaxshi, ammo buni aniqlash qiyin.

Bundan tashqari, defitsitni aktiv va passiv deb sham ajratiladi. Agar defitsit davlat byudjetining xarajatlari qismi bilan bo'liq bilsa (davlat xarajatlarini oshirish) **aktiv defitsit** deyiladi. Agar defitsit davlat byudjetining daromadlar qismi bilan bo'liq bilsa (soliq va boshqa tushum kamayishi) **passiv defitsit** deb aytiladi. Bunday ajratishning sababi shundaki, agar aktiv defitsit bilsa, davlat iz xarajatlarini kamaytirish imkoniyati yuqoriroq biladi. Passiv defitsitda esa davlat iz kiritimlarini oshirish ancha murakkab muammodir.

Davlat byudjeti ortiqcha bilsa, bu masalani shal qilish oson va uning 2 yili bor:

A) qarz (ichki davlat qarzi va tashqi qarz) tilanishi mumkin, albatta oldingi yillarda yililib qolgan bilsa.

B) ortiqcha qiymatlar keyinchalik ishlatishdan olinadi, odatda tillo – valyuta zashiralari tarzida (bu yilning samarasi yuqori).

Davlat byudjetining **defitsitligini bartaraf qilish**ning esa 3 yilini ajratish mumkin:

1. davlat qarz olishi mumkin;
2. pul emissiyasi;
3. soliq solishni kuchaytirish.

- I. Davlat iz xalqidan (ichki) va chet el davlatlari yoki fuqarolaridan (tashqi) qarz olish mumkin. Bu yilning samarasi past, chunki davlat obligatsiyalari iz majburiyatlarini vaqtida va aniq topshirsagina talabga ega biladi. Agar davlat byudjetining defitsitligi ancha yillardan beri kelayotgan bilsa, iz majburiyatlarini bajarishga ishonch qolmaydi yoki shubsha paydo biladi. Bu esa obligatsiyaga qiziqishni sindiradi.
- II. Pulni emissiya qilish, ya`ni yangi pul yaratish. Bu yilni samarasi juda yuqoridir. Ammo u inflyatsiyaga olib keladi va bu usulni doim qillash iqtisodiyotni emirilishiga olib kelishi mumkin.
- III. Bu yil an`anaviy yil shisoblanadi. Hamma zamonlarda, shamma davlatlar byudjetlarida xarajat kipaysa, birinchi navbatda soliqni kipaytirishga sharakat qilganlar. Ammo bu usul eng xavfli shisoblanadi, chunki soliqni oshirishning chegarasi bor (Laffer egriligi biyicha), isha chegaradan keyin tushum kamaya boshlaydi. Ikkinchidan, xalqni shukumatdan noroziligi oshishi mumkin. Bundan tashqari, ishlab chiqarishni samarasiz qilib qiyib, oqibatida tadbirkorlarning faoliyatini sindirishi mumkin.

Irta asrlarda va undan keyingi asrlarda sham davlatlar byudjet defitsitligini shal qilish uchun, shu an`anaviy yildan foydalanishgan. Buning oqibatida tarixda kip \alayonlar, urushlar, revolyutsiyalar sodir bilgan. Keyingi asrlarda, asosan 20 asrda ikkinchi usuldan, ya`ni pul emissiyasidan kiprok foydalanishgan. Ammo keyingi yillarda samarasi past bilsa sham 1 chi yildan keng foydalanilmoqda. CHunki 2 va 3 yillar davlat iz muammosini xalq shisobidan shal qilishdir, 1 chi yil esa davlat iz muammosini izi shisobidan shal qilishi yilidir.

3. Davlat byudjeti defitsitligining oqibati bilgan muammolardan biri – davlat qarzidir. Davlat qarzi – bu, davlat qarz majburiyatlarining yilishidir. Davlat qarzini shamma qarzlar kabi foizi bilan tilash kerak.

Davlat qarzi - ichki va tashqi qarzga bilinadi.

Ichki qarz - davlatning iz fuqarolaridan qarzdorligi.

Tashqi qarz - davlatning chet davlatlardan yoki ularning fuqarolaridan qarzdorligi.

Davlat qarzi muddat jihatidan uchga ajratiladi:

a) qisqa muddatli - bir yilgacha;

b) irta muddatli – 5 yilgacha;

v) uzoq muddatli – 5 yildan ko'p.

Eng o'qilgan qisqa muddatli bilib shisoblanadi.

Davlat qarzining iqtisodiyotga ta'siri quyidagicha:

- Davlat iz qarzlarini qoplash uchun asholiga obligatsiya sotadi va tilash paytida foizi bilan qaytaradi. Obligatsiyani esa odatda asholining yuqori qatlami oladi. Oqibatda asholining kambaral qatlami shisobidan boy qatlami foydasiga jamiyatning milliy daromadi qayta taqsimlanadi.
- Agar davlat chet eldan qarz olgan bilsa foiz tilash paytida mamlakatda yaratilgan YAMM boshqa davlatlar foydasiga qayta taqsimlanadi. Bundan tashqari, tashqi qarz davlatni, millatni bankrotligiga sham olib kelishi mumkin, (Afrikadagi ayrim davlatlar singari), yoki uning jashondagi avtaritetini tushirishi mumkin (70 yillarda AQSH shukumatining avtoriteti ancha tushishi ko'p jihatdan shu omilga bo'liq bilgan).
- Davlat iz qarzini tilash uchun soliqlarni ko'paytirishi mumkin, bu sham iqtisodiyotga salbiy ta'sir etadi.
- qarz oshishi bilan mamlakat ashosining ertangi kunga ishonchi kamayishi mumkin. Bu sham iqtisodiyotga salbiy ta'sir etadi.
- qarz asholi iste'molini pasayishiga sham, xususiy investitsiyaning kamayishiga sham ta'sir qilishi mumkin.

Ichki qarzga nisbatan tashqi karozi yomondir, chunki uni boshqa davlatlarga tilash kerak va ular shech narsani tan olmaydi. Tashqi davlat

qarzi eksport shajmining 20 – 30 % dan ohsa, bu davlatga ishonch yiqoladi. Bunday davlatga qarz yuqori foiz bilan beriladi yoki umuman berilmaydi. Ammo davlat tashqaridan qarz olsa, yalpi talabni kamaytirmaydi. Ichki qarz esa mamlakatning yalpi talabini kamaytiradi. Bu nuqtai nazardan ichki qarzdanda kira tashqi qarz ma`kul shisoblanadi.

Tashqi davlat qarzini kamaytirish yillari:

- 1) An`anaviy yil – tillo – valyuta rezervlaridan (agar bilsa) qarzni tilash.
- 2) Tashqi qarzni konsolidatsiya qilish, ya`ni qisqa va irta muddatli qarzlarni (kreditorlar rozi bilsa) uzoq muddatligi aylantirish. Buning uchun davlat London tigaragi (bank – kreditorlar klubi) va Parij tigaragi (davlatlar kreditorlar klubi) ga murojaat qiladi va ular bu masalani shal qilib berishlari mumkin.
- 3) Konversiya qilish – qarzni uzoq muddatli investitsiyaga aylantirish. CHet el kreditori davlat mulki sotib oladi, kapitalga qishiladi. Buning oqibatida milliy iqtisodiyotda chet el kapitalining ulushi oshadi.
- 4) qarzdor davlatning xalqaro banklarga (regional, jashon banki) murojaat qiladi. Bu banklar inqirozdan chiqib ketish uchun imtiyozlar berishi mumkin. Yigirmanchi asrning 90- yillarida sobiq sotsialistik mamalakatlar shunday kredit olishga muvaffaq bilishgan.
- 5) qayta moliyalashtirish, ya`ni refinansirovanie. Bunda obligatsiya egalari bilan eski zayomlar bilan shisob – kitob qilish uchun yangi zayom chiqariladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Davlat byudjetining defitsitligi nima?
2. Defitsitni echish yillari qanday?
3. Davlat qarzi nima va uning qanday turlari bor?
4. Davlat qarzini kamaytirishning yillarini ayting.
5. Davlat qarzining iqtisodiyot uchun qanday yomon tomonlari bor?
6. Tashqi qarz yomonmi, ichki qarz yomonmi?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

DAVLAT BYUDJETI - bu davlat xarajatlarining va ularni moliyaviy jishatdan qoplash manbalarining yillik rejasidir. Uni shar yil shukumat

kirib chiqadi va qonun tomonidan tasdiqlaydi. Davlat byudjeti moliya siyosatining asosiy qurolidir.

BYUDJET KAMOMADLIGI - byudjetning xarajatlar qismi daromadlar qismidan ortiqcha bilgan summasidir.

DAVLAT QARZINI SOTIB OLISH - tilash vaqti kelishi munosabati bilan davlat qimmatbaho qo'ozlari egalariga pulini tilash yili bilan davlat qarzining kamayishi.

MAKROKILAMDA PUL BOZORI, KREDIT TIZIMI. PUL-KREDIT SIYOSATI (4 soat).

REJA:

1. Muomala uchun pul miqdorini aniqlash. Pulga bilgan talab va taklif.
2. Kredit tizimi. Banklar. Markaziy bank.
3. Pul – kredit siyosatining moshiyati
4. Pul – kredit siyosatining uslublari
5. Izbekistonda pul – kredit siyosatining muammolari

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Bunkina M.K., Semenov V.A. Makroekonomika gl.8, 9.
3. Men'kyu N.G. Makrekonomika gl. 6,18.
4. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks t.1.gl. 15-18.
5. Fisher S. i dr., ekonomika. Gl. 26, 27
6. Dolan e. Makroekonomika. Gl.8,9,10
7. Yildoshev Z., Kosimov M. Makroiqtisodiyot asoslari 9,10 bob.
8. Uzbekistan. Obzor politiki sotsial'nix i strukturnix reform. Dokumenti vseirnogo banka. Str. 123 – 128.
9. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva. Gl. 9.
10. Ekonomicheskaya teoriya uchebnik. Pod red. Abduraxmanova i dr. gl 18.

1. Pul – shamma tovarlar va xizmatlarni ayirboshlaydigan, umumiy ekvivalent bilgan maxsus tovar.

Pul jamiyatda 3 vazifani bajaradi: qiymat ilchovi, ayirboshlash vositasi, xazina tiplash va jam'arish vositasi.

Pul turlari: tanga, qoʻoz pul, kirinmas pul, elektron pul.

Pul massasi – muomalaga chiqarilgan metall tangalar, qoʻoz pullarning va boshqa pullarning jami miqdori.

Pul moliyaviy aktiv sifati oldi – berdi uchun foydalaniladi. Pulning eng mushim xususiyati uning yuqori (100 %) likvidligidir.

Mamlakatda zarur bilgan pul muomalasini davlat nazorat qiladi. Muomala uchun, pul muomalasini aniqlash uchun pul agregatlari shisoblanadi:

Mo, M1, M2, M3, L (likvidlik pasayishiga qarab yozilgan). Pul agregatlarining soni va tarkibi shar qaysi mamlakatda shar xil. Kip davlatlarda shu 5 agregat ishlatiladi:

Mo – naqd pul;

M1 – bank tizimidan tashqarida bilgan nakd pullar, dovostrebovanie depozitlari, yil cheklari, boshqa chekli depozitlar;

M2 - M1 plyus cheksiz jamʼarma depozitlari, muddatli kuyilmalar (100000 dollargacha);

M3 – M2 plyus katta summadagi (100000 dollardan kip) muddatli quyilmalar, depozitli sertifikatlar va boshqalar;

L – M3 plyus xazina jamʼarma obligatsiyalari, qisqa muddatli davlat majburiyatlari, tijorat qoʻozlari va boshqalar.

Ayrim mamlakatlarda pullarning bunday bilinishi boshqacharoq bilishi sham mumkin. Masalan, Rossiyada M0, M1, M2, M3 pul agregatlari ishlatiladi. M0 pul agregati bu muomaladagi naqd pullar, M1 barobar M0 plyus korxonalarning joriy shisoblaridagi mablaʼlari, ularning depozitlari, asholining talab qilib olinadigan depozitlari va davlat suʼurtasi mablaʼlari, M2 pul agregati- bu M1 plyus asholini jamʼarma banklardagi muddatli depozitlari, shu jumladan konpinsatsiyalar, M3 pul agregati bu - M2 plyus sertifikatlar va davlat zayomlari obligatsiyalar.

Bank tizimidan tashqaridagi barcha mavjud naqd pullar va xijalik subektlari tomonidan bitimlar tuzish uchun ishlatilishi mumkin bilgan depozitlar pul taklifi deb ataladi. Uni quyidagicha ifodalash mumkin:

M q SQD

Bunda:

M- pul taklifi

S- asholi qilidagi naqd pullar

D- bank tizimi joriy shisoblardagi mabla\lar

Muomala uchun zarur bilgan pulning miqdori **Klassik yondashishga** asosan tovarlar massasi va realizatsiya qilinadigan tovarlar bashosi, ya`ni tovarlar bashosi summasi bilan ilchanadi. Bir pul birligi bir necha tovar bitimiga xizmat qilishi mumkin. SHuning uchun pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bilgan miqdor shuncha kam kerak biladi.

$$M = \frac{P \cdot Q}{V} \quad \begin{array}{l} P - \text{muomala uchun zarur} \\ \text{bilgan pul miqdori;} \\ Q - \text{sotiladigan tovarlar} \\ \text{basholari yilindisi;} \\ V - \text{pul birligi} \\ \text{oborotlarining soni.} \end{array}$$

Monetarcha yondashish. Butun iqtisodiy oborot muomalada bilgan pul miqdori bilan aniqlanadi, pul va tovarlar muomalada, qiymatsiz kiradi. Qiymat va basho esa pul massasi bilan tovar massasining tiqnashuvi natijasida tashkil topadi deyishadi.

Pul va bashoning miqdoriy nazariyasi.

Pul muomalasining tezligi (V) yalpi milliy mashsulot isishi bilan pul miqdori (M) irtasidagi alokaga bo`liq.

$$V = \frac{YAMM}{M}$$

Agar YAMMni irtacha basholar (r) ning realizatsiya qilingan tovarlar miqdori (Q) summasi desak, formula quyidagicha biladi:

$$V = \frac{P \cdot Q}{M} \quad \text{bundan, } M = \frac{P \cdot Q}{V}$$

Jon Meynard Keynes pulga boylikning bir turi deb qaragan. Korxonalar va asholi iz aktivlarining bir qismini pul shaklida asraydilar, chunki pulning likvidligi yuqori, ya`ni xoshlagan paytda xoshlagan tovar yoki boshqa boylikka aylantirish mumkin. **Keyns izining pulga talab nazariyasini** likvidlikning ma`qulligi deb aytadi.

Kishilar uch sabab tufayli boyliklarining bir qismini pul shaklida asraydilar:

- a) tilov vositasi sifatida foydalanish uchun (transaksiyon motiv);
- b) kelajakda iz resurslarining ma'lum bir qismini naqd pul sifatida foydalanish imkoniyatiga ega bilishlari uchun (eshtiyotkorlik motivi);
- v) spekulyativ motiv, ya'ni kapitalni obligatsiya yoki boshqa qo'oz shaklida saqlashdan yiqotish xavfi bilganligi uchun, undan kiriladigan zararni kamaytirish uchun.

Pulga talabning shozirgi zamon nazariyasining xususiyatlari;

1. Aktivlar diapozonini juda keng deb shisoblaydilar (M_0 , M_1 , M_2 , M_3 , L).
2. Keynscha pul talab motivlarini (transaksiyaviy, spekulyativ, eshtiyotkorlik) bir - biridan ajratib itirmaydi. Foiz stavkasi pulni saqlashga ta'sir qiladi, ammo pul saqlashning al'ternativ qiymati sifatida foiz stavkasiga qarab.
3. Boylikni pulga bilgan talabning asosiy omili deb qaraydi.
4. Pulning maqbulligiga uning likvidligidan tashqari kutishdan izgarishlarni sham ta'sir qiladi deb shisoblaydi. Agar pulga talabning kelajakdagi kon'yunkturasi pessimistik bilsa, pulga talab yanada oshadi, optimistik bilsa, pulga talab kamayadi.
5. Inflyatsiya borligini shisobga oladi. Real va nominal daromad kabi tushunchalarni aniq farqlaydi, real va nominal foiz stavkasi, real va nominal pul massasining shajmi farqlanadi.

Bitimlar uchun pulga bilgan talab - bu asholiga va korxonalarga tovar va xizmatlarni xarid qilish uchun zarur bilgan pul miqdoridir. U nominal YAMM ni isishi bilan oshib boradi va pulning muomala vositasi vazifasini bajarishi bilan bo'liq. Nominal YAMM qancha kip bilsa, oldi - sotdi jarayoniga xizmat qilishi uchun shuncha kip pul kerak biladi.

Moliyaviy aktivlar tomonidan pulga bilgan talab pulning jam'arish vositasi sifatidagi funktsiyasiga asoslangan, ya'ni odamlar izlarining moliyaviy aktivlarini - aktsiyalar, obligatsiyalar, bankdagi omonatlari kirinishida qillarida tutib turadi. Jam'arish zaruriyati sham pulga bilgan talabni shakllantiradi.

Pulga bilgan umumiy talab foiz stavkasi miqdoriga yoki pulning ishlatilishi bashosiga nisbatan teskari bo'liqlikda biladi. Foiz stavkasi qanchalik yuqori bilsa, pulga bilgan talab shuncha past biladi va aksincha.

Pul bozori – bu shunday bozorki, bunga pulga bilgan talab va taklif foiz stavkasi darajasini, pulning «bashosini» aniqlaydi. Pul bozori - bu pulga bilgan talab va taklifni bir – biriga izaro ta'sirini ta'minlab beruvchi institutlar majmuasidan iborat. Pul bozorining xususiyati shundaki, bunda pul «sotilmaydi» yoki «sotib olinmaydi» boshqa tovarlar singari.

Agar pulga bilgan talab, yuqorida kirganimizdek, kiplab omillarga bo'liq bilsa, pul taklifini qiladigan institut davlat va banklardir. Ular irtasidagi muvozanatni saqlash esa davlatga, birinchi navbatda markaziy banka bo'liqdir.

Umumiy pul taklifi nafaqat joriy shisoblardagi mabla\lardan (D), balki asholi qilidagi naqd pullardan (S) sham tashkil topadi. SHuning uchun pul taklifining umumiy modeli pullarni bank depozitlaridan naqd pulga mumkin bilgan oqib itishini shisobga olib tuziladi. Naqd pullarni miqdorini omonatlar shajmi bilan bo'liqligini deponentlash koefitsentini SCH ifodalaydi. Bu koefitsentni va bank mul'tiplikatorini $1/CHCH$ qillab pulning umumiy taklifini aniqlash mumkin

$$MqSCHQ1/SCHQCHCH*V$$

2. Kredit – vaqtincha bish pullarni akkumlyatsiya qilish va ularni maqsad biyicha foydalanish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar sistemasidir.

Kreditning xususiyatlari:

- a) qaytarib berishlik;
- b) muddatliligi;
- v) shaq tilanishidir.

Kredit manbalari:

- a) korxonalarning vaqtincha bish turgan pul resurslari;
- b) asholi jam\armalari;
- v) jamiyatning vaqtincha ishlatilmayotgan moliya resurslari.

Kreditlar muddat jishatdan quyidagiga bilinadi:

- 1) qisqa muddatli (1 yilgacha);
- 2) irta muddatli (1 yildan 5 yilgacha);
- 3) uzoq muddatli (5 yildan uzoq muddatga).

Kredit resurslarini akkumlyatsiya qilib kreditlash bilan shu\ullanadigan maxsus korxonani **bank** deb aytadilar. Bank juda qadimiy korxona, shatto u Bobilda sham bilgan. Bank paydo bilishiga tilloni tinch, ishonchli joyga yi\ish turtki bilgan. Birinchi yuvilerlar bankirlikni boshlagan. Kishi oltinini zargarga bergan, u esa qo\ozga tilxat yozib bergan, yoki mijoz iz tillosining 1 qismini falonchiga ber deb shujjat (chekning protokoli) yozib bergan.

Bank operatsiyalari aktiv va passiv biladi. Aktiv operatsiyalari bilan bank daromad oladi, passiv operatsiyalar uchun shak tilaydi.

Bank tizimi markaziy bank va tijorat banklaridan iborat. Markaziy bank mamlakatning emissiya banki bilib, u davlatga qaraydi va butun bank tizimini va mamlakatda pul muomalasini nazorat qiladi. U banklar banki shisoblanadi.

Tijorat banklari shozirgi zamonda 100 dan ortiq xizmatlar kirsatadi. Ular mamlakat chegarasidan chiqib jashon miqyosida faoliyat kirsatadilar. Dunyoning 10 yirik bankining (1995 yil sholati biyicha) eng kattasi ingliz banki (NSBC Holdindz) , ikkinchi irin frantsuz banki (Credit Agricolt), uchinchi irin SHvetsariya banki (Union Bank) egallaydi. SHu intalik iringa 5 ta yapon, 1 nemis, 1 amerika banki sham kiradi.

Tijorat banklari universal yoki ixtisoslashgan biladi. Bank tizimiga ixtisoslashgan moliya kredit institutlari sham kiradi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- a) investitsiya banklari;
- b) jam\arma tashkilotlari;
- v) su\urta kompaniyalari;
- g) nafaqa fondlari;
- d) investitsiya kompaniyalari.

3. Pul kreditini izgartirishiga qaratilgan pul muomalasi soshasidagi choralar yi\indisi **pul - kredit** siyosati nomini olgan. Uning asosiy maqsadi – pul va kredit muomalalari sholatiga ta'sir qilish yili bilan xijalik kon'yukturasini tartibga solishdan iborat.

Pul kredit siyosati:

a) kredit va pul emissiyasini ra\batlantirishga qaratilgan bilishi mumkin, buni kredit ekspansiyasi deyilar,

b) ular emissiyasini cheklash va ushlab turishga qaratilgan bilishi mumkin, buni kredit restriksiya deyilar.

Ishlab chiqarish va ishsizlik isgan paytda markaziy banklar kon'yunkturani jonlantirish uchun kreditni istirish va foiz darajasini pasaytirishga intiladilar. Aksincha, iqtisodiy kitarinkilik paytida basho isish, spekulyatsiya, «birjaviy isitma» iqtisodiyotda disproportsiya kuchayishi mumkin. Bu paytda kon'yunktura qizib ketmasligi uchun markaziy bank kreditni cheklash – foizni oshirish, tilov vositalarini emissiya qilishni ushlab turishga intiladi.

Pulning roli va pul kredit siyosatiga shozirgi zamonning 2 asosiy oqimi quyidagicha qarashadilar:

KEYNSCHILAR aytadilarki, bozorning iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi mexanizmlari yiq, kiplab bozorlar raqobatga bardoshli emas. SHuning uchun davlat iqtisodiyotga aralashishi tez kitarilish va tushishlarni yumshatadi, buning uchun fiskal' va pul kredit siyosati ishlatiladi, deb shisoblaydilar. Ular uchun pul ikkinchi darajali rol' iynaydi.

MONETARCHILAR bozorlar yuqori raqobatli, ular mikroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi. Davlat iqtisodiyotga aralashib bozor mexanizmlarining ishlashini yomonlashtiradi. Davlat boshqaruvi byurokratik, samarasiz, individual tashabbus uchun zararli, ayrim shollarda siyosiy xatolar bilib turadi, oqibatda iqtisodiyotni beqaror qiladi, deb shisoblaydi monetarchilar. Ular uchun pul eng katta ashamiyatga ega.

Pul - kredit tartibga solishning asosiy yinalishlari:

a) bank sistemasi ustidan davlat nazorati. Maqsad - moliya - kredit tashkilotlarning likvidligini, ya'ni pul egalarining talabini iz vaqtida qondira olish qobiliyatini mustashkamlashdan iborat (shisob yoki «diskont» siyosati; ochiq bozorda operatsiyalar qilish, resurslarning majburiy normasini belgilash orqali amalga oshiriladi);

b) davlat qarzini boshqarish. Byudjetning doimiy kamomadlik davrida va davlat qarzining shaddan tashqari oshib ketgan taqdirda, ssuda bozorida davlat kreditining ta'siri oshib ketsa, tartibga solishning bu yinalishi killaniladi. Uning uslublari: davlat majburiyatlarini oldi - sotdi qiladi, obligatsiya narxini izgartiradi, ularni sotish sharoitini izgartiradi, obligatsiyalarni xususiy investorlar uchun jozibadorligini oshirish uchun turli yillarini foydalanadi;

v) kredit operatsiyalari va pul emissiyasi shajmlarini tartibga solish. Maqsad - xijalik faolligiga ta'sir etish. U birinchi va ikkinchi yinalish bilan bo'liq, ulardagi uslublar bu yinalishga sham ta'sir qiladi.

4. Pul - kredit siyosatining uslublari 2 xil biladi:

Umumiy uslublar – butun ssuda kapitali bozoriga ta'sir qiladi;

Selektiv uslublar – kreditning konkret turini yoki ayrim tarmoq, yirik firmani kreditlashga miljallangan uslublar.

Umumiy uslublar:

1) Hisob (diskont) siyosati. Bu eng eski uslublardan. XIX asr irtalaridan qillanib kelinmoqda. Buning vujudga kelishi markaziy banklar tijorat banklarning kreditlariga aylanishi bilan bo'liq. Foiz darajasini oshirish bilan tijorat banklarini bir - biridan qarz olishini, kredit operatsiyalarini kamaytiradi. Bu siyosat XIX asr irtalaridan XX asrning 20 - 30 yillarigacha keng qillanilar edi. 30 – 40 yillardan to 50 yillargacha Keyns taklifi bilan «arzon pul» siyosati olib borilgan, buning ma'nosi foiz darajasi juda past va kredit shajmi juda katta bilgan. Masalan 1932-1951 yillarda Angliyada foiz darajasi 2% , AQSHda 1937-1948 yillarda 1% bilgan. Yigirmanchi asrning elliginchi yillaridan yana faol, yuqori foiz darajasi olib borilmokda. Ammo bu uslubning ashamiyati ancha pasaydi.

2) erkin bozorda operatsiyalar markaziy bank tomonidan tijorat banklaridan bozor narxi yoki oldin e'lon qilingan kurs biyicha davlatning qimmatli qo'ozlari, bank aktseptlari, kredit majburiyatlarini sotib oladi yoki sotadi. Tijorat banki sotib olsa, uning shisob rezervi oshadi, sotsa kamayadi.

SHu yil bilan ularning rezerv mavqeilarini tartibga soladi.

3). Majburiy tilov normasini belgilash. Bu uslub AQSHda 1933 yildan ishlatiladi. Bunda bir tomondan tijorat banklarining likvidligi oshsa, ikkinchi tomondan bu norma investitsiyani ti'ridan - ti'ri cheklovchi bilib chiqadi.

Selektiv uslublar:

1) Kreditning aloshida turini nazorat qilish. Birjaning qimmatli qo'ozlarini garovga qiyib qarz berish, uzoq muddatga tovarlarni sotib olish uchun beriladigan iste'mol kreditlari, ipoteka kreditlari odatda nazorat qilinadi.

2) Tavakkalni, va bank operatsiyalarining likvidligini tartibga solish. Tavakkal ustidan davlat nazorati keyingi 20 yilda kuchayib ketdi.

Mijozlarga qarz berayotganda kiplab qoidalarga (bu qoidalarni davlat ishlab chiqadi) rioya qilishi kerak. Masalan, bir mijozga beriladigan qarz bankning iz mabla\laridan ma`lum foizidan (AQSHda 10 %, Frantsiyada 75%) oshmasligi kerak. YOxud umumiy kredit operatsiyalar va iz mabla\larining nisbati ma`lum darajadadan oshmasligi kerak. (Masalan, Frantsiyada 20 martadan ortiq oshmasligi kerak).

Keyingi paytlarda il\or mamlakatlarda banklar faoliyatini tartibga solishda «raqobatni rivojlantirish siyosatini» olib boradilar. U raqobatga yil ochish, anti - raqobat shamkorlikka qarshi choralar kirishdan iborat. U ichki va tashqi moliya bozorlarini liberallashtirish, foiz darajasini nazorat qilish va shar xil cheklashlarni bekor qilish, chet el banklarining mashalliy bozorga erkin ish olib borishga sharoit yaratishdan iboratdir.

Aksariyat kipchilik mamlakatlarda davlat pul chiqarishga monopol shukuqqa ega, shuning uchun u butun pul massasi miqdorini tartibga solib turadi, ya`ni pul siyosatini olib boradi. Uni amalga oshirish shuquqi nisbatan mustaqil muassasa - markaziy bank ixtiyorida, shu bilan birga, pul taklifini kipaytirishga yoki "pul yaratish" qobiliyatiga tijorat banklari sham ega. Ular kreditlar bera borib, tilov vositalarini emissiyasini yoki kredit mul'tiplikatsisini amalga oshiradi.

5. Izbekistonda milliy valyuta - sim 1994 yil 1 iyulda kiritildi. Simning qurbini oshirish – umummilliy vazifa. Barcha fuqarolarning farovonligi ana shu vazifani qanday shal etilishiga kip jishatdan bo\liq.

Izbekistonda simni barqarorlashtirishning 4 dasturi ishlab chiqilgan va amalga oshirilmoqda:

- 1) simni tovar bilan barqaror ta`minlash. Iloji boricha tezroq milliy bozorni tovarlar bilan tildirish;
- 2) valyutaning barqaror amal qilishi, uning muqimligi, erkin almashuvi etarli valyuta zashirasiga ega bilishiga bo\liq. Buning uchun eksportni kengaytirish, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishni ra\batlantirish;
- 3) shar bir korxona, fuqaro ishlab topgan simini qadrlashni irgangan taqdirdagina milliy valyuta real tilov vositasiga aylanadi.
- 4) Milliy valyutani mustashkamlashning eng mushim sharti – inflyatsiyaga qarshi puxta iylangan siyosat yurgizishdir.

Bank tizimiga keladigan bilsak, uni reforma qilish kerak, ulgurmasak Izbekistonda bank krizisi biladi (Karl Gorton, bank biyicha nemis mutaxassisi, Izbekiston vazirlar mashkamasida ishlaydi).

Jashon banki Izbekiston bank tizimini tekshirib quyidagi xulosalarga kelganlar:

- moliyaviy oraga kirish juda past (M2 Izbekistonda yalpi milliy mashsulotga nisbatan 17%, AQSH, Germaniyada 70%, YAponiyada 100%);
- pul muomalasida naqd pulning shissasi shaddan tashqari katta (Izbekistonda 50 %, rivojlangan mamalakatlarda esa 10-15%);
- bank sektorida ishlab chiqarish shaddan tashqari yuqori kontsentratsiyalashgandir (bor yili 32 ta bank, bulardan sham 4 - 5 tasi shal qiluvchi rol' iynaydi);
- bank sektorida kuchli segmentatsiya (paxta bank, savdogarbank - nomlarini izi aytadi);
- bank aktivlarida davlatning shissasi shaddan tashqari katta;
- bank soshasida raqobat yiq;
- naqd bilan naqd bilmagan shisob - kitob irtasida farq bor (bu farq keyingi yillarda ancha kamaydi, ammo shali sham bor: 10 –15 % ni tashkil etadi) ;
- real foiz stavkasi manfiy (keyingi yillarda 10% atrofida);
- banklar soliq administratorlari sifatida faoliyat kirsatadi;

Bu muammolarni shal qilish uchun quyidagi takliflar beriladi:

- a) bank soshasini va butun iktisodiyotni liberallashtirish;
- b) bank soshasida xususiylashtirish;
- v) raqobat sharoitini yaratish;
- g) banklarni soliq inspektorlik vazifasidan ozod qilish;
- d) korxona va fuqarolarga kip, xoshlagancha shisob raqami ochishga ruxsat berish;
- e) naqd va naqd bilmagan pul irtasidagi farqni yiqotish;
- j) real foiz stavkasiga chiqish.

Takrorlash uchun savollar:

1. Pulning moshiyati va funktsiyalarini eslang.
2. Pulga bilgan talab nimalarga bo'liq.
3. Pulga bilgan taklifni nimalar belgilaydi.
4. Pul muomalasi tizimida qanday nazariyalarni bilasiz?
5. Pul muomalasi tizimida qanday nazariyalarni bilasiz?
6. Pul - kredit siyosati nima?
7. Pulga keynschilar qanday qarashadi va monetarchilar qanday qarashadi?
8. Pul- kredit siyosatining quroli.
9. Pul- kredit siyosatida boshqaruv darajasi va sof milliy mashsulot muvozanati.
10. Pul – kredit siyosatining qanday usullari bor?
11. Pul kredit siyosatining samarasi.
12. Izbekistonda pul muomalasini barqarorlashtirishning qanday muammolari bor?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

PUL BOZORI – bu shunday bozorki, bunga pulga bilgan talab va taklif foiz stavkasi darajasini, pulning «boshosini» aniqlaydi.

KREDIT – vaqtincha bish pullarni akkumulyatsiya qilish va ularni maqsad biyicha foydalanish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar sistemasidir

MONETARIZM - neoliberalizmning yinalishlaridan biri. Iqtisodiyotni tartibga solishga asosiy rolni pulga va pul-kredit siyosatiga beradi. Monetarizm (lu'aviy ma'nosi pul, moneta sizidan olingan) yinalishining asoschisi amerikalik iqtisodchi CHikago maktabi vakili Mil'ton Fridmen shisoblanadi.

MONETAR QOIDA - monetarchilar tomonidan taklif qilingan mushim qoida bilib, bu qoida biyicha muomaladagi pul miqdori shar yil yalpi milliy mashsulotning potentsial jishatdan mumkin bilgan real isishiga mos bilishi kerak. Ularning fikricha pul massasi shar yil 3% dan 5% gacha isishi kerak.

MONETAR YOKI PUL KREDIT SIYOSAT - ishlab chiqarishning yalpi shajmi, bandlik va basho darajasini barqarorlashtirishga qaratilgan pul massasini tartibga solinishi, pul taklifining izgartirishdir.

KVAZI DAVLAT BANKI - xususiy mulk bilgan, ammo davlat tomonidan nazorat qilinadigan bank. AQSHdagi shar bir (12 ta) federal rezerv bank shu sholatdadir.

ARZON" PULLAR SIYOSATI - muomalada pul massasini kipaytirishga qaratilgan siyosat.

"QIMMAT" PULLAR SIYOSATI - muomalada pul massasi qisqarishiga yoki chegaralanishga qaratilgan siyosat.

QURILGAN STABILIZATORLAR SIYOSATI - sof soliq solishning progressiv shkalasi bilib, milliy daromad darajasining izgarishi bilan mos ravishda soliqlarning izgarishidir.

HISOB STAVKASI - depozitli tashkilotlarga beriladigan qarz biyicha markaziy bank oladigan foiz stavkasidir.

KREDIT eKSPANSIYASI - monetar siyosatning bir qismi bilib, ish faoliyatini ra\batlantirishga qaratilgan pul taklifining kipaytirilishidir.

KREDIT RESTRIKTSIYASI - iqtisodiyotning inflyatsiyavion isishi davrida ish faolligini ushlab turish shamda xarajatlarin kamaytirishga qaratilgan pul taklifining chegaralanishidir.

QIMMATLI QO/OZLAR BOZORINI TARTIBGA SOLISH XUSUSIYATLARI

(4 soat).

REJA:

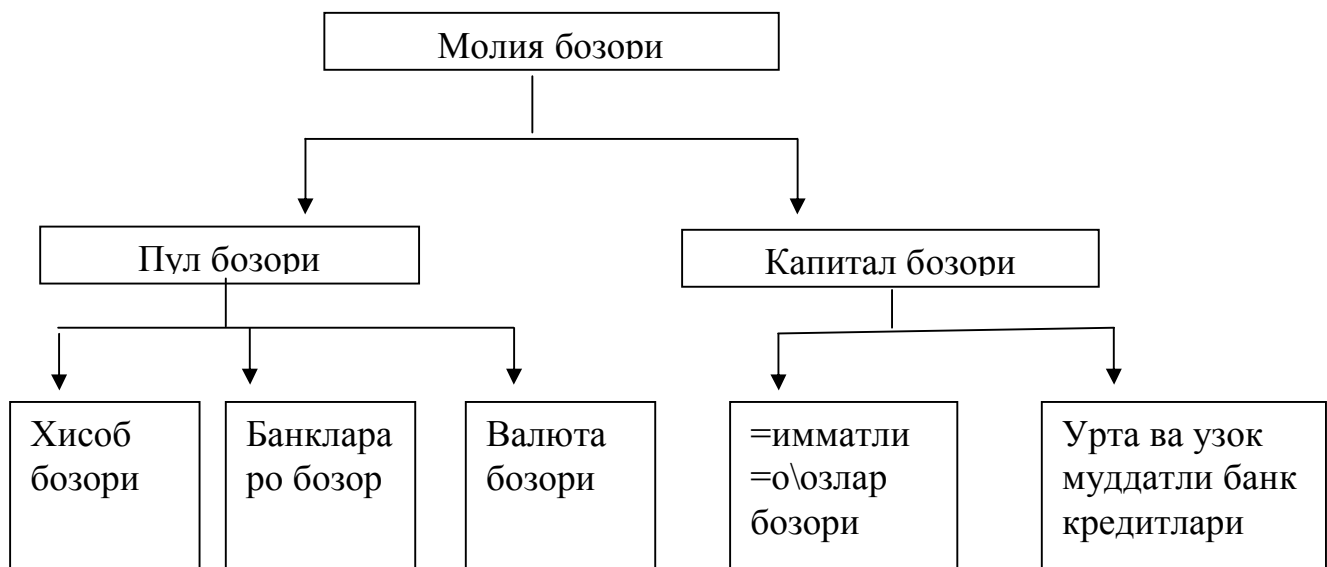
1. Qimmatli qo\ozlar bozori va uning institutlari.
2. Qimmatli qo\ozlar bozori instrumentlari.
3. Qimmatli qo\ozlar bozorida operatsiya turlari. Fond birjasi. Indekslar.

4. Qimmatli qo'ozlarni tartibga solish.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Alekseev M.YU. Rinok tsennix bumag. M. 1992g.
2. ekonomika pod. red. A.S.Bulatova M. 1994 g.
3. ekonomicheskaya teoriya pod. red. Abduraxmanova i dr. T. , 2001 g., gl. 20.
4. Makroekonomicheskie problemi perexodnogo perioda v Uzbekistane. T.1997 g. str.184-196
5. Ilmasov A. SHarifxijaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T. 1995y.

1. Qimmatli qo'ozlar bozori kapital bozorining bir bilagidir, u esa iz navbatida moliya bozorining bir qismi shisoblanadi. Kuyida moliya bozori tarkibining sxemasini kirib chiqamiz:

Moliya bozori – bu talab va taklif asosida oraga kiruvchilar irtasida kapitalni qayta taqsimlash mexanizmidir.

Moliya bozorining bosh funktsiyasi bekor yotgan pul mabla\larini ssuda kapitaliga aylantirishdan iborat.

Moliya bozori 2 ga bilinadi: pul bozori va kapital bozori.

Pul bozori - qisqa muddatli kredit operatsiyalar bozoridir. U iz navbatida 3 ga bilinadi: shisob (uchetniy) bozori, banklararo bozor va valyuta bozori. Biz shozir bu bozorning qisqacha mazmunini tushuntirib itamiz xolos, chunki oldingi mavzularda ular ancha kengroq irganilgan. Bu erda ularni keltirishdan maqsad, qimmatli qo\ozlar bozori kapital va undan kengroq moliya bozorining bir bilagi sifatida faoliyat kirsatar ekan, ular bilan chambarchas bo\langanligini ta`kidlashdir.

Hisob bozorida - qisqa muddatli qimmatli qo\ozlar (kaznachey va tijorat veksellar, boshqa qimmatli qo\ozlar) ning juda katta massasi sharakat qiladi. Ularning eng mushim xususiyatlari yuqori mobillik va likvidlikdir.

Banklararo bozor – kredit tashkilotlarining vaqtincha bish bilgan pul mabla\larini banklar izaro jalb qilishlari va joylashtirishlari (asosan qisqa muddatda bank depozitlari shaklida).

Valyuta bozori – xalqaro tilov oborotiga xizmat qiladi, u shar xil mamlakatlarning jismoniy va shuquqiy shaxslarning pul tilovlarini tilash bilan bo\liq. Bunda shisoblarning zarur sharti bir mamlakat valyutasini ikkinchisiga almashtirish. Agar pul bozori qisqa muddatli eshtiyojlarni qondirishga xizmat kilsa, kapital bozoriga esa moliya resurslariga bilgan uzoq muddatli eshtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. U irta shamda uzoq muddatli qimmatli qo\ozlar va bank kreditlariga bilinadi. Moliya bozori birlamchi va ikkilamchi bozorga, milliy va xalqaro bozorga sham bilinadi. Birlamchi bozor pul va qimmatli qo\ozlarning emissiya qilish esa bu resurslar bir emas, bir necha bor qayta taqsimlanadi.

Qimmatbasha qo\ozlar bozori – qimmatli qo\ozlarni chiqaruvchi, sotuvchi, xarid qiluvchilar irtasidagi iqtisodiy munosabatlar sistemasidir. qimmatbasha qo\ozlar bozori qatnashchilari – emitentlar, investorlar, investitsiya institutlaridir.

qimmatli qo\ozlarni chiqaruvchi va sotuvchi korxonani emitent deb aytaadilar. emitent sifatida davlat chiqishi mumkin yoki shuquqiy shaxs

chiqishi mumkin. emitentlar qimmatli qo'ozlarni sotib zayom resurslarini oladilar, ularni esa ishlab chiqarish faoliyati uchun ishlatadilar. Kirilgan daromad esa investorlarga foiz va dividend tilashga manba biladi.

Qimmatbaho qo'ozni iz nomidan va iz shisobidan sotib olgan korxona, davlat, shaxs investorga aylanadi. qimmatbaho qo'ozlarni oraga kiruvchi faoliyat sifatida oldi - sotdi bilan shu'ullanadiganlarni investitsiya institutlari deb ataladi. Ular oraga kiruvchi (moliyaviy broker), investitsiya biyicha konsul'tant, investitsiya kompaniyasi, investitsiya fondi sifatida faoliyat kirsatish mumkin.

Qimmatli qo'ozlar bozorida irta va uzoq muddatli qimmatbaho qo'ozlar aylanadi.

Qimmatli qo'ozlar bozori quyidagi **funktsiyalarni** bajaradi:

a) investitsion;

b) qayta taqsimlash.

Investitsiya funktsiyasi. qimmatli qo'ozlar muomalasi orqali vaqtincha bish turgan pul mabla'lari (davlatning, korxonalarning, asholining, ijtimoiy tashkilotlarning) iqtisodiyotga samarali investitsiya qilish uchun mobilizatsiya qilinadi. Bu investitsion funktsiyadir.

Qayta taqsimlash funktsiya. qimmatli qo'ozlar eng perspektiv regionlarga, eng samarali tarmoqlarga kapitalni tarmoqlararo va regionlararo oqishini ta'minlaydi.

2. Qimmatli qo'ozlar bozorining instrumentlari bu xilma - xil qimmatbaho qo'ozlardir. Izbekiston Respublikasining qonunlari biyicha muomalada - aktsiya, obligatsiya, xazina majburiyatlari, depozitli sertifikatlar, veksel' va boshqalar bor.

Qimmatli qo'oz – sotiladigan va sotib olinadigan moliyaviy shujjat bilib, u uning egasiga kelajakda naqd sholda pul olish shuquqini beradi. qimmatbaho qo'ozlar daromadi qayd qilingan (masalan, obligatsiya) yoki daromadi qayd kilinmagan (masalan, aktsiya) bilishi mumkin.

Bundan tashqari:

a) bir shaxs nomi bilan bo'liq bilgan va

b) bo'liq bilmaganlarga ajratiladi.

Birinchi sholda uning egasi emitentga nomi registratsiya qilingan biladi. Boshqa birovga berish paytida shisobotga bir shaxsdan ikkinchisiga

itganligi yoziladi (masalan, veksel'). Ikkinchi sholda, qimmatbaho qo'ozning kirsatish bilan uning egasi shuquqi realizatsiya qilinaveradi (masalan lotoreya). Ular erkin muomalada yuradi.

qimmatli qo'ozlarning ayrim turlarini kirib itamiz.

Depozitli sertifikat. Kredit tashkilotlari tomonidan chiqariladigan moliyaviy shujjat, saqlash uchun qiyilgan pul ti'risida guvoshlik beruvchi shashodatnoma. (bizdagi sberknijka). U qandaydir muddatga yoki talab qilingan vaqtda beriladigan biladi.

Veksel' – qarzni va foizni iz vaqtida tilash va'dasi ta'minlanmagan qimmatli qo'oz. Veksel' xilma - xil shisob – kitoblarda pul sifatida ishlatilishi mumkin. Veksel' korxonaning mulki sifatida sotilishi, berilishi mumkin. SHunday qilib, veksel' sham qarz majburiyati, sham shisob – kitob vositasidir. Veksel' – oddiy, perevodnoy bilishi mumkin.

Obligatsiya - davlat yoki korporatsiyaning zayom bileti, odatda juda kip miqdorda chiqariladigan qarzdorlik majburiyatlari.

Obligatsiya uni chiqaruvchi kompaniya (yoki davlat) obligatsiya egasiga ma'lum vaqt ichida foiz tilash, yo muddat tugagach qarzni tilash majburiyatini olganligi ti'risidagi guvoshnoma shisobanadi. Obligatsiyalarning 2 xili bor:

Davlat (munitsipal) obligatsiyalari – odatda mashalliy shukumat (ayrim sholda markaziy) tomonidan chiqarilib, mashalliy byudjetni qoplash uchun miljallanadi. U soliqqa tortilmaydigan daromad beradi, shuning uchun chet ellarda juda tez ismoqda.

Kompaniya obligatsiyalari – bularning iziga jalb qilinadigan tomoni, ular nominal kursdan past, ya'ni emission kurs bilan sotilishi mumkin, bu farq esa dizajio deyiladi. (98 sim, 100 sim irniga). Uni qoplash nominal qiymat bilan emas, yuqoriroq qoplashga kelishilishi mumkin, natijada ortiqcha daromad paydo biladi, buni ajio deb aytiladi (100 sim irniga 105 sim). Umumiy daromad esa foiz, ajio, dizajiolarning yi'indisidan iborat bilib, obligatsiyani basholashda mushim kirsatkich shisoblanadi. Obligatsiyaning bu turi Germaniyada keng tarqalgan.

Daromad quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$Y q = \frac{N - P}{100}$$

bunda, Y - daromad,
N – nominal foiz
R - emissiya kursi.

Aktsiya – qimmatbaho qoʻoz bilib, mulkchilik unvoni sifatida uning egasiga foydaning bir qismini dividend shaklida olishga shuquq beradi. Aktsiyani aktsiyador jamiyati kapitalni oshirish uchun chiqaradi. Qonun biyicha aktsiyaning va aktsiyali kapitalning minimal qiymati belgilanadi. Aktsiya egasi aktsiyador jamiyatdan qishilgan summani qaytarib berishni siray olmaydi. Aktsiya muddatsiz chiqarilgan bilib, u aktsiyador jamiyat tugashi (bankrot bilishi, qishilib ketishi) bilan umri tugaydi.

Aktsiya ovoz berish shuquqini beradi, yaʼni aktsiyador jamiyatning boshqarish ishlariga qatnashish shuquqini beradi.

Aktsiya egasi tavakkalga rozi biladi, yaʼni foyda aktsiyador jamiyat faoliyatiga qarab izgarib turadi. Bundan tashqari, foydaning qancha qismi dividendga berilishi sham aktsiyador jamiyatga boʻliq.

Aktsiyador aktsiyani sotib olish, sotish yoki izida saqlashda 2 narsaga eʼtibor beradi:

1) dividendning yillik darajasi:

$$U \text{ q } \frac{D}{P} \cdot 100$$

Bunda – U – aktsiyadan olingan daromad, D – dividend, R – sotib olish bashosi.

2) aktsiya kursi isishidan umidvorlik. Hozirgi davrda buning ashamiyati katta.

Aktsiyalar oddiy, imtiyozli, nomi yozilgan, nomi yozilmagan aktsiyalar turlariga bilinadi. Ularning shar biri ijobiy va salʼbiy tomonlarga ega.

SHunday qilib, aktsiya - qishgan pul yiqotish eshtimoli nuqtai nazaridan eng xavfli, ammo nazariy jishatdan eng katta foyda keltirish imkoni bor bilgan qimmatli qoʻozdir.

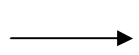
Aktsiyalar AQSHda, YAPoniyada, Frantsiya va boshqa rivojlangan davlatlarda ancha keng tarqalgan. Germaniyada esa qimmatli qoʻozlar oborotida aktsiyalarning shissasi juda sham kam.

Qimmatli qoʻzni sotib olishda uch narsa mushim: a) daromad, b) likvidlik, v) xavfsizlik.

3. 20 asrning 80 - 90 yillarda qimmatli qoʻzlar bozori kapital qiyishning eng qulay, jozibador soshasiga aylandi. Qimmatli qoʻzlarni oldi - sotdi qilish kiplab qoidaga va cheklashlar bilan tartibga solinadi, natijada uni murakkab ishga aylantiradi. SHuning uchun, bu operatsiyalar bilan odatda «oraga kiruvchi» shuʻullanadi.

Fond bitimlarining 3 modeli mavjud:

1 chi, oddiy model'

Сотувчи - орага кирувчи - харидор

yaʼni oraga kiruvchi sotuvchi bilan xaridorni uchrashtiradi.

Model' -2.

Сотувчи - орага кирувчи - орага кирувчи - харидор

Oraga kiruvchi qimmatli qoʻzni sotib olib, keyin qulay sharoitda sotishi mumkin, (ularni diler deyishadi) yoki klientga topib bergani uchun mukofot olishi mumkin. 1 chi va 2 chi modellarda oraga kiruvchi yo u, yo bu sifatda chiqadi.

Model' -3.

Сотувчи - Флангадаги Орага кирувчи -	марказдаги орага кирувчи -	флангадаги орага кирувчи - харидор
--	----------------------------------	--

Bu modelda flangadagilar mukofot olish shaklida, markazdagi diler sifati ishlaydi, yaʼni ishlar aniq taqsimlangan.

Flangadagi oraga kiruvchini broker deb aytadilar, markazdagini – mutaxassis (AQSHda), (Londonda esa djobber) aytiladi.

Rivojlangan fond bozorlarida uch modelda sham operatsiyalar qilinadi.

Fond birjasi – qimmatli qoʻzlarning nisbatan tashkil qilingan qismi bilib, u erda birja aʼzolarining oraga kirishi bilan oldi - sotdi bitimlari amalga oshadi.

Fond qiymatlari – bu birjada sotishga ruxsat berilgan qimmatli qoʻozlar. Birjada qimmatli qoʻozning izi bilmasa sham operatsiyalar qilinadi.

Birjalarning tarixiga tixtalsak, birinchi birja 1406 yil Gollandiyaning Bryuge shashrida tashkil topgan. Keyin esa Evropaning boshqa shasharlarida paydo bilgan - Antiverpenda (1460), Lionda (1462), Tuluzada (1469), Amsterdamda (1530), Parijda (1563) va shokazo. Ular oldin sham tovar, sham fond birjasi edi, keyinchalik fond birjalari ajralib chiqadi.

1608 yil Amsterdamda birinchi, shozirgi zamon nuqtai nazaridagi fond birjasi tuzildi. U ancha paytgacha dunyoning savdo markazi bilib koldi. Hozirgi paytda dunyoda fond birjalari 160 dan oshib ketdi.

Birja sistemalari - a) monotsentristik, yaʼni mamlakatda birta, yoki asosan birta birja bor (Angliya, Frantsiya, YAponiya),

b) politsentristik, yaʼni kudrati jishatdan bir - biriga yaqin bir necha (odatda 2 – 4 ta birja bor, Kanada, Avstraliya kabi davlatlarda),

v) Aralash sistema, (faqat AQSHdagi sistema, ammo Rossiya sham shu yil bilan bormoqda) bunda regionlarda bir necha kuchli birjalar bor, va juda kuchli markaziy (AQSHda Nʼyu-York, Rossiyada Moskva birjasi) birja bor. Birjada yuzlab, minglab (masalan, London – 2800, Nʼyu-York-1700) kompaniyalarnigina aktsiyasi kotirovka qilinadi, 100 minglab mayda - chuydalar birjada kotirovka qilinmaydi, birjadan tashqaridagi bozorda oldi - sotdi qilinadi.

Fond birjalarining 2 modeli bor:

- 1) Anglo - amerika modeli – aktsiyali jamiyatda kontrolʼ paket kichik bilgani uchun kiplab aktsiyalar sotiladi, kontrolʼ paket qildan - qilga itish eshtimoli juda katta.
- 2) /arbiy Evropa modeli – konrolʼ paketi katta, nisbatan kam aktsiya sotiladi. Kontrolʼ paket qildan – qilga itish eshtimoli kichik. (Izbekiston uchun sham shu model rivojlansa ajab emas).

Dunyoning eng katta fond birjalari: London, Nʼyu-York, Tokio, TSyurix, Bagam orollari, Singapur, Dubay.

Kassa operatsiyalari – uni bajarish bitim tuzilgandan keyin sodir biladi. (AQSHda, darrov tilashidan to 5 kungacha, YAponiyada 1-14 kun, SHvetsariya – 1-5 kun).

SHoshilinch operatsiyalar - spekulyativ xarakterga ega, kip davlatlarda taqiqlangan. AQSH, SHvetsariya anchagina rivojlangan. Birja spekulyantlari aktsiya kursining pasayishiga («Ayiqlar») yoki isishiga («Buqalar») iynaydilar. Bitim odatda oyning oxirida tuzilishi kerak. SHunday spekulyantlar bilganki, bir kunda (1987 yil N'yu-york «qora seshanba» deb nom olgan birja qulashida) bir mlrd. dollarga yaqin boylikni yiqotgan.

Birja operatsiyalarini amalga oshirishga **topshirik shaklidagi** operatsiyalar biladi. Uning 4 xili bor:

- 1) joriy bozor kursi biyicha, topshiriq (ya'ni broker eng qulay momentda operatsiyani amalga oshiradi).
- 2) limitli topshiriq, ya'ni investorga qaysi kurs ma'qul bilsa, kirsatiladi;
- 3) ostonali topshiriq, ya'ni investorga shozircha isayotgan, ammo tushishi mumkin bilgan kursning minimumi belgilab qiyiladi;
- 4) qisman yoki butunlay broker ixtiyoriga qiyilgan topshiriq.

Birja kurslarini sharakatini basholash uchun shamma banklarda aktsiyalar kursning indeksi shisoblanadi. Har bir aktsiya (obligatsiyaning) darajaviy basho indeksi birjada kotirovka qilinadigan ushbu tUSDagi aktsiyalar kurslarining yilindisi va aktsiyalar nominaliga bilinmasidan iborat. Keyinchalik bu darajaviy basho indekslar umumiy birja indeksi shisoblash uchun foydalaniladi.

Dou Djons indeksi (N'yu-York fond birjasi). Boshqa birjalarning indeksi sham shu tarzda tuziladi. Dou Djons indeksi 1884 yildan beri «Dou Djons end Ko Inkorporeyted) firmasi tmonidan «Uoll Strit Djornel va «Berroiz» kundalik nashrlarda e'lon qilib boriladi. Bunda asosiy Amerika kompaniyalarning birja bashosi (darajasining) irtacha arifmetik indeksi sifatida shisoblanadi.

Dou Djons indeksi:

- a) Investorlar nuqtai nazaridan eng obrili AQSHning 30 sanoat kompaniyasining aktsiyasi;
- b) 20 asosiy transport kompaniyasining aktsiyasi;
- v) kommunal xijalikning 15 asosiy kompaniyasining aktsiyasining kursi olinib ularning irtacha arifmetik yilindisi olinadi.

Bu indeksning aloshida izi shech bir ma'noga ega emas, faqat uni oldingi davr bilan solishtirib, aktsiya kurslari isgan yoki pasayganini bilib olish mumkin. Masalan, kecha bu kurs 1870, 5 ni tashkil etdi. Bugun esa

1871,7 , demak aktsiya kursi 1,2 birlikka isgan. Demak, uning dinamikasiga qarab biznesmenlar qandaydir xulosalar chiqaradilar.

N'yu-York fond birjasiga rivojlangan mamlakatlar fond oborotining anchagina qismi ti'ri keladi, shuning uchun bu indeks nafaqat AQSH, balki butun dunyodagi iqtisodiy, moliyaviy ishlar ashvolini bildirib turuvchi signaldir.

Dou Djons indeksining raqibi «S end R 500» indeksidir. Bu indeksni AQSHning qimmatli qo'ozlarni irganuvchi eng yirik firma – «Stendard end Purs» 1957 yildan beri AQSH 500 asosiy kompaniyalari (400 – sanoat, 20-transport, 40- kommunal xijalik, 40 – moliyaviy) aktsiyalarning irtacha bashosi sifatida shisoblaydi. Bu indeks 3 xonali raqamdan iborat (masalan, 377,75).

Bu asosiy indeksdan tashqari, shar bir birja izida bilgan aktsiyalarning darajaviy indekslarini shisoblaydilar.

Dou Djons singari YAponiyada «Nikkey (225 kompaniya uchun) «Topiks» (Tokio birjasining), Germaniyada Daks (30 kompaniya uchun) indeks shisoblanadi. Boshqa davlatlarda sham iz analoglari bor.

4. Davlat bilan qimmatli qo'ozlar bozorining bir - birga ta'siri kip qirralidir. Davlat qarz beruvchi, qarz oluvchi sham bilishi mumkin. Davlat bozorning ishlashini umumiy qoidalarini irnatadi, nazorat qiladi, iz siyosatini amalga oshiradi, shimoya qiladi va ra'batlantiradi.

Davlat tomonidan qimmatli qo'ozlar bozorini tartibga solishning **vazifalari quyidagilar:**

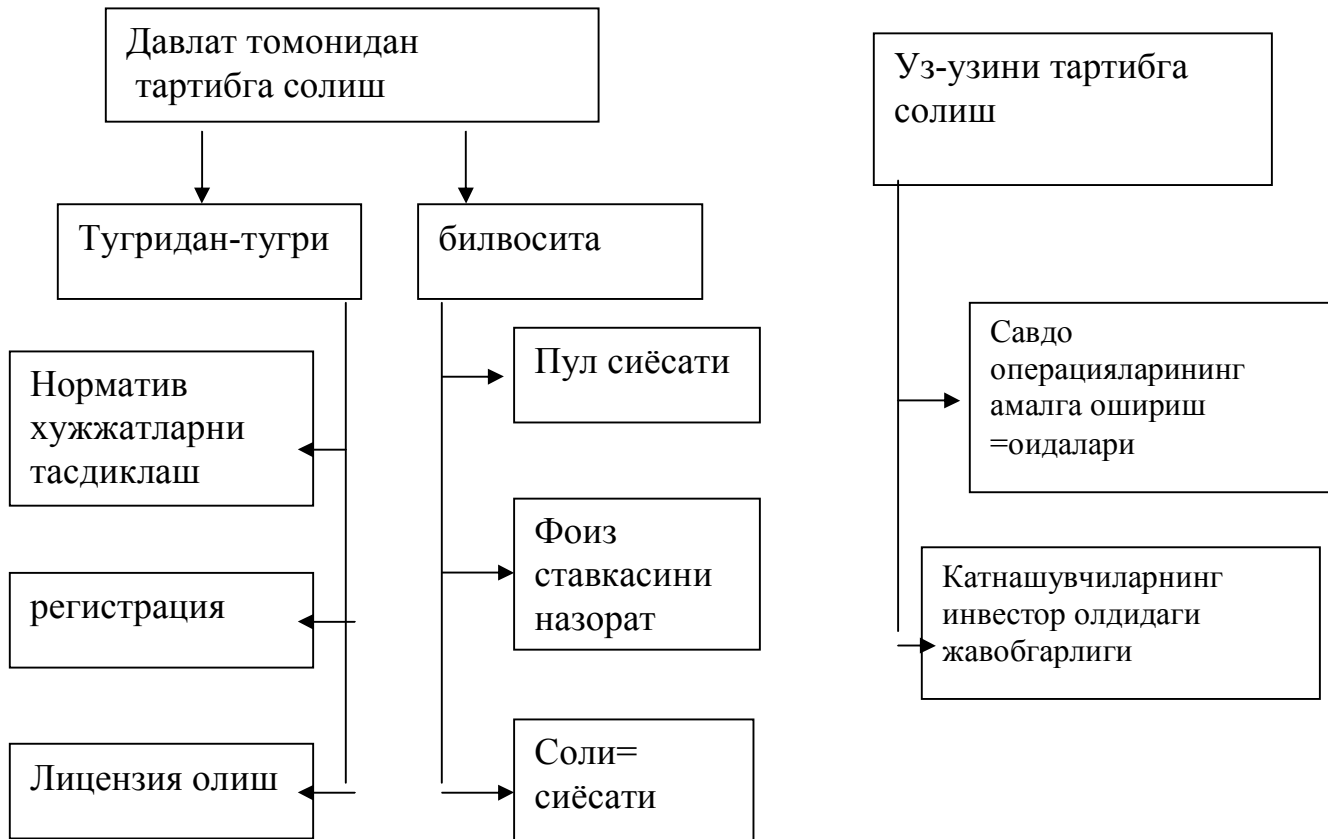
- raqobat rivojlanishini ta'minlash;
- makroiqtisodiy muovzanatni ta'minlash;
- investorlarni shuquqiy va iqtisodiy jishatdan shimoya qilish.

Davlatning qimmatli qo'ozlar bozorini tartibga solishdagi roli quyidagilar:

- a) ideologik va shuquqiy jishatdan sharoit yaratish;
- b) zarur joylarga resurslarni kontsentratsiya qilish;
- v) iyin qoidalarini irnatish;
- g) bozorni barqaror va xavfsiz (moliyaviy jishatdan) ligi ustidan nazorat qilish;
- d) qimmatbasha qo'ozlar bozori sholati ti'risida informatsiya tizimini yaratish va uni investorlar uchun ochiqligini ta'minlash;

- e) investorlarni yiqotishdan shimoyalash sistemasini tashkil etish;
- j) davlatning tartibga solishning boshqa turlarining (valyuta, fiskal', soliq, pul) salbiy ta'sirini oldini olish;
- z) davlatning qimmatli qo'ozlarini shaddan tashqari isib ketishini oldini olish.

Qimmatli qo'ozlar bozorining tartibga solish mexanizmlari:

Takrorlash uchun savollar:

1. Qimmatli qo'oz deganda nimani tushunasiz?
2. Qimmatli qo'ozlarning qanday turlarini bilasiz?
3. Nega dunyo biyicha aktsiya kiproq tarqalgan, uning qanday afzal tomoni bor?
4. Fond birjasi nima?
5. Fond birjasida qanday turdagi operatsiyalar olib boriladi?
6. Qimmatli qo'ozlarni tartibga solishda davlat qanday rol' iynaydi?

7. Qanday birjaviy indekslarni bilasiz?

MILLIY DAROMADNI TAQSIMLASH VA ISTE`MOL QILISH (2 soat).

REJA:

1. Taqsimot jarayonining umumiy tavsifi.
2. Daromadlarda tengsizlik: sababi, moshiyati, darajasi, ilchash.
3. Kamba`allik muammosi. Daromadlarni qayta taqsimlash.
4. Izbekistonda shayot darajasi va asholini ijtimoiy shimoyalash.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Ilmasov A., SHarifxijaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T. 20 bob.
2. Makconnell K., Bryu S. ekonomiks T 2. Gl. 37.
3. Uzbekistan obzor politiki sotsial`nix i strukturnix reform. Gl. 8.
4. Fisher S. i dr. ekonomika gl. 20 -22.
5. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva. gl. 11.
6. ekonomicheskaya teoriya. Pod red. Abduraxmanova t.gl. 12.

«Agar tenglik bilganda edi, jamiyatda
rivojlanish bilmagan bilar edi.»

Y. SHumpeter.

1. Jamiyatga yaratilgan milliy mashsulot taqsimlanadi.

Taqsimot – bu ne`matlarni yaratish jarayonida qatnashgan shar bir xijalik sub`ektining iz shissasi, miqdorini aniqlash va nisbatini belgilash jarayonidir.

I. YAratilgan milliy mashsulot birinchi navbatda jamiyat va shaxs irtasida taqsimlanadi, ya`ni jamiyatni rivojlantirishga, uning ijtimoiy eshtiyojlarini qondirishga sarflash uchun ketadi shamda shaxsga, jamiyat a`zolarining shaxsiy eshtiyojlarini qondirishga ketadi.

Jamiyat uchun iziga tegadigan qismining kip bilishi muxim, ammo jamiyat farovonlik darajasining asosiy mezonini – jamiyat aʼzolariga tegadigan daromaddir. Masalan, SSSRning xususiyati shundan iborat ediki, jamiyatga katta ulush tegar edi, natijada kosmosga chiqishga mablaʼ topilar edi, ammo xalqqa kam qolar edi, oqibatda xalq kambaʼal yashar edi. Bu disbalans SSSRning emirilishiga katta rolʼ iynagan.

II. Daromadni funktsional taqsimlash. Bunda butun daromad ishlab chiqarish omillari irtasida taqsimlanishi, jumladan meshnat bilan kapital irtasida taqsimlanishi. Meshnatning shissasi shaddan tashqari kip bilib, kapitalga kam qolsa, ishlab chiqarishni kipaytirishga, texnikani qillashga stimuly qolmaydi. Agar meshnatning shissasi shaddan kamayib ketsa, ekspluatatsiya kuchayganligini bildiradi va meshnat qilishga stimuly pasayadi.

AQSH iqtisodiyotini keyingi 90 yilini tashlil qilish (1900 - 1990 yillar) shuni kirsatmoqdaki, bu nisbatda keskin siljish sodir bilmagan:

1900 yilda meshnat – 78,7% , kapital – 21,3 %.

1990 yilda meshnat – 80,6 %, kapital – 19,4 %.

Ammo u gurushlarning ichida ancha izgarish bilgan: ish shaqi 55 % dan 73,8 % ga, mustaqil bandlar daromadi 22,7 % dan 6,8 % ga, foyda 6,8 % dan 8,6 % ga, foiz 5,5 % dan 9,8 % ga, renta esa 9 % dan 1,1 % ga izgargan. SHunday qilib ish shaqi, foyda va foiz isgan bilsa, mustaqil bandlar daromadi va renta kamaygan.

III. Daromadni personal taqsimlanishi. Bunda daromad xususiy shaxs, oila va uy xijaliklari bilmish aloshida iqtisodiy yacheykalar irtasida taqsimlanishidir. Qaysidir shaxslarga pirogdan kip tegishi, qaysilariga kam tegishidir. Buni shali kengroq kiramiz.

Taqsimot 2 funktsiyani bajaradi:

iqtisodiy funktsiya – taqsimotning milliy iqtisodiyotga eshtiyojlar, manfaatlar, stimullar sistemasi orqali namoyon biladi;

sotsial funktsiya – ijtimoiy eshtiyojlarni kondirish va rivojlantirishga qaratilgandir.

2. Daromad – maʼlum vaqt davomida xijalik faoliyati natijasida olingan pul mablaʼlaridir. Daromad va xarajat qarama - qarshi metamorfoza sifatida jamiyatda sharakat qiladi, birov uchun daromadning izi boshqa uchun

sharajat biladi. Masalan, ish shaqi yollanib ishlovchi uchun daromad, tadbirkor uchun xarajatdir.

Izlashtirish sub`ektlariga qarab daromad 4 ga bilinadi:

- asholi daromadi;
- korxona daromadi;
- davlat daromadi;
- jamiyat daromadi (milliy daromad).

Bu daromadlarning yìindisi jamiyatning maksimal talabini bildiradi.

Asholi daromadining 3 turini ajratadilar:

- a) **nominal daromad** – olingan pullarning umumiy summasi;
- b) **shaxsiy daromad** – soliqlar tilangandan keyin qolgan daromad;
- v) **real daromad** – basholar izgarishini shisobga olingan shaxsiy daromad.

Daromad ma`lum shayot darajasini yaratish uchun asos biladi. Bundan tashqari, jamiyatning, oilaning boyligi u oladigan daromad shajmiga ti`ridan – ti`ri bo`liq.

Daromad individ (person) lar irtasida taqsimlanayotganda, taqsimot tengsizlik xarakterida ega ekanligini kirish mumkin.

Bu tengsizlikning sabablari:

- 1) qobiliyatlardagi farq. Kishilarda shar xil jismoniy, aqliy va estetik qobiliyat bor. Birovlarga tabiat yaxshi qobiliyat bergan, ularni ishga solib, kiproq yalpi mashsulot yaratishga shissa qishadilar va daromad oladilar, boshqa birovlar esa kamroq shissa qishish qobiliyatiga ega va shunga mos kamroq daromad oladilar.
- 2) Maorif va iqtish. Insoniy kapitalga investitsiya qilish natijasida shar kim shar xil ma`lumot (oliy, irta) va professional tayyorgarlik (birov vrach, birov yurist, birov sartarosh) kiradi, demakki, daromad topishga shar xil imkoniyat yaratadi.
- 3) Professional did, ishtiyoq va tavakkal. Bu jishatdan sham daromadlar shar xil. Birov o`ir, yoqimsiz ishni qiladi, intensiv ishlaydi. Birov ikki – uch joyda ishlab daromad topadi. Birov tavakkal qiladi, birov esa qilmaydi.

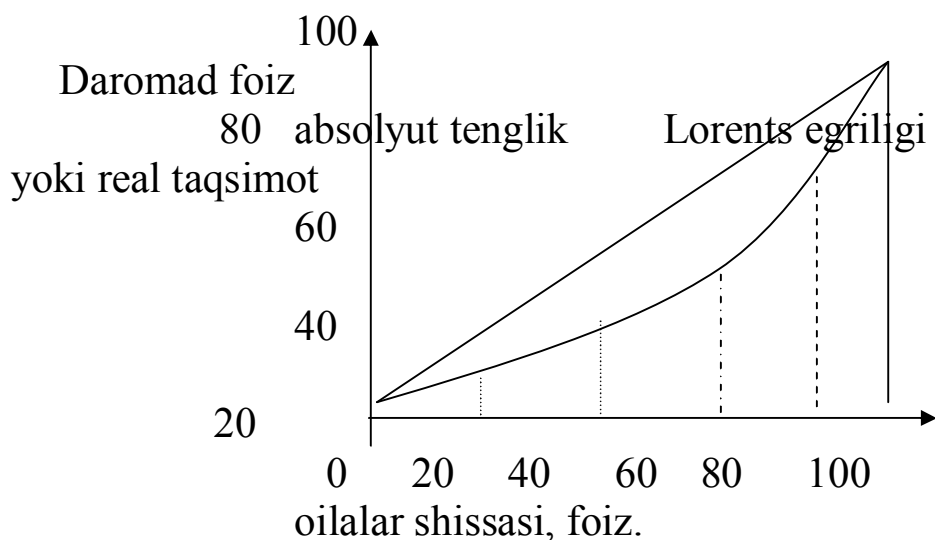
- 4) Mulkka egalik qilish. Mulkka egalik qilib, undan daromad kiruvchilar irtasida sham katta tengsizlik bor. Masalan, AQSHning eng kip daromad kiradigan 10 % asholisi butun mulkning 50 % iga ega.
- 5) Bozorda xijayinlik. Iz manfaatini kizlab sun'iy ravishda tovar narxini shishirish qobiliyati. Bu sham shar kimda, shar bir uy xijaligi, korxonada shar xil.
- 6) Omad, aloqalar, baxtsizlik va kamsitishlar. Bu omillar sham taqsimotdagi sabablardir. Masalan, fermer eridan neft' chiqib kolsa, yoki birov tanish - bilish ishlatib yaxshigina mansabga ega bilsa, yoxud birovning korxonasiga chaqmoq tegib yonib ketsa.

Taqsimotda tengsizlik bilsa yaxshimi yoki tenglikmi?

Argumentlar: 1) **tarafdor** – jamiyat a'zolarini eshtiyojini iloji boricha yaxshiroq qondirish uchun tenglik kerak;

2) **qarshi** – ishlashga stimulni sindiradi. Stimul esa shayotni sharakatlantiruvchi kuchdir. Masalan, eshmat 1000 dollarlik ish bajardi, Toshmat 600 dollarga yarasha ishladi, ti\ridan – ti\ri (ya`ni shaq tilash paytida, korxonada) yoki soliq qilib 200 dollarni eshmatdan olib Toshmatga bersa, ikkalasida meshnat qilishga intilishini kamaytiradi.

Jamiyatda daromadlar taqsimotining tengsizlik darajasini ilchash uchun Lorents egriligidan foydalaniladi.

Absolyut tenglik, va Lorents egriligi oraligidan joy daromadlar tengsizligi darajasini kirsatadi, u qancha katta bilsa, tengsizlik shuncha kip. (Maks Lorents (1876-1959) amerika iktisodchisi.) Analiz shuni

kirsatmoqdaki, mamlakat qancha ilgor bilsa, bu maydon shuncha kichik, qancha qoloq bilsa, shuncha katta.

3. Kamba\allik muammosini kirishdan oldin iqtisodiy mobillik kategoriyasini kirib chiqaylik.

Iqtisodiy mobillik deganda, kishi yoki oila qanday osonlik bilan iqtisodiy zinapoyadan yuqoriga yoki pastga tushish darajasini kirsatadi. Boyning bolasi kamba\al, kamba\alning bolasi boy bila oladi. AQSHda bu kirsatkich 50X50 darajada:

AQSHda avlodlar miqyosida iqtisodiy mobillik.

Ota-onalar kaysi guruhdan	YOshlarning guruhga tushishi eshtimoli (%)		
	Kuyi 40 %	Irta 20 %	YUqori 40 %
Kuyi 40 %	60	18	22
Irta 20 %	34	23	43
YUqori 40%	25	20	55

Kishining mobilligiga, bir guruhdan ikkinchisiga itishiga 3 omil ta'sir qiladi:

1. Kelib chiqishi;
2. SHaxsiy yutuqlar;
3. Omadlilik.

Kelib chiqish uch yil bilan iqtisodiy statusni aniqlaydi:

a) avlod (gen), ya'ni aqlli ota - onalardan aqlli, talantlilardan talantli tu'ilish eshtimoli yuqori;

b) kelib chiqish insonda bilgan qobiliyatlarni aniqlash, rivojlantirish va realizatsiya qilishga ta'sir qiladi (yo yil ochadi yoki bi'ib tashlaydi);

v) oilaviy farqlar bolalarni tanlash imkoniyatlariga ta'sir etadi. Boylarning bolalari qobiliyati past bilsa sham institutlarga kiradi, kamba\allarniki esa ishchi bilish uchun zavodga beradi.

Kamba\allikni aniq qilib ilchab bilmaydi. Oila kamba\al sholatda yashayapti deganda, insonning asosiy eshtiyojlarini qondirish uchun mabla\ bilmayapti deganni tushunamiz.

AQSHda 13 % asholi (90 yillar boshi) kamba\allikda yashayapti deb shisoblanadi. Kamba\allar nisbatan kamayib bormoqda (1960 yilda 22 % bilgan).

Kamba\allikning quyidagi yomon tomonlari bor:

a) kamba\allar katoriga vaqtincha tushib (1 – 2 yil) yana normal sholatga qaytadiganlar sham bor, odatda ularni kamba\allar qatoriga kiritmaydilar. Ular iz statuslarini yashirishga sharakat qiladi, ya`ni jamoatchilik bilmaydi;

b) kamba\allar bir rayonda (odatda shashar markazlari, uzoq qishloq rayonlari), boylar boshqa joyda yashaydi va ular buni kam kiradilar;

v) siyosiy jishatdan kamba\allar kirinmaydi, na ularning profsoyuzlari bor, na siyosiy partiyalari, klublari, senatda lobbilari bor.

Il\or mamlakatlarda XX asrning boshidan boshlab, milliy daromadni sekin – asta adolatliro\ taqsimlash (kamba\allar foydasiga qayta taqsimlashga) ga karatilgan siyosat – **daromadlarni qayta taqsimlash siyosati** rivojlana boshladi.

Hozirgi davrda iqtisodiyot nazariyasida jamiyatda kattaroq tenglikka erishish zarurligini asoslovchi 3 yinalish bor:

- 1) **sotsialistik ta`limot**. U xususiy mulkni, «meshnatsiz» daromadga va meros shuquqiga qarshi chiqadi.
- 2) **Individualistik doktorina**. Har qanday shaxs uchun inson nomiga mos shukuklariga va u bilan bo`liq bilgan sotsial minimumga ega bilishi kerak.
- 3) **Keyns kontseptsiyasi**. Tengsizlik iste`mol tovarlariga talabni pasaytiradi, iqtisodiy isishni ushlab turadi. Demak tengsizlikni davlat kamaytirishi kerak.

Daromadlarni qayta taqsimlash davlatning fiskal' va sotsial siyosatlari orqali amalga oshiriladi, boylardan kamba\allarga pul shaklida olib beriladi.

Boyluk va kamba\allikning manbai kapitalizm emas, balki iqtisodiy rivojlanish. Saymon Kuznets (Angliya, AQSH, Germaniyada) izlanishlar va statistik ma`lumotlarni irganib shu xulosaga kelganki, iqtisodiy rivojlanish tengsizlikni kamayishiga olib keladi. Hozirgi zamonda kamba\allik son jishatdan sham, salmoq jishatdan sham qisqarib borishga moyildir.

Keyingi yillarda daromadni qayta taqsimlash dasturlarini il\or davlatlarda qattiq tanqid qilmoqdalar, tanqid qiluvchilarning asosiy argumentlari quyidagilardan iborat:

- soliq pressi kiproq daromad topishga bilgan stimulni pasaytiradi (demak iqtisodiy isishga va jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir etadi);
- shar xil davlat tomonidan berilgan yordam boqimandachilik kayfiyatini kuchaytirmokda;
- boylardan olingan pulning shammasi sham kamba'allarga etib kelmaydi. Anchagina qismi davlat apparatiga qolib ketadi (ayrim shisob - kitoblar biyicha davlat ajratgan mabla'ning 40 – 60 % kamba'allarning iziga etib kelmaydi).

Mamlakat asholisining qanday yashayotganligini kirsatuvchi irtacha statistik kirsatgich - bu jon boshiga ti'ri keladigan YAMMdir. Ammo shayot darajasini , uning sifatini aniqlash uchun rivojlangan mamlakatlarda amaliyotda 37 tagacha kirsatkich foydalaniladi.

Hayot darajasini aniqlashda foydalaniladigan kirsatgichlar: irtacha umr kirish, bolalar ilimi (1 yoshgacha bolalarning ilimi tarzida aniqlanadi), ma'lumot darajasi, ish shaqi miqdori, minimal ish shaqi va boshqalar.

Hayot sifatini kirsatuvchi kirsatkichlar : - fukarolarning xavfsizligi, jon boshiga nashr qilinadigan mashsulotlar, inson shuquqlarini 40 punktiga rioya qilinishi, ishsizlik darajasi, dam olish kunlari soni va boshqalar.

4. Izbekiston biyicha shayot darajasi ti'risida ishonarli ma'lumot yiq. 1989 yilda Izbekistonda asholining 44 % kamba'al (qishloqlarda esa 57 %) bilgan. Izbekiston asholisidagi oilalarning 1,4 % igina eng yuqori guruhga kirgan, SSSR biyicha esa 10 % oila kirgan.

1997 yil meshnat vazirligi tadqiqot itkazdi, uning xulosalari:

- odatda kip bolali oilalar kamba'al;
- kamba'allar odatda, viloyat markazlaridan tashqarida mavjud;
- pensionerlar orasida kamba'allar nisbatan kam (10 % atrofida)

bunday kirsatkich boshqa shamdistlik davlatlariga nisbatan ancha past;

- bolalarning kam ovqatlanishi sholati (rus tilida «istoshenie») nisbatan past (viloyatlar biyicha 7 % dan 20 % gacha), Lotin Amerikasi mamlakatlarining bizdan ancha yuqori daromad kiradigan davlatlar (Urugvay, Braziliya) darajasida.

So'liqni saqlashga YAMMning 3,3 % (yoki byudjetning 10%) sarflanmoqda, jon boshiga xarajat 1990 yilning 50 foizini tashkil etadi. Region jishatdan oladigan bilsak, Toshkent shashri, Toshkent viloyati, Buxoro, Samarqand, Far'ona viloyatlari yaxshi kirsatkichlarga ega,

Koraqalpo\iston, Kashqadaryo, Namangan, Xorazm yomon kirsatkichlarga ega. Viloyatlar ichidagi kontrast undan sham katta.

Sotsial dasturlarni tashlil kilsak, Izbekiston student va pensionerlarni yaxshi shimoya kilayapti, boshqalarni esa (bolalar, kasallar, ishsizlar) shimoya qilish darajasi etarli emas. Ammo demografik prognozlar va byudjetga tushum prognozlari shuni kirsatmoqdaki, davlat shuni sham uddalay olmaslik xavfi bor.

Takrorlash uchun savollar:

1. Taqsimot qanday funkiyalarni bajaradi?
2. Kamba\allik nima va uning chegarasi bormi?
3. Daromadlarni qayta taqsimlashda davlat qanday mexanizmlardan foydalanadi?
4. Daromadlarni qayta taqsimlashda qanday qarashlar bor?
5. Hayot darajasini kirsatuvchi qanday kirsatgichlarni bilasiz?
6. Hayot sifatini kirsatuchi kirsatgichlarni ayting.

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

NOMINAL DAROMAD - bu kishi iz qiliga ish shaqi, foyda, renta, foiz va boshqa shaklda oladigan pul daromadlardir.

REAL DAROMAD - bu nominal daromadga sotib olish mumkin bilgan tovar va xizmatlar miqdori bilan ilchanadi

IQTISODIY ISISH (4 soat).

REJA:

1. Iqtisodiy isish nazariyasi.
2. Iqtisodiy isish omillari.
3. Iqtisodiy isish muammolari.
4. Iqtisodiy isish modellari.
5. Iqtisodiy isishni davlat tomonidan tartibga solish.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Ilmasov A., SHarifxijaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T. 6 bob.
3. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks T 1. Gl. 21.
4. Bunkina M.K., Semenov V.A. Makroekonomika gl. 3.
5. Fisher S. i dr. ekonomika gl. 35.
6. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva. Gl. 10.
7. Ekonomicheskaya teoriya. Pod red. Abduraxmanova. Gl.13.

1. Iqtisodiy isish milliy iqtisodiyot rivojlanishi sharakatini kirsatadi va shu sababli vaqtning ma`lum davrlariga (chorak, yil va undan uzoq vaqt) makro iqtisodiy kirsatkichlarni (YAIM, YAMM va SMM) taqqoslash yili bilan ilchanadi.

Iqtisodiy isish ikki usul bilan aniqlanadi va ilchanadi. Birinchi usul real YAIM ni (YAMM, SMM) itgan davrga nisbatan izgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari sharakatini ifodalash uchun ishlatiladi. Ikkinchi usul real YAIM ni (YAMM, SMM) itgan davrga nisbatan asholi jon boshiga nisbatan izgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakat ijtimoiy rivojlanish darajasini va sharakatining sifat izgarishlarini ifodalash uchun foydalaniladi.

Iqtisodiy taraqqiyot doimiy tebranishlarga uchrab turadi, uning pasayishi tanglilik davrlari, iqtisodiy faollik va kitarilish bilan almashadi. Iqtisodiy isishning davriylik xususiyati fan texnika taraqqiyoti bilan bo`liq. SHu tufayli asosiy fondlarni saqlash yili bilan yangilanishi yuz beradi, yangi texnologik jarayonlar tadbir etiladi, milliy daromad, istemol, jam`arish va invistitsiyalar (sarmoyalar) irtasida izaro bo`liqlik izgaradi.

Iqtisodiy isish iqtisodiyotning mushim kategoriyalaridan biridir. Iqtisodiy isish dinamik kirsatkichdir.

Bizga ma'lumki, ishlab chiqarish tixtovsiz jarayondir. Ishlab chiqarish jarayonining tixtovsiz takrorlanib, yangilanib turishi takror ishlab chiqarish deyiladi.

Takror ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish shajmi isha shajmda tiklansa, takrorlansa oddiy takror ishlab chiqarish deyiladi. Agar shar bir qayta tiklanadiganda shajmi issa, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish deyiladi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish iqtisodiy isish tufayli sodir biladi.

Iqtisodiy isish – bu milliy mashsulotni va uning ishlab chiqarish omillarining miqdor jihatdan isishi va sifat jihatdan takomillashib borishidir.

Iqtisodiy isish 2 yil bilan **ilchanadi**:

a) iqtisodiy isish jamiyatdagi ishlab chiqarish shajmining isib borishi bilan;

b) asholi jon boshiga yaratilgan tovar va xizmatlar shajmining ortib borishi bilan ilchanadi. (Bunda mamlakat asholisi kamaygan taqdirda, agar asholi 3% kamaygan bilsa, jon boshiga yaratilgan tovar va xizmatlar shajmi 2% isgan bilsa, bu taqdirda iqtisodiy isish sodir bilgan deb shisoblab bilmaydi).

Iqtisodiy isish jamiyatning boyib borish shartidir.

Iqtisodiy isishning ikki **darajasi** bor:

a) mikro daraja – biror bir korxona ishlab chiqarish shajmining isishi;

b) makro daraja – butun milliy iqtisodiyot miqyosida milliy mashsulotning kipayishidir.

Iqtisodiy isishning 2 **tipini** farq qiladilar:

1) ekstensiv isish;

2) intensiv isish.

Iqtisodiy isishning eng oson yili qishimcha ishlab chiqarish omillarining xijalik oborotiga tortish shisoblanadi. Buni **ekstensiv** isish deyiladi.

Intensiv isishda esa ishlab chiqarishning takomillashtirish, texnolgiyani yaxshilash shisobidan sodir biladi.

Real shayotda sof iqtisodiy isish tipini kuzatib bilmaydi, ular qishilib ketgan, chunki asholi isishi omillarni istirishni talab qiladi. Ammo asholisi

ismasak darajaga chiqib olgan mamlakatlarda (Daniya, Germaniya, SHvetsiya kabilarda) iqtisodiy isish kiproq toza intensiv bilib bormoqda.

Intensivlashtirish, ya`ni intensiv isishni shar xil turlari farq qilinadi. Bunda qaysi omilni tejash birinchi darajali rol` iynasa, ishanga qarab intensivlashtirish turi farqlanadi:

- a) meshnatni iqtisod qiluvchi intensivlashtirish;
- b) resurni iqtisod qiluvchi intensivlashtirish;
- v) kapitalni iqtisod qiluvchi intensivlashtirish;

Iqtisodiy isish nazariyasi quyidagi asosiy savolni qiyadi: «Iqtisodiyotda mavjud iqtisodiy quvvatlardan tiliq foydalanish uchun nima qilish kerak?».

Iqtisodiy isish nazariyasining asosiy muammosi: ish bilan tiliq ta`minlangan sholda, qanday qilib ishlab chiqarish quvvatlarini yoki YAMMning shajmini oshirish mumkin.

Iqtisodiy isishning kilami va sur`ati farq qilinadi.

Kilam ushbu yilning YAMM bilan solishtirilayotgan yilning YAMM irtasidagi farq sifatida aniqlanadi:

$$K = YAMM_1 - YAMM_0$$

K – kilam

$YAMM_1$ – ushbu yilning YAMMi;

$YAMM_0$ – solishtirilgan yilning YAMMi.

Masalan, 1999 yilda YAMM 50 mlrd. dollar, 2000 yil – 52 mlrd. dollar bila qolsin. Iqtisodiy isish kilami 2 mlrd. dollarni tashkil etgan.

Iqtisodiy isishning **sur`ati** (S) quyidagicha aniqlanadi:

$$C = \frac{YAMM_1 - YAMM_0}{YAMM_1} = 100$$

YUqoridagilarni formulaga qiysak:

$$\frac{52 - 50}{52} \cdot 100 \text{ q } 3,85 \% \text{ ni tashkil etadi.}$$

Iqtisodiy isishning miqdoriy va sifat me'yorlari bor. Yaratilgan mashsulot nafaqat miqdoran kipayib boradi, balki iz sifati jishatdan sham isib boradi. Qoloq iqtisodiyot uchun miqdor tomon birlamchi ashhamiyat kasb etsa, il\or mamlakat uchun sifat tomoni ustivor ashhamiyat kasb etadi. Taqchil iqtisodiyotga miqdor, tiqchil iqtisodiyotga sifat ustivor biladi.

Iqtisodiy isishning ashhamiyati:

- a) shayot darajasi isadi;
- b) isuvchan iqtisodiyot yangi eshtiyoj va yangi muammoni tez shal qila oladi;
- v) Iqtisodiy isish resurs chegaralanganlik muammosini susaytiradi;
- g) ertangi kunga ishonchni keltirib chiqaradi.

Iqtisodiy isish arifmetikasi: bunda «70» kattaligining qoidasini bilish kerak, ya'ni agar iqtisodiy isish sur'ati 1 % ni tashkil etsa, 70 yilda ishlab chiqarish shajmi 2 marta isadi, 2% bilsa 70:2 q 35 yilda 10 % bilsa, 70:10 q 7 yil va shokazo. Iqtisodiy isishning ashhamiyati barqarorlikdan juda kattadir.

Kelajak nuqtai nazaridan isish sur'atining ashhamiyati juda katta.

Kuyida ayrim davlatlarning darajasi va sur'ati keltiriladi:

<i>Mamlakat</i>	<i>Jon boshiga YAMM, dollar shisobida</i>	<i>YAMM ning 1997 yilda isishi, % shisobida</i>
Izbekiston	2010	0,3
Kozogiston	2340	2,2
Kirgiziston	880	4,0
Braziliya	4720	1,1
Gvineya Bisau	240	5,0
Singapur	32940	7,2
AQSH	28740	2,9
SHvetsariya	44320	1,0

Izbekiston jon boshiga YAMM ishlab chiqarish biyicha 133 davlat ichida 66 irinni egallaydi.

2. Har qanday davlatda va davrda iqtisodiy isishning 6 omilini ajratadilar.

Ularning 4 tasi taklif omillari shisoblanadi:

- a) meshnat resurslarining miqdori va sifati;
- b) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- v) asosiy kapitalning shajmi va sifati;
- g) texnologiya;

Ikkitasi esa talab omillaridir:

- d) ishlovchilar soni;
- e) ishlangan soatning irtacha soni.

Umumlashtirib shisoblaganda iqtisodiy isish meshnat sarflariga (ishlovchilar soniga yoki asholi soniga) shamda meshnat unumdorligiga bo'liq. Birinchi omil ancha chegaralangan va u demografik kirsatkichlarga borib taqaladi. Ikkinchi omil esa texnika taraqqiyotiga bo'liq va uning imkoniyatlari cheksiz.

Demografik jishatdan oddiy takror ishlab chiqarishda bilgan davlatlarda (dunyoning 20 tacha davlati) birinchi omilning imkoniyati deyarli tugagan.

AQSHda (asholi 0,4 % bilan isayotgan davlat) iqtisodiy isishning uchdan bir qismi birinchi omilga, uchdan ikki qismi ikkinchi omilga bo'liq.

Izbekistonda birinchi omilning resurslari shali katta (ikkinchi omil shaqida gapirilmasa sham biladi):

- a) ish bilan bandlik past, asholining 25 - 30 % i ishsiz, ularni ishlab chiqarishga jalb qilish mumkin;
- b) bandlik sifati past (qishloqning asosiy texnikasi ketmon, shaddan tashqari kip yashirin ishsizlik bor);
- v) millatimiz yosh, ya'ni ishlab chiqarishga tayyor bilib, isib kelayotgan yoshlar kip (millatning yarmini yoshlar tashkil etdi);
- g) asholi nisbatan tez isayapti (keyingi yillarda 1,6% sur'at bilan ismoqda).

Ikkinchi omil texnika taraqqiyotiga bo'liq degan edik. **Texnika taraqqiyoti** – bu pirovard ishlab chiqarishni kipaytirish maqsadida mavjud resurslarni yangi kombinatsiyasiga imkon yaratuvchi, yangi bilimlarning ochilishini tushunamiz. Bu masalada Izbekiston kiproq il'or mamlakatlardan tayyorini olgan ma'kul. Ularga etish uchun shali juda kup

rezerv bor. (Solishtirib kiring: ijtimoiy meshnat unumdorligi bizda 2,0 ming dollar, SHvetsariyada 40,0 ming dollar, ya'ni 20 marta past).

Ilmiy texnik bilimlarning rivojlanishining 2 ta mushim jishati bor: a) ixtiro va yangilikni joriy qilishdir shunda b) ularni insoniy va tabiiy kapitalga joriy qilishdir.

Sir emas, ishlovchi qancha kip asosiy kapital ishlatsa, shuncha meshnat unumdorligi oshadi. SHuning uchun fond bilan ta'minlanganlik ishlovchi meshnat unumdorligini kirsatuvchi mushim kirsatkichdir.

Mamlakat miqyosida meshnat unumdorligining isishiga infastruktura (temir yillar, avtomobil' yillar, ijtimoiy transport, suv bilan ta'minlanganlik, aeroportlar, bozorlar, birjalar, omborlar va sh.) rivojlanish darajasiga kip narsa bo'liq. Xitoy va boshqa mamlakatlarda ochiq iqtisodiy zonlarda davlat shu infrastrukturani yaratadi va ayrim imtiyozlar beradi, natijada esa iqtisodiyot jadal sur'atlar bilan isayotganligini kirish mumkin.

Maorif va kasb biyicha tayyorlash. Inson kapitaliga investitsiya qilish – meshnat unumdorligini oshirishning mushim vositasidir.

Ish kuchi sifatini kirsatuvchi eng sodda kirsatkich – bu ma'lumot darajasi. AQSHda 1870 yil 2% yoshlar irta maktabni bitirgan, 1985 yil esa 85%. Hozir ishlovchilarning choragi oliy ma'lumotli. YAponiya esa butun asholini oliy ma'lumotli qilish dasturi bilan ish olib bormoqda.

Meshnat unumdorligini istirish orqali iqtisodiy isishni ta'minlovchi yana bir omil – bu resurslarning turli soshalarga taqsimlanishi yoki ishlab chiqarish strukturasidagi siljishlardir.

Ishlab chiqarish masshtabining isishi (kapitalning kontsentratsiyasi) natijasida il'or texnikani qillash imkoniyati oshadi, buning oqibatida meshnat unumdorligi isadi.

qtisodiy isishga sotsial, madaniy, psixologik omillar shunda siyosiy mushit sham ta'sir qiladi.

AQSHda 1929 - 69 yillarda YAMMning isish manbalari.

Isish manbalarni	Isish sur'atlari, % shisobida 1 yilda.
Ishlab chiqarish omillariga umumiy xarajatlar.	
- meshnat	1,82
- kapital	1,32
ishlab chiqarilgan bir birlik mashsulotga sarflangan omillar.	0,50
- Bilimlar	1,59
- Resurslarni taqsimlash	0,92
- shajm natijasida iqtisod	0,30
- boshqa omillar	0,36

	0,01
Bir yillik isish	3,41

3. Iqtisodiy isishga salbiy ta'sir etuvchi omillarga quyidagilarni sanash mumkin:

- a) xususiy biznes ishiga davlatning aralashuvi;
- b) meshnatga, boylikka nisbatan uchrab turadigan insofsiz munosabat;
- v) meshnat konfliktlari davrida ishlamaslik;
- g) tabiiy – iqlim sharoitining noqulay kelishi;
- d) ayrim institutsional tisiqlar;
- e) atrof - mushitning yomon ashvoli;
- j) meshnatni mushofaza qilish biyicha bilgan ayrim qonunlar;
- z) so'liqni saqlash biyicha bilgan ayrim qonunlar.

20 asrning oxiridagi iqtisodiy isishning mushim muammosi – isish sur'atlarining shamma rivojlangan davlatlarda pasayotganligidir.

Masalan, YAMM jon boshiga quyidagicha isgan (foiz shisobida).

<i>Mamlakatlar</i>	<i>1960 - 1973</i>	<i>1973 – 1985</i>
AQSH	2,65	1,24
Frantsiya	4,54	1,65
Germaniya	3,50	1,88
YAponiya	9,35	2,90
Buyuk Britaniya	2,65	1,16

Buning sabablari quyidagilar deb shisoblanadi:

- a) asholi farovonligi oshishi bilan, iste'mol darajasi YAMM da ismoqda va oqibatda investitsiya kamaymoqda;
- b) fond bilan qurollanish darajasini kitarish qiyinlashib bormoqda;
- v) meshnat sifati yaxshilanishi susaymoqda (ayollar, uy egalari, immigrantlar ishga jalb qilish isganligi tufayli);
- g) katta oyliklar olayotganliklari uchun meshnat qilish motivatsiyalari susaymoqda;
- d) investitsiya meshnat unumdorligi ancha past bilgan xizmat kirsatish soshasiga kiproq quyilmoqda;
- e) asholi (birinchi navbatda il'or davlatlarda) isishi sekinlashmoqda.

endi shunday savolga javob topishga sharakat qilaylik: «Iqtisodiy isish kerakmi?»

Bu savolga «Yiq» deyuvchilarning (ular ozchilik) argumentlari:

- a) atrof – mushit ifloslanadi (sanoat shovqini, chiqindilar, suv va shavoning ifloslanishi);
- b) iqtisodiy isish shamma muammolarni shal qila olmaydi (masalan, kamba\allik muammosi taqsimot bilan bo\liq deb shisoblashadi);
- v) tez isish kishilar irtasida notinchlik va ishonchsizlikni keltirib chiqarar emish;
- g) ishdagi roshat, ijod kamayar emish;
- d) kishilarni umumiy muammolarini shal qilishda ashlliklarini kamaytirar emish.

Bu savolga «Ha» deyuvchilarning (ular kipchilik) argumentlari:

- a) iqtisodiy isish eshtiyojlarning cheksizligi va resurslarning chegaralanganligi irtasidagi konfliktni susaytiradi;
- b) sotsial maqsadlarni tanlashda (masalan, soliqmi, foydami yoki ish shaqimi) ziddiyatni kamaytiradi;
- v) ekologik muammolarni shal qilish imkoniyatini beradi. Masalan, irmonni kesish irniga al'ternativa topilsa, irmon qoladi;
- g) iqtisodiy isish – taqsimotda adolatga erishishning birdan bir yilidir;
- d) iqtisodiy isish noiqtisodiy muammolarni shal qilishga sham poydevor yaratadi (masalan, izligini bilish, ishdan roshatlanish kabi).

4. Har xil davrda, iqtisodiy isishning shar xil modellari taklif qilingan. Ularning ayrim mashshurlarini kiramiz:

a) K. Marksning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish modeli: u ishlab chiqarishni 2 ga biladi:

I - bilinma – ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish.

II - bilinma – iste`mol buyumlari ishlab chiqarish.

Iqtisodiy isishning mushim sharti I bilinma mashsulotlari tiliq realizatsiya qilinishi kerak.

b) talab omiliga asoslangan model (Keynscha model). Bunda 3 ta muammo kiriladi:

- iqtisodiyotni isishini potentsial imkoniyatini aniqlovchi omillar;
- iqtisodiy isishni barqaror ta'minlovchi makroiqtisodiy kategoriyalarning izaro bo'liqligi;
- barqaror isishga erishish xarakteri;

bu modelning xususiyati shundaki, ular talab avtomatik ravishda taklifga, jam'arish esa investitsiyaga teng emas. Jam'arish shissasi barqaror bilsa iqtisodiy isish bor, bilmasa, uni barqaror qilish uchun davlat aralashi kerak. Iqtisodiy isish bilishi uchun tiliq bandlik bilishi kerak, bu esa doimiy iqtisodiy isish davrida mumkin. Demak, bu ikki narsani: tiliq bandlik va iqtisodiy isishni birga echib borish kerak.

v) neoklassik modellar: bunda asosiy e'tiborni ishlab chiqarish omillari va ulardan optimal foydalanishga qaratadilar. Ular 1928 yilda amerika iktisodchisi P.Duglas va matematigi X.Kobb tomonidan ishlab chiqilgan ishlab chiqarish funktsiyasiga tayanadilar:

$$V = q^{1,01} \times L^a \times K^b$$

Bunda, V – ishlab chiqarish shajmi, L – meshnat xarajatlari, K – kapital xarajatlari, a, b – darajali koeffitsientlar.

Keyinchalik bu funktsiyani neoklassiklar ancha takomillashtirdilar.

g) tarmoqlararo balans modeli. Uning avtori amerikalik olim V.Leont'ev (Nobel' mukofotining laureati) shisoblanadi. U butun iqtisodiyotni yaxlit olib, tarmoqlar, soshalar irtasida oqim (xarajat – ishlab chiqarish) ni irganadi. Kipgina mamlakatlarda iqtisodiyotni prognozlashtirishda keyingi 30 – 40 yil ichida bu model' eng kip killanilmokda.

5. Iqtisodiy isishning sekinlashuvi tufayli iqtisodiy jishatdan taraqqiy qilingan davlatlarda iqtisodiyotning isishini jadallashtirish uchun siyosiy qidirishlarni kuchaytirishga sabab bildi. Buning uchun kapitalni istirish, investitsiyani kipaytirish, ilmiy texnika progressini jadallashtirish, fanga qilinadigan xarajatlarni oshirish va inson omiliga

katta e'tibor berish, maorif, oliy ta'lim, qayta tayyorlash, sistemalarini takomillashtirishga e'tiborni qaratmoqdalar.

Har bir mamlakat iqtisodiy isishga intiladi va uni davlat siyosatining asosiy maqsadi, deb biladi.

CHunki iqtisodiy isish quyidagilarni bildiradi:

- milliy mashsulot shajmini va daromadni muttasil kipayishini, demak oqibatda asholi farovonligini isishini;

- ishlab chiqarish fondlari va ishchi kuchlarini xijalik oborotiga yanada tilaroq jalb qilishni, ya'ni jamiyatning chegaralangan resurslardan ti'ri foydalanishni;

- shaxsiy rivojlanishiga olib keluvchi yangi eshtiyojlarni, shu bilan bir vaqtda ularni qondirishning yangi imkoniyatlari paydo bilishi;

- dunyo bozorida davlat ishonchining isishi va irni mustashkamlanishi, bu esa xalqaro ayriboshlashga nisbatan ustunlik qonuniga muvofiq qishimcha sharakatsiz millatlar daromadini oshirishga olib keladi. SHu bilan birga iqtisodiy isish salbiy oqibatlarga ega. Ularning ichida eng kizga tashlanadigan atrof-mushitga ortiqcha zir berilishi va natijada uni ifloslanishidir.

Barqaror iqtisodiy isish sharoitlarini ta'minlash davlatning mushim vazifasi shisoblanadi. U tartibga solish tayanchlaridan foydalanib, iqtisodiy isishning ijobiy tomonlarini kuchaytirish va salbiy tomonlarini kamaytirish imkoniga ega.

Davlatning iqtisodiy isish siyosati 3 yinalishga ega:

A) **Keynschilar yili:** ular iqtisodiy isishni talab omillari nuqtai nazaridan qaraydilar. Isish sur'atlarining past bilishining sababi yalpi xarajatlar darajasining YAMM isishini ta'minlash darajasida emasligidir, deb shisoblaydilar. SHuning uchun ular «Arzon pullar» siyosatini tar'ib qiladilar. Keynschilar qisqa muddatli maqsadga katta e'tibor beradilar.

B) **Neoklassik yinalishlardan** biri bilgan «taklif iqtisodiyoti» (uning asoschilaridan biri Artur Laffer) tarafdorlari iqtisodiy tizimning ishlab chiqarish potentsialini oshiruvchi omillarga katta e'tibor beradilar. Ular jam'arish va kapital mabla'larini ra'batlantiruvchi, meshnat tirishqoqligi va tadbirkorlik tavakkalini mukofotlovchi vosita sifatida bilgan soliqlarni

kamaytirishni taklif qiladilar. Ular qisqa muddatga emas, balki uzoq muddatli maqsadga katta e'tibor beradilar

V) **Industrial siyosat**. Ayrim iqtisodchilar (ular shar xil iqtisodiy yinalishlarda bor) Evropa va YAponiyada industrial siyosatni olib borishni taklif etadilar, ya'ni shukumat iqtisodiy isishni ra'batlantirish uchun sanoat strukturasini tashkil etishda ti'ridan - ti'ri faol rolni davlat iziga olishi kerak, deydi.

Evropaning ayrim davlatlari, YAponiya, Koreya bu masalada ancha yutuqqa erishganlar. Masalan, Frantsiyada 1993- 1997 yillardagi besh yillik reja. Ammo 1998 - 99 yillardagi krizis, bu yinalish obriyiga salbiy ta'sir etdi, chunki krizis davlat iqtisodiyotga nisbatan aralashadigan mamlakatlarda krizis sodir bildi. Neoklassiklar talablari biyicha siyosat olib borayotgan /arb davlatlarida esa bu krizis deyarli ta'sir qilmadi.

Hozirgi davrda iqtisodiy isishning belgilovchi asosiy omillari bilib fan-texnika taraqqiyoti, ishchi kuchining sifati va ishlab chiqarishni ra'batlantirish shisoblanadi. SHu sababli davlat iqtisodiy isishga quyidagi vositalar yordamida ta'sir etishi mumkin.

- fan va texnikaning istiqbolli yinalishlari rivojlanishini qillab quvatlash.

- xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda qatnashish.

- soliq tizimini ixchamlashtirish.

Iqtisodiy isishga mamlakatning soliq tizimi sham sezilarli ta'sir qiladi. Uning soliqqa tortish stavkalarini kamaytirish va amortizatsiya ajratmalarining isishi tomon izgarishi investitsiyalarni kiradi.

Iqtisodiyot turli qism va bilimlardan tashkil topgan murakkab tizimdir. Ular irtasidagi izaro nisbatni iqtisodiy tarkibiy tuzilish deb ataladi. Iqtisodiyotni aloshida qismlarga bilish asosida turli belgilar yotadi, shuning uchun tarkibiy tuzilishning bir necha turlari ajratib kirsatiladi.

Ijtimoiy tuzilishi - bu iqtisodiyotning turli mulkchilik shakllaridagi bi'inlari irtasida izaro nisbatdir. Masalan, AQSH da mulk shakllari yakka egalik shirkat va korporatsiyalar ajratilib, ularning soni yoki ularning ishlab chiqarish shajmlari irtasidagi izaro nisbat bu mamlakatning iqtisodiyotining ijtimoiy tuzilishini bildiradi.

Izbekistonda xalq xijaligi mulkchilik shakllari biyicha davlat kooperativ, xususiy, ijara, pay, aktsiya korxonalariga bilinadi. Butun xalq xijaligi biyicha ish bilan band bilganlar sonida, asosiy fondlarda va ishlab chiqarish shajmida bu bi\inlar shar birining ulushi Respublika iqtisodiyotining ijtimoiy tuzilishini aks ettiradi.

Tarmoq tuzilishi deganda, iqtisodiyotning turli tarmoqlari irtasidagi izaro nisbat tushiniladi, ya`ni sanoat, qishloq xijaligi, kurilish, transport va aloqa irtasida yoki qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar irtasida moddiy mashsulotlar ishlab chiqaruvchi va xizmat kirsatuvchi tarmoqlar va shakozalar irtasidagi izaro nisbatlardir. Tarmoq tuzilishi milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasining mushim ifodasi shisoblanadi. YUksak rivojlangan mamlakatlar uchun shunday iqtisodiy tuzilish xosdirki, unda asosan xizmat kirsatuvchi soshasining shissasi yuqori, qayta ishlovchi tarmoqlar qazib oluvchi tarmoqlardan ustun bilgan iqtisodiyot tuzilishi xosdir.

- boshqa mamlakatlardan xom ashyo resurslari eng mushim turlari, butlovchi va oziq - ovqat mashsulotlari olib kelinishi qisqartirib ana shu mashsulotlar irnini bosadigan korxonalarni rivojlantirish asosida respublikaning iqtisodiy mustaqilligiga erishish.

- iqtisodiyotning muttanosib rivojlanishini ta`minlash va uning bir tamonlama ixtisoslashuvini, shuningdek tarmoqlar ichidagi shududiy nomutanosibliklarini bartaraf etish.

- respublikaning eksport imkoniyatini kengaytirish.

- meshnat resurslarini oqilona bandligini ta`minlash.

Iqtisodiy isishni qanday ra\batlantirish kerak?

Amerika iqtisodchilarining fikricha buni ikki xil yil bilan amalga oshirish mumkin:

1. Industrial siyosat olib borish yili bilan.

2. Taklif iqtisodiyoti yili bilan.

Birinchi yilni inflyatsiya darajasini oshishi, raqobatbardoshlikning va ishlab chiqarishning pasayishi sharoitida itkazish kerak. Ushbu siyosat quyidagilarni kizda tutadi:

1. Tarmoqlarni mushimligi biyicha gurushlash, ya'ni boshqalarga nisbatan yuqori sur'atda rivojlanish kerak bilgan tarmoqlarni, mashsuloti jashon bozorida raqobatlasha oladigan tarmoqlarni ajratish.

2. YUqoridagi tarmoqlarni tez rivojlantirish uchun davlat tomonidan yordam berish.

3. Boshqa tarmoqlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, modernizatsiyasi, kadrlar malakasini oshirish uchun davlat tomonidan yordam berish.

4. Makrodarajada industrial rejalashtirishni amalga oshirish.

Ushbu siyosat YAponiyada muvaffaqiyatli amalga oshirib kelinmoqda.

Taklif iqtisodiyoti iqtisodiy isishni ta'minlash uchun talabni emas, taklifni ra'batlantirish kerak, deb shisoblaydi. Buning uchun birinchi navbatda soliqlarni kamaytirish lozim, soliqlar kamayishi natijasida jam'armalar kipayadi va ular tobora kiproq investitsiya qilina boshlaydi.

YUqoridagi maqsadga erishish uchun quyidagilar kizda tutilmo'i lozim:

1. Asholi shaxsiy daromadlaridan olinadigan soliq stavkalarini kamaytirish: natijada meshnat taklifi ortadi, me'nat unumdorligi oshadi, jam'armalar kipayadi.

2. Korxonalardan undirilgan soliq darajalarini kamaytirish, buning evaziga investitsiyalar shajmi oshadi.

3. Davlat xarajatlarini qisqartirish. Bu yil davlatning unumsiz xarajatlarini kamaytirib, xususiy sektor unumli xarajatlarini oshirish uchun tutiladi.

4. Davlat tomonidan tartibga solishni toraytirish.

5. Davlat siyosatining izgaruvchanligini qisqartirish. Buning natijasida tadbirkorlarda tavakkalchilik, noma'lumchilik qisqarib, ishonch ortib boradi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nega jamiyatga iqtisodiy isish ita mushim ashamiyatga ega?
2. Iqtisodiy isishni qanday ilchash mumkin?
3. Iqtisodiy isishni aniqlash usullari.

4. Mehnat unumdorligi va sarflarining iqtisodiy isishga bo'liqligi qanday?
5. Iqtisodiy isishning qanday modellarini bilasiz?
6. Industrial siyosat nima?
7. Rivojlangan mamlakatlarda nega iqtisodiy isish sekinlashdi?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

IQTISODIY ISISH – bu milliy mashsulotni va uning ishlab chiqarish omillarining miqdor jihatdan isishi va sifat jihatdan takomillashib borishidir.

ISUVCHAN IQTISODIYOT - yalpi investitsiya amortizatsiyadan ortiq bilishi, iqtisodiyot isish sholatida, ishlab chiqarish quvvatlari kipaya borishidir.

INDUSTRIAL SIYOSAT - shukumat iqtisodiy isishni ra'batlantirish uchun sanoat strukturasini tashkil etishda ti'ridan - ti'ri faol rolni davlat iziga olishi kerak, qarash.

IQTISODIY PROGNOZLASH

(2 soat)

REJA:

1. Oqilona kutish va siyosiy ishonch.
2. Iqtisodiy dinamikaga ta'sir etuvchi omillar.
3. Oldindan kira olish qobiliyati.
4. Milliy psixologiya va prognozlash.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Ilmasov A., SHarifxijaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T.
2. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks T 1.
3. Bunkina M.K., Semenov V.A. Makroekonomika.
4. Fisher S. i dr. ekonomika.
5. Sevlikyants S.G. i dr. ekonomika osnova jizni obshestva. Gl. 10.
6. ekonomicheskaya teoriya. Pod red. Abduraxmanova. Gl.13.

1. Prognozlash itgan, yilgan tajribani shisobga olishni kizda tutadi, keng miqyosda fikr yuritishga imkon beruvchi iqtisodiy va psixologik bilimlarga ega bilishni, iz vaqtida iqtisodiyotdagi va moliyadagi sifatiy siljishlarni kira bilishni taqozo etadi. SHu bilan birga printsiptial noaniqlikni iz ichiga oladi.

Noaniqlikning mavjudligini aniqlash, u yoki bu shodisani sodir bilish eshtimoli izosh qilishdan boshlanadi.

Iqtisodiy ma'noda **kutish** individlar, firmalar va davlatda shakllanayotgan gipotezalar keyinchalik amalga oshishi sham mumkin, xato qarorlarga sham olib kelishi mumkin.

Tashlil uchun quyidagi shart sharoitlar mavjud: oqil insonga tayanish, jamoatchilik mavjud informatsiyadan tiliq foydalanadi, iqtisodiyotda bozor ratsionalizmi, ya'ni egiluvchan basholar, ish shaqi shukmron, informatsiya barcha iqtisodiy sub'ektlar uchun shayotiy zaruratga aylandi, shammani qili etadigan bildi, meshnat qilish, ma'lumot olish, ishni yuritish, muloqot qilish vositasiga aylandi.

«Kishilar siyosatchilarni tezgina tushunib oladilar» deb yozadi Pol' Samuel'son. Hozirgi zamon kishilari doimiy iqtisodiy siyosat qoidalarini yaxshi biladilar. Qaror qabul qilishda shukumatni qadamini shisobga oladilar.

Kishilar iqtisodiy qarorlarni qabul qilishdan oldin bor ma'lumotni, chuqur irganadilar.

«**Ratsional kutish nazariyasi**» tarafdorlari mikrodaraja 2 xil oqillikni oldinga suradilar:

1. Ma'lumotli kishi izini tutishi;
2. Bozor mexanizmining oqilligi.

Ratsional kutish nazariyasi optimistik va samarali kirinadi, ammo u kishilardagi konservatizmni shisobga olmaydi. Iqtisodiy jarayonlar tu\diradigan xavfga e'tibor bermaslik yoki birtirib basho berish, ommani «ma'lumot bilan qayta ishlash», jamoa fikrini manipulyatsiya qilish sham bor. Kishilar ayrim sholda ratsional aqlga emas, shis-tuy\uga tayanadilar.

Kishilar iz kutishlarini liderlar chiqishiga, uning chiroyli gapiga (mantiq yoki faktga emas), afsuski, kiproq ishonadilar.

Kishilarning kutishi davlat siyosatiga ishonch bilan bo'liqligi juda murakkabdir, ayniqsa sotsial iqtisodiy izgarishlar sharoitida bu yanada murakkab. Asholining turli qatlamlarida turli xil manfaatlar va ma'qul taraflar tizimi shakllanadi. Davlat tomonidan shaxsni shuquqiy jishatdan shimoya qilish bilmasa yoki bish bilsa, konfliktni shar kim izicha shal qilishga intiladi. ekspertlarning fikricha, shozirgi jamiyatlarda asholining $\frac{3}{4}$ qismi iqtisodchi odam bilishi mumkin, ammo $\frac{1}{4}$ qismi esa bila olmaydi.

Umuman olganda, moddiy va ijtimoiy yiqotishlar shech bilmaganda qisman kompensatsiya qilishsa, reformalarga ishonch paydo biladi.

Ijtimoiy yinaltirilgan bozor iqtisodiyoti irta sinfga tayanadi. Ularning shakllanishi kiplab omilarga bo'liq va juda sekin sodir biladi. Irta sinf boy emas, ammo moddiy jishatdan ta'minlangan, etishmovchilikni shis kilmaydi. YAshash uchun serdaromad kasbga ega, iz uyi, uy anjomlariga ega. ertangi kun uchun daromadini bir qismini ajratib biladi.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni kirsatadiki, irta sinfni shakllantirmasa, etarli siyosiy ishonchga erishib bilmaydi, reformalarni samarali olib borib sham bilmaydi.

2. Har qanday jarayonlarni iziga xosligini belgilovchi tarkibiy va kon'yunkturaviy omillar farqlanadi. Bu omillarni makroiqtisodiy omillar (kutilayotgan investitsiyalar, korxona va regionlarga byudjetdan subsidiyalar berish, pul massasining sharakati, basholar, bandlik) va xalqaro darajadagi omillar (tovar va xizmatlarning jashon bozorida raqobatbardoshligi, «issiq pullar» va valyuta kurslari dinamikasi, import shajmi, xorijiy kreditlar va zayomlar) ga ajratadilar.

Prognozlarni ishlab chiqish paytida davlat aralashuvining butun instrumentariyasini puxta tashlil qilish zarur:

- direktiv cheklovchi va ra\batlantiruvchi choralar;
- kredit-pul tartibga solish;
- tashqi siyosatdagi burilishlar;
- iqtisodiyotning moslashuvchanlik imkoniyati va sh.

Iqtisodiyotni qisqa muddatli davrda prognozlash uchun oldinga qarovchi kirsatgich deb nomlangan indekslardan foydalaniladi. Kon'yunktura izgarishlarni bildiruvchi quyidagi kirsatkichlarning qatori tashlil qilinadi: aktsiyalar kursi, davlatning qimmatli qo'ozlari kurslari, xorijiy valyutalar kursi, qurilishga berilgan litsenziyalar shajmi, yangi uskunalarga buyurtmalar qiymati, kredit bozorining sholati.

Ammo, keyingi yillar tajribasi shuni kirsatadiki, bu kirsatkichlarga tiliq ishonib bilmaydi, chunki shayotda kutilmagan burilishlar shar qanday reja, prognozni chippakka chiqaradi. Prognozlashning keng qillaniladigan usullaridan biri perspektiv modellarni ishlab chiqishdir. Buning uchun neft', tillo kabi mushim tovarlarning narxiga qarab, bir necha variantli prognozlar ishlab chiqiladi.

Qisqa muddatli prognozlashda «kutilmaganlik samarasi» dan foydalanish kerak. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir etish choralari izining kutilmaganligi va keng xalq ommasining unga tayyor emasligi sharoitida muvaffaqiyatga ega biladi.

Uzoq muddatli tendentsiyalardan eng umumiylari yaqqolrok kirinadi, shuning uchun ularni oldindan aytish osonroq. Bu tendentsiyalarga: ilmiy-texnik perspektivalar, demografik isishlar, ekologiya va yalpi mashsulotning isish perspektivasi kabilar kiradi.

Qisqa muddatli prognozlarga kutilmagan shodisalar ta'sir qiladi. Ular stixiyalar (er qimirlash, tifon, tsunami, epidemiya kabilar), kon'yunkturada sakrashlar, sharbiy - siyosiy sharoitlarning kutilmaganda izgarishi tufayli tu'ilishi mumkin.

Fond birjasi eskidan kon'yunktura indikatori shisoblanib kelingan. Kurslarning tushishi iqtisodiy tushkunlik boshlanaetganligini kirsatuvchi belgi shisoblanadi. Ammo fiktiv kapital bozorining kengayishi bilan iziga xos mustaqil moliya krizislari kelib chiqadi.

3. Oldindan kira olish qobiliyati ayrim shaxslarda kuchli biladi. Tarixda bunday kishilar ancha bilgan. Bularning ichida eng mashshuri frantsuz olimi, futurologiya kasbidan boyib ketib bilgan, tarixga ma'lum birinchi shaxs **Nostradamus**dir. Uning bashoratlarining uchdan biri ti'ri chiqqan.

U Petti, SH. Fur'e, Sen Simon, U Jevonslar sham kuchli futurologlar bilishgan. Masalan, britaniyalik dasho Jevons quyosh do'lari va boshqa, erdan tashqaridagi shodisalarga qarab iqtisodiy kon'yunkturani prognozlashtirishga uringan. Optimistik, sarosimali va yomon kon'yunktura yillarini, shosildorlikni yuqori va past yillarini jadvalini ishlab chiqqan.

Albatta, ish faolligi kuzatish (kutilayotgan talablar grafigi, investitsiya mushiti va sh.k.) ancha foydalidir. Ammo, ular kipincha mavsumiy izgarish, tebranishlarni kirsatadi, siyosiy izgarishlarga bo'liq shamda ularni ishlab chiqaruvchilarda mavjud optimizmga (yoki pessimizm) bo'liq.

Strategiyani ishlab chiqishda psixologik omilni ita e'tibor bilan qarash kerak.

20 asrda insoniyatni kutayotgan muammolar bilan kiplab olimlar shu'llanishgan va turli xil prognozlar qilishgan. Masalan, yigirmanchi asr boshida shu asrning oxiriga borib planetada asholi 60-70 mlrd. kishi biladi deb, prognoz qilingan.

Futurologlar ichida 20-asrning eng mashshuri 1928 yilda tu'ilgan amerikalik olim Olin Tofflerni shisoblashadi. U 1975 yilda katta shov-shuvga sabab bilgan izining **«Kelajakdagi shok»** asarini yozgan. Bu asarning asosiy loyali: texnik va ijtimoiy taraqqiyotning jadallashuvi individ va ijtimoiy gurushlarni yangi sharoitlarga moslashuvini qiyinlashtiradi, shok sholatiga olib keladi. Demokratiyani saqlash qiyinlashadi. Faqatgina ijtimoiy va siyosiy shayotning barcha soshalarida plyuralizmga erishish orqali bu muammoni shal qilish imkoni biladi.

1980 yilda **«Uchinchi tilqin»** asari chiqdi. Asarning tadqiqot mavzusi noqobil iqtisodiy va sotsial strukturalar, shu jumladan davlat va oila edi. U iz asarida insoniyat taraqqiyotida perspektiv yinalish sifatida detsentriallizatsiyani, mustaqillik diffuziyasini, «elektron kotejlarda» uy meshnatini va umumiy shayotning kip qirrall bilishini kirsatadi. Hozirgi zamonda insoniyat kechirayotgan krizisni tsivilizatsiyaning «uchinchi

tilqini» ga itish sholati deydi (birinchi tilqin agrar, ikkinchisi industrial, uchinchisi praktopiya deb shisoblaydi).

U shozirgi zamon partiya tizimini, siyosiy sharakatda bilgan ing va sil oqimlar tizimini eskirgan deb shisoblaydi.

Kelajakni irganishda yigirmanchi asrning 60- 80 yillarida faoliyat yuritgan «Rim tigaragi» katta rol' iynaydi. Bu klub shalkaro nodavlat tashkiloti bilib, insoniyatning global muammolarini irganuvchi dasturlar ishlab chiqqan va shayotga tatbiq qilgan. Klub 1968 yilda italiyalik iqtisodchisi, biznesmen A. Pechchen (1908-1984) tomonidan tuzilgan. U kiplab olimlar, siyosiy arboblarni birlashtirgan. Klub informatsiyaviy jamiyat va tsivilizatsiya kelajagi muammolarini irgangan. Buning natijasida quyidagi dokladlar paydo bilgan. «Isish chegaralari» (1972 y, D.Medouz rashbarligida), «Insoniyat burilish nuqtasida (1974 y, M.Mesarovich va e.Pestel'), «Insoniyat uchun maqsadlar (1977y, e. Laslo), «Ikishni cheki yiq (1979y., J.Botki), «Uchinchi dunyo» (1980 yil, M.Gern'e) va boshqalar.

4. N'yu-Yorkning osmon ipar binolari, Evropaning irta asr gotika usulidagi qasrlari nafaqat davrni iziga xosligini bildiradi, balki millatning psixologiyasini sham bildiradi.

Iqtisodiy izini tutishning milliy komponentlari bu – kishining, guruhning, jamiyatning boshidan kechirganlar, tarixiy tajriba va an`analarga asosan tarkib topgan motivatsiyaning iziga xosligidir, emotsionallik va ratsionallik nisbati, atrof-mushitni izgartirishga qaratilgan sharakatning faollik darajasidir.

Mamlakat uchun siyosiy modelni yaratishda milliy psixologiyani irganish birinchi darajali mushim ishdir. Kishilar nima bilan mash\ul bilsa, u kishilar xarakteriga ta`sir qiladi. Izbekiston agrar mamlakat, mavsumiy ish milliy xarakteriga ta`sir qilgan. Izbekni sistematiklik, punktuallik yiqqligi ajratadi. Tabiiy iqlim izgaruvchanligi tufayli oldindan shisob-kitob qilib bilmasligi fikrlashning iziga xosligini keltirib chiqargan, kiproq oldinga emas, orqaga qarashni irgatgan. CHidamlilik, shamma narsaga kinikish, iz-izini saqlash instinkti kuchliligi sham izbekka xos. Jamoa, mashalla bilib, yashash xoshishi kuchli. Ijtimoiylik, iliqlik, izaro yordam va kelishuv bu jamoaga xos xislatdir. Ammo, bunday jamoa bilib yashash

va iylash siyosiy passivlik, apatiya, konformizm, «tomoshabinlik», qonunga biysunmaslik kabi xislatlarni keltirib chiqaradi.

YAshash mushiti kishilarni badiiy ijod, diniy ishonch, texnik va ilmiy fikrning u yoki bu yinalishiga yon bosishga ixtisoslashishga olib keladi.

Geografik omil sham davlat tuzilishiga, insonlar psixologiyasiga ta'sir qiladi. Bu omil insoniyat taraqqiyotining boshlan'ich davrida katta rol' iynagan.

Izbekistonda milliy psixologiyani shakllanishida islom sham katta rol' iynaydi.

Ijtimoiy va shaxsiy kiziqishlar, manfaatlar irtasida tiliq uy'unlik bilishi mumkin emas.

Inson itmishini eslab, unga jozibador belgilar berib, qayta tiklaydi. Xalq shatto despotlarga sham qandaydir ijobiy xislatlar tiqishtiradi. Bu san'atda «obrazni shekspirlashtirish» deyiladi. Masalan, Lenin, Stalin, Aleksandr Makedonskiy, Napaleonlarga yaxshi xislatlar sham berishadi. Kishilar achchiq shaqikatni tan olishni xoshlashmaydi, balki xom xayolga ishonishadi.

Izbekda noiqtisodiylik, noratsionallik nisbatan kip. U iqtisod qilib yashovchi evropalikni uncha tushunmaydi, dabdabali tiy qiladi, iziga emas atrofdagilar uchun kip sharakat qiladi.

Uzoq muddatga miljallangan prognozlar mantiqqa ega, ammo ular shamma vaqt sham insoniyat tarixidagi mushim burilishlarni shisobga ola olmaydi, kira olmaydi. Masalan, 20 asr boshida prognoz qilgan edilarki, Rossiya dunyoning birinchi davlatiga aylanadi. Asr oxirida esa iqtisodiy qudrat jishatdan u 14 irinni egallagan yoki 70 yillarda bir guruh mutaxassislar Nobel' mukofoti laureati Vasiliy Leont'ev rashbarligida «Jashon iqtisodiyotining kelajagi» prognozini ishlab chiqqan edilar. Ular yigirmanchi asrning 90 - yillarida sotsializm tizimi barbod bilib, bu mamlakatlarning jashon iqtisodiyotidagi shissasi ikki martadan sham kiproq kamayib ketishini tasavvur sham qila olmas edilar (Ularning prognozi biyicha aksincha, ikki marta oshishi kerak edi).

Samarali iqtisodiy siyosat professionalizmga, sotsial xarajatlarni minimumga keltira oladigan boshqarish san'atiga tayanadi. Haqiqiy iktisodchi – siyosatchi byudjet va pul mexanizmlari bilan iqtisodiyotni tartibga solishni izaro ta'siri muammolarini, liberallik va qattiqqilik

nisbatlarini, jamiyatdagi izgarishlar va barqarorlik nisbatlari muammolarini oqilona shal qila oladi.

Bozor jarayonlarining noaniqliklari, kutilmagan burilishlari tufayli davlatning iqtisodiyotga aralashuvi oqibatlarini oldindan kirish juda qiyin. Ammo, iloji boricha kira bilish kerak. eng qiyini psixologik mushitdagi izgarishlarni pronoz qilishdir, ammo taraqqiyot uchun ularni oldindan kira olish kerak.

Takrorlash uchun savollar:

1. Iqtisodiy ma`noda kutish nima degani?
2. Prognazlash nima?
3. Ratsional kutish naazriyasining moshiyatini ochib bering.
4. Qisqa va uzoq muddatda prognozlashning xususiyatlari nimada?
5. Oldindan kira olish qobiliyati nima?
6. Prognozlashda milliy psixologiyaning irni nimada?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

Prognozlash itgan, yilgan tajribani shisobga olishni kizda tutadi, keng miqyosda fikr yuritishga imkon beruvchi iqtisodiy va psixologik bilimlarga ega bilishni, iz vaqtida iqtisodiyotdagi va moliyadagi sifatiy siljishlarni kira bilishni taqozo etadi

XALQARO SAVDO NAZARIYASI VA SAVDO SIYOSATI

1. Tashqi iqtisodiy siyosat
2. Xalqaro savdo nazariyasiga turli yondashuvlar

3. Xalqaro savdo rivojlanishining ahamiyati va uning asosiy kirinishlari. Savdo siyosati
4. Bojxona tariflari nazariyasi
5. Import kvotalari va litsenziyalar
6. Eksport subsidiyalari, demping va dempinga qarshi tadbirlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Agapova G.A., Seregina S.F. Makroekonomika. M.: DIS. 1997.
2. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
3. Gal'pirin V.I., Igratov S.M., Morgunov V.I. Makroekonomika. Tom-1. S.Peterburg: 1994.
4. Jeffri D., Saks D. i dr. Makroekonomika. Global'niy podxod. M.: 1996.
5. Linvut T. Gayger A. Makroekonomika teoriya i perexodnaya ekonomika. M.: 1996.
6. Menk'yu N.G. Makroekonomika. M.: MGU. 1994.
7. Hakimova M.A. Makroiqtisodiyot (iquv qillanma). Toshkent: «Meshnat». 1997.

1. Barcha mamlakatlarda, shatto iqtisodiyoti bozor qonunlari asosida rivojlanayotganlarida sham davlatga tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solib turish vazifasi biriktirilgan. Tashqi iqtisodiy faoliyatga ta'sir etish tayanchlaridan raqobatbardoshli iqtisodiyotga ega davlatlar sham, milliy xijaligi jashon bozoridagi qattiq raqobatga etarli darajada tayyor bilmagan mamlakatlar sham foydalanadi. Ayniqsa, keyingilari davlat tomonidan qillab-quvvatlash choralari yoki kuchli davlat tashqi iqtisodiy siyosatiga mushtojdir.

Tashqi iqtisodiy siyosat - bu tashqi iqtisodiy faoliyat soshasida mamlakatning joriy va strategik maqsadlariga muvofiq davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuasidir.

Har tomonlama puxta iylangan tashqi iqtisodiy siyosat kipchilik davlatlar iqtisodiyotini tiklashda va kitarishda, ayniqsa, urushdan keyingi davrda mushim omil bildi.

Biror bir davlatning iz milliy ishlab chiqarishini chet el raqobatidan shimoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosati *proteksionizm* deb ataladi. Garchi ikkinchi jashon urushidan keyin xalqaro iqtisodiy munosabatlarda proteksionizmdan tashqi iqtisodiy aloqalarni erkinlashtirish tomonga itish kuzatilgan bilsada, shunga qaramasdan proteksionizm to shozirgi

vaqtgacha barcha davlatlarda iqtisodiy siyosatning quroli sifatida qillanilib kelinmoqda.

Davlat tomonidan erkin xalqaro ayirboshlash yilida ma`lum tisiqlar qiyiladi, bojxona tariflari, kvotalar, litsenziyalash va boshqalar. Va buni quyidagi milliy manfaatlarni shimoya qilish zaruriyati deb asoslaydi: mamlakat mudofaa qobiliyatini ta`minlash, ish bilan bandlikni oshirish, yangi il\or tarmoqlarni shimoya qilish va boshqalar.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solishning barcha usullarini shartli ravishda bilvosita va bevosita usullarga ajratish mumkin.

Tartibga solishning bilvosita iqtisodiy usullariga xalqaro ayirboshlashda qatnashuvchilarning manfaatlariga (daromad, foyda miqdoriga ularni taqsimlanish xususiyatlariga, bitim shartlariga va ularni itkazish muddatlariga va shokazolarga) egiluvchan ta`sir etuvchi usullar kiradi. Bu usullar u yoki bu shatti-sharakatni tanlashga ma`lum imkoniyat beradi. SHuning uchun sham ularni egiluvchan deb ataladi. Bularga bojxona bojlari, tariflari, tashqi iqtisodiy faoliyatga turli soliqlar, valyuta tushumlaridan ajratmalar miqdori, xalqaro operatsiyalarni kreditlash va su\urtalashning foiz stavkalari va boshqalar kiradi.

Bevosita usullar majburiy, ruxsat berish – ta`qiqdash xususiyatiga ega bilib, xalqaro ayirboshlashda ishtirok etuvchilarning xatti-sharakatlarini tartibga soladi. Ularga litsenziyalash, kvotalash, mashsulotlar bayonnomasi, tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarini riyyatga olish va boshqa tartibga solish notarif usullarini qishish mumkin. Bir kator shuquqiy chora-tadbirlar sham bevosita tartibga solish usullariga kiradi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish amaliyotida bevosita usullar sham, bilvosita usullar sham qillaniladi. Ularning izaro nisbati u yoki bu mamlakatdagi xijalik yuritishning modeliga, tashqi iqtisodiy faoliyatning xususiyatiga, ma`lum davrdagi maqsad va vazifalariga bo`liqdir.

Izbekistonda iqtisodiy isloshotlarning birinchi boskichidayoq tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va tartibga solishning ustun darajada bilvosita iqtisodiy usullariga itish jarayonlari boshlandi.

Jashon tajribasi shamda iz milliy iqtisodiyoti taraqqiyotining shart-sharoitlarini shisobga olib, Izbekiston mustaqillikka erishganining birinchi

kunlarida boshlaboq, tashqi iqtisodiyot soshasida aniq yinalishlarni belgilash biyicha amaliy tadbirlar belgiladi.

Bu yinalishlar davlatning asosiy dasturiy shujjatlarida aks ettirilgan va respublikaning tegishli qonunlarida mustashkamlab qiyilgan. Tashqi iqtisodiy faoliyat soshasidagi miljallangan maqsadlarga erishish Izbekistonga xalqaro iqtisodiy, shamkorlikda katnashishdan keladigan afzalliklardan mumkin kadar kiproq amalda foydalanish imkonini beradi. Bu afzalliklar – tovar va xizmatlarning ichki va tashqi narxlari irtasidagi farq, mashsulot ishlab chiqarish kilamlarini kengaytirish, il'or xorijiy fan - texnika tajribasidan foydalanish va chet el kapitallarini jalb etish shisobiga milliy iqtisodiyot samaradorligini oshirishdan iborat.

Tarixan tarkib topgan ob'ektiv sabablarga kira, Izbekiston sobiq ittifoqdosh respublikalar iqtisodiyoti bilan chambarchas bo'langan edi. SHu bois, Izbekiston tashqi iqtisodiy siyosati ikki yinalishda ishlab chiqilmoqda va amalga oshirilmoqda. Birinchi yinalish Izbekistonni ishlab chiqarish, moliya, transport, energetika, fan, madaniyat va boshqa soshasidagi kip yillik aloqalarni bo'lab turgan sobiq ittifoqdosh respu6likalar bilan munosabatlari. Ikkinchi yinalish – respublika ilgarilari mustaqil izaro munosabatlarda bilmagan xorijiy mamlakatlar bilan munosabatlari.

Birinchi yinalish Izbekistonga kam xarajatlar sarflab, keng kilamda xom ashyo, tayyor mashsulotlar, texnologiyalar, fan - texnika axboroti keng bozorlariga kirib borishni, shuningdek, rivojlangan transport tarmoqlari va aloqa vositalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlaydi. Ikkinchi yinalish esa respublikaga iqtisodiyotni faol ravishda jashon shamjamiyatiga birlashuvining iqtisodiy va tashkiliy-shuquqiy asosini yaratish imkonini beradi.

Hozirgi sharoitda tashqi iqtisodiy omil shar bir mamlakat iqtisodiyotini taraqqiy etishida va mustashkamlanishida mushim irin tutadi. U ayniqsa, mustaqil rivojlanish yilidan borayotgan Izbekiston uchun aloshida ashamiyatga ega. Ilgarilari, sobiq SSSR tarkibiga kirgan respublika izi mustaqil ravishda xorijiy mamlakatlar bilan aloqa qilishdan mashrum edi. Undan tashqari, sobiq SSSR da xalqaro ayirboshlashning kapital va ishchi kuchlari migratsiyasi, valyuta munosabatlari deyarli rivojlanmagan edi. SHuning uchun sham itkazilayotgan isloshotlarning vazifalaridan biri qisqa muddatda respublikani jashon xijaligi tizimiga kirib

borishi va uni barcha mamlakatlar bilan teng shuquqli shamkorligini ta'minlash shisoblanadi.

Izbekistonning tashqi iqtisodiy alokalaridan bugun jashon xijaligi sham yutadi. CHunki uning qatoriga Izbekiston kabi resurslarga boy va katta ishlab chiqarish imkoniyatlariga ega bilgan mamlakatning qishilishi umum jashon iqtisodiy imkoniyatlarini kuchaytiradi.

2. In sakkizinchii asr oxiri va in tiqqizinchii asr boshlarida angliyalik klassik iqtisodchilar A. Smit va D. Rikardolar tomonidan «Erkin savdo» nazariyasi \oyasi oldinga surildi. A. Smitning asosiy \oyasi biyicha millat va xalqlarning boyishiga asosan meshnat taqsimoti sabab biladi. YA`ni, xalqaro meshnat taqsimotida faol ishtirok etadigan davlatlar kiproq daromadlarga ega bilishadi va ular u yoki bu mamlakatning mutlaq imkoniyatlariga e`tiborni qaratishi lozim. Har bir mamlakatda izi ixtisoslashgan mashsulotlarga ishlab chiqarilsa maqsadga muvofiq biladi. Masalan, Izbekiston asosan paxta mashsulotlarini etishtirishga ixtisoslashganligi uchun boshqa mashsulotlarga nisbatan kiproq shunga e`tiborni qaratish lozim. CHunki, Izbekiston qishloq xijaligi, ob-shavosi va qolaversa, butun respublika sharoiti paxta etishtirishga moslashgan va unga kam miqdorda meshnat va moliyaviy resurslarni sarf qilib, yuqori shosil olish texnologiyasiga ega. SHuningdek, boshqa mamlakatlar sham izi ixtisoslashgan soshaga kiproq e`tiborni qaratishsagina dunyo biyicha kiproq mashsulot ishlab chiqariladi va xalqaro savdoda sham katta muvaffaqqiyatlarga erishish mumkin. Demak, shu yil bilan dunyo asholisining talablarini maksimum qondirish imkoniyatiga erishiladi. Mamlakatlar irtasidagi erkin savdo dunyo xalqlari iste`molida isishga olib keladi. Bu esa, iz navbatida, olimlar tomonidan tashqi iqtisodiy siyosatlarni ishlab chiqishda yillanmalar kirsatishi mumkin.

Umuman, xalqaro ixtisoslashuv erkin raqobat sharoitida rivojlansa, maqsadga muvofiq biladi.

A. Smit «xalqaro savdo» shar bir mamlakatga katta imkoniyatlar olib kelishini isbotlab bergan. Uning \oyasi klassik nazariyalarning asosini tashkil qiladi va barcha erkin savdo siyosatlariga asos biladi. Ammo, muloshazalarni yanada chuqur mushokama qiladigan bilsak, ya`ni, biror-bir mamlakat, iziga kerakli bilgan mashsulotlarni chetdan arzon basholarda va shech qanday tisiqlarsiz olib kelish imkoniyatiga ega bilsa, bunday

sharoitda mamlakatning barcha talabini chetdan qondirish imkoni biladi. Ushbu mamlakat esa biror mashsulotni sotish uchungina ishlab chiqaradi, xolos. Bu erda ularning talablarini shech narsa va shech kim qondirishni kafolatlay olmaydi. Mutlaq ustunlik nazariyasi esa boshi berk kichaga kirib qoladi.

Xalqaro meshnat taqsimoti nazariyasining keyingi rivojlanishi D. Rikardo bilan bo'liq. D. Rikardo A. Smitning «Mutlaq ustunlik» nazariyasini yanada muloshaza qilish natijasida ushbu nazariya umumiy qoidaning bir qismi ekanligini isbotlab berdi. D. Rikardo «Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqlar» ishida klassik nazariyani boshi berk kichadan olib chiqadi. Uning fikricha, mashsulotlar ishlab chiqarishda yuqori xarajatlarga ega bilgan mamlakatlar sham savdoda yutuqlarga erishadi. Bunday vaziyatlarda ikki mamlakat irtasidagi savdo kiproq imkoniyatlar olib keladi. Har bir mamlakat izi ixtisoslashgan mashsulotlarni ishlab chiqaradi va shu orqali yutuqlarga erishadi. Uning muloshazalari “Taqqoslash ustunligi nazariyasi”da iz echimiga ega bilgan.

“Taqqoslash ustunligi nazariyasi” biyicha mashsulotlar ishlab chiqarishga kam xarajat sarf qilish imkoniyatiga ega bilgan mamlakatlarda mashsulot ishlab chiqarilsagina katta miqdorda mashsulotga ega bilish mumkin.

Masalan, Portugaliyada ishlab chiqarilgan movut va Angliyada ishlab chiqarilgan vino individual xarajatlarga ega bilsin. SHuni shisobga olgan sholda D. Rikardoning “Taqqoslash ustunligi nazariyasi”ni qillaymiz:

Ishlab chiqarish uchun zarur biladigan meshnat (birlikda) miqdori:

	Movut (dona)	Vino (bir barrel')
Portugaliya	90	80
Angliya	100	120

YUqoridagi misoldan kirinib turibdiki Portugaliya barcha turdagi mashsulotlarni ishlab chiqarishda mutlaq imkoniyatga ega. Ammo, D. Rikardo Portugaliyada movut ishlab chiqarishga nisbatan vino ishlab chiqarish savdosini yilga qiyish kiproq imkoniyat olib kelishini ta'kidlaydi. CHunki, bir dona movutga nisbatan bir barrel' vino ishlab chiqarish arzonga tushmoqda. Bunda taqqoslash ustunligidagi farq shar bir millat uchun xalqaro savdoda yutiqqa olib keladi. YA'ni, Portugaliya bir barrel' vinoni (80 birlikda) 120 birlikda Angliyaga sotsa va iz navbatida,

Angliyadan (100 birlikda) ushbu birlikda 1,2 dona movut sotib olish imkoniyatiga ega biladi. Izida ishlab chiqarilgan mashsulotga solishtirganimizda esa $\frac{8}{9}$ donaga ega bilar edi. Boshqacha aytganimizda, Portugaliyada vino ishlab chiqarish va movutni sotib olish evaziga olinadigan foyda quyidagicha biladi.

$120 / 100 - 8 / 9$ q $1,2 - 0,8$ q $0,31$ dona movut.

Umuman, xalqaro savdodan Angliya sham yutadi. YA'ni, movut ishlab chiqarib, uni Portugaliyaga sotish shisobiga $\frac{11}{8}$ barrel' vino (izidagiga nisbatan $\frac{5}{6}$ barrel') sotib olishi mumkin. Ushbu vaziyatda Angliyaning yutu'i:

$\frac{9}{8} - \frac{5}{6}$ q $\frac{7}{24}$ q $0,29$ barrel' vino.

Bu misolda Portugaliya uchun shar bir barrel' vinoga $\frac{9}{8}$ dona movut sotib olgandagina xalqaro sovda foydali shisoblansa, Angliya uchun esa shar bir barrel' vinoga $\frac{5}{6}$ dona movut almashganda savdo foydali shisoblanadi.

SHunday qilib, erkin savdo xalqaro ixtisoslashuvni ra\batlantirib, quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: shar bir mamlakat biror turdagi mashsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishguncha itgan davrgiga nisbatan kamroq moddiy va meshnat xarajatlari sarflaydigan biladi. Ammo, bu borada barcha savdolar mamlakatlarning pul birliklari ishtorokida amalga oshishi shisobga olinmagan. CHunki, mamlakatlar izaro shisob-kitoblarni amalga oshirish uchun valyutalarini almashtirishadi. D. Rikardo ushbu vaziyatni sham tushintirib bera olgan. U izoshlaganidek yuqorida keltirilgan imkoniyat valyutalarni almashtirish sharoitida sham saqlanib qoladi. Bu vaziyatda eksport-import tilovlari izaro balansga ega emas. Bunday nobalans vaziyatlar valyuta kurslaridagi izgarishlar shisobiga yoki biror bir mamlakatdagi barcha basholarni izgartirish shisobiga bartaraf etiladi. YUqoridagi misol mavshum xususiyatga ega. U aniq vaziyatlarga asoslanishi uchun:

- meshnat savdo qilayotgan mamlakatlar irtasida emas, balki mamlakat ichida sharakatchan bilishini;

- transport, bojxona xarajatlari, savdo ustamolari va boshqa cheklashlar shisobga olinmasligini;
- mashsulotlarning yangi namunalarni ishlab chiqarishda yangi texnika va texnologiyalarni qillash shamda ularni kip miqdorda seriyali ishlab chiqarishda xarajatlardagi izgarishlar e'tiborga olinmasligini ta'minlash imkoniyatlari yaratilishi lozim.

Angliya va Portugaliya misolida keltirilgan vaziyatlarda xalqaro savdo narxlarining keng amal qilayotgan shaklini qillash mumkin. CHunonchi, bir barrel' Portugaliya vinosini Angliyada tannarxidan kam narxda (80) va sotib olingan bashodan (120) yuqori narxda sotmaslik kerak. SHuningdek, angliyaliklar movutidan Portugaliyada (90 dan 100 gacha) shunday tartibda sotilishi kerak.

Mashsulotlar bashosi irtasidagi izaro nisbat aniqlab olingandan keyin «savdo sharoiti» (terms of trade) tushunchasi savdo sharoitini aniqlab olish uchun esa "indeks" tushinchasi kiritilgan. Indeks quyidagi formula orqali aniqlangan:

Savdo sharoiti indeksi
$$= \frac{\text{Eksport narxlar indeksi}}{\text{Import narxlar indeksi}} \times 100\%$$

Indeksning isishi (masalan, 100 dan 105 gacha) savdo sharoitlarining yaxshilanayotganligini kirsatadi. YA'ni, ushbu miqdordagi importga shisob-kitob qilish uchun undan kam miqdorda eksport talab etiladi.

Amaliyotda savdo sharoiti, birinchidan, tovarlar bashosi izgarishi shisobiga, unga bilgan talabning oshishi yoki kamayishiga bo'liq. Ayrim mashsulot ishlab chiqaruvchilar (masalan, neft' va neft' mashsulotlari ishlab chiqaruvchilar) narxlarda bilayotgan izgarishlarga qaramay, katta yutuqlarga erishadilar.

Ikkinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqaruvchilar yoki etkazib beruvchilarning bozorga moslashishiga (egiluvchanligiga) bo'liq biladi.

Uchinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqarish sharoitlari yoki mashsulotlar iste'molidagi izgarishlarga qarab izgaradi.

Savdo sharoiti indeksi mamlakatning xalqaro savdodagi sholati ti'risida ma'lumotlar bersada, kippingina kamchiliklardan xoli emas. Ularning eng asosiylaridan biri mamlakatda umumiy sharoitni yaxshilasada, sotilgan mashsulotlar miqdorini shisobga olmaydi. Boshqacha aytganda, savdo

sharoiti yaxshilanishi eksport shajmi qisqarishi va import shajmi oshishiga olib keladi. Bu esa tilov balansini yomonlashtiradi.

A. Smit va D. Rikardo nazariyasida ishlab chiqarishga ta'sir qiladigan eng asosiy omil meshnat shisoblangan. Mashsulotlar narxi esa ishlab chiqarish xarajatlariga bo'liq.

Keyingi tadqiqotlar ishlab chiqarishda asosiy omillar sifatida er, kapital kabi omillardan foyda olish imkoniyatini bergan. Agarda, meshnatning bozor bashosi ish shaqi sifatida gavdalansa, kapitalning bashosi foiz stavkalari kirinishida, erning bashosi renta miqdorida aniqlangan.

Xalqaro savdodagi zamonaviy qarash tarafdorlari sifatida shved iqtisodchi-olimlari eli Xeksher va Bertil' Olinlarni (30-yillar) kirsatish mumkin.

E. Xeksher va B. Olinlar «Ishlab chiqarish omillariga bo'lab narxlarni tenglashtirish» qoidasini oldinga surgan. Buning ma'nosi shundan iboratki, milliy ishlab chiqarishdagi farqlar ishlab chiqarishning meshnat, er, kapital va shuningdek, u yoki bu mashsulotga ichki iste'moldagi izgarishlar kabi omillarga bo'liq.

Ularning qoidalaridagi asosiy vaziyatlar quyidagicha keltirilgan:

1. Mamlakatlarda mashsulotlarni eksport qilishda ortiqcha ishlab chiqarish omillaridan foydalaniladi va aksincha, etishmayotgan ishlab chiqarish omillarini qoplash uchun mashsulotlar importida izgarishlar kuzatiladi.
2. Ushbu vaziyatlarda xalqaro savdoda «omillar narxi»ning tenglashishi kabi izgarishlar kuzatiladi.
3. Mashsulotlar eksporti ishlab chiqarish omillarining qishilib ketishi natijasida izgarishi mumkin.

Xeksher-Olin kontsepsiyasida omillar faoliyatining xususiyatlariga bo'liq bilgan bir nechta vaziyatlar keltirladi.

E. Xeksher va B. Olinlar D. Rikardo kontsepsiyasining davomchilari mashsulotlar va ishlab chiqarish omillarining mamlakatlararo ita qiyin sharakatlanishini noaniq basholashgan.

Xeksher-Olin kontsepsiyasiga asosan tashqi savdo quyidagi kirinishlarga ega: Faraz qilaylik, bir vaqtda ikki mamlakat, ya'ni, «sanoatlashgan» va «agrar» mamlakat faoliyat kirsatmoqda.

Sanoatlashgan mamlakatda ortiqcha kapital va ma`lum miqdorda ortiqcha ishchi kuchi mavjud biladi. Agrar mamlakatda esa ortiqcha er mavjud, ammo kapital etishmaydi.

Ayrim turdagi mashsulotlarni ishlab chiqarishda kapital asosiy omil shisoblanadi. Masalan, neftni qayta ishlash, elektron mashinasozlik va mashina ishlab chiqarish soshalari kam ishchi kuchidan foydalangan sholda kapital – intensiv ishlab chiqarish shisoblanadi. Kapital ortiqchaligiga ega bilgan mamlakatlar aynan ushbu yinalishlarga ixtisoslashadilar. SHu bilan birga, don etishtirish va chorvachilik bilan shu\ullanadigan mamlakatlarda kiproq er resurslari kerak biladi va ular shu yinalishga ixtisoslashgan biladi.

Xeksher–Olin kontsepsiyasi ayrim turdagi mashsulotlarni ishlab chiqarishning zamonaviy sharoitlariga moslashtirilgan.

1948 yil amerikalik iqtisodchilar P. Samuel'son va V.Stolperlar Xeker-Olen kontsepsiyasini takomillashtirishdi. Ularning nazariyasi biyicha xalqaro savdolar – ishlab chiqarish omillarining bir yoqlamaligi, texnikalarning bir-biriga mosligi, raqobatning rivojlanishi va mashsulotlarning sharakatchanligi kabi sharoitlarda mamlakatlar irtasidagi ishlab chiqarish omillari narxlarga tenglashadi.

D. Rikardo modelida ishlab chiqilgan va e. Xeksher, B. Olin, P. Samuel'son shamda V.Stolperlar tomonidan tildirilgan savdo kontsepsiyasiga nafaqat mamlakatlar irtasidagi izaro foydali savdolari, balki mamlakatlar rivojlanishi irtasidagi farqlarni kamaytirish vositasi sifatida sham qaraladi.

3. Tashqi iqtisodiy munosabatlarning eng mushim shakli - xalqaro savdo yoki aloshida mamlakatlar irtasida tovar va xizmatlar ayiraboshlash shisoblanadi va u iziga quyidagilarni kiritadi:

- tovar bilan ayirboshlash;
- fan - texnika yutuqlari bilan ayirboshlash (litsenziyalar, nou-xau va boshqalar);
- asbob uskunalar etkazib berishni kizda tutadigan kapital qurilish obe`ktlari bilan savdo qilish;
- loyisha va qurilish ishlarini bajarish;
- xizmatlar savdosi.

Tashqi savdo siyosati 2 xil biladi:

A) industriyalashtirish yoki importni irnini bosish. Bu uzoqni iylangan yil emas. Ammo yangi iqtisodiyot uchun vaqtincha foydali. SHuning uchun kip qoloq mamlakatlar shu yilni tanlashgan.

B) eksportni rivojlantirish. Boshlan\ich davrda qiyin, ammo uzoqni iylangan yildir. SHuning uchun kip davlatlar bu yilga itishga shayiqishadi.

Izbekiston eksportida paxta 1994 yilda 50 %, 1998 yilda 40 % ni tashkil etgan. Ammo 1998 yilda shali baribir eksportning 50 % xom - ashyo.

Izbekiston 120 davlat bilan (1998 yilda) savdo - sotik qiladi; jumladan, Mustaqil shamdistlik mamlakatlari bilan.

	1994 yil	1998 yil
Eksport	6,7 %	26 %
Import	5,9 %	27 %
Izbekiston importida	1994 yil	1998 yil
Energiya	58 %	16 %
Mashina va uskuna	15 %	48 %

Jashon savdosi tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. Uning kengayishi va chuqurlashuvi natijasida kapitalni chetga chiqarish imkoniyatlari yuzaga keldi va unga bo\liq ravishda xalqaro moliya-valyuta, kredit munosabatlari rivojlandi.

Tashqi savdoning vujudga kelishi ikki mushim ob`ektiv sabab bilan izoshlanadi. Birinchidan, bu tabiiy va xom ashyo resurslarining mamlakatlar irtasida notekis taqsimlanganligi.

Xalqaro savdo rivojlanishining zarurligini aniqlovchi ikkinchi mushim sabab – bu, turli mamlakatlarda ishlab chiqaruvchi kuchlarning bir xil rivojlanmaganligidir.

Bu ikki ob`ektiv sabab shar qanday milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarishi jarayonida xalqaro savdoning ashamiyatini aniqlaydi. 90-yillarning boshlarida xalqaro savdo shajmi AQSHda yalpi milliy mashsulotning 16-18 foizini, Germaniyada 30-39 foizini tashkil etdi. SHu davrda Izbekiston yalpi milliy mashsulotida tashqi savdoning ulushi 10-12 foiz atrofida bildi.

Tashqi savdo xalqaro ayirboshlashning an`anaviy shakli sifatida quyidagi kirinishlarni iz ichiga oladi:

- mashsulotlarni ayirboshlash: yoqilʼi-xom ashyo mashsulotlari, qishloq xijaligi mashsulotlari, sanoat mashsulotlari;
- xizmatlarni ayirboshlash: mushandislik-maslashat xizmatlari;
- transport xizmatlari, sayyoshlik va boshqa xizmatlar. Hozirgi vaqtda xizmatlarning jashon eksportidagi shissasi 30 foizdan oshib ketdi;
- yangi ilmiy-texnik maʼlumotlarni ayirboshlash: litsenziyalar va «nou-xou»lar. Ular shissasiga xalqaro savdo aylanmasining 10 foiziga yaqini tiʼri keladi.

Xalqaro savdo mashsulotlari, xizmatlar va fan-texnika maʼlumotlarini ayirboshlashning barcha kirinishlari tashqi savdo operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi. Ular iz navbatida eksport, import, reeksport va reimport operatsiyalariga bilinadi.

Eksport operatsiyasi - mashsulotlarni chet mamlakatlarga chiqarish.

Import operatsiyasi - mashsulotni xorijiy sherikdan sotib olish va uni mamlakatga olib kelish.

Reeksport operatsiyasi - avval import qilingan va qayta ishlov berilmagan mashsulotni chet elga olib chiqib sotish.

Reimport operatsiyasi - avval eksport qilingan va u erda qayta ishlov berilmagan mashsulotni chet elda sotib olish va mamlakatga olib kelish.

Biror mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatga bevosita aralashuvi jarayoni eksport va importni cheklash shisoblanadi. Davlat tomonidan olib boriladigan bunday tadbirlar savdo siyosati deb yuritiladi. Savdo siyosati - davlat tomonidan xalqaro savdoga soliq, subsidiya, valyuta nazorati va import yoki eksportni tiʼridan-tiʼri cheklash siyosatlari olib borish orqali taʼsir kirsatishdir.

Mamlakat tashqi savdosini cheklash borasida olib borilayotgan shar qanday chora-tadbirlar asholi turmush faoliyatining pasayishiga olib keladi. SHuning uchun sham kipgina mutaxassis-iqtisodchilar tashqi savdoga boshqacharoq yondashish zarurligini taʼkidlashadi. Ularning fikriga kira, mamlakat iqtisodiyoti va asholi turmush faoliyatini yaxshilash uchun erkin tashqi savdo siyosati foydaliroq shisoblanadi. CHunki, tashqi savdoni cheklashga nisbatan uni erkinlashtirish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga kiproq imkoniyat yaratadi.

Amaliyotda tashqi savdoni cheklashning 50 dan oshiqroq turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat \aznasini tildirishga yinaltirilgan bilsa, ba`zilar umuman importni cheklashga va yana boshqasi esa eksportni cheklashga yoki ra\batlantirishga yinaltirilgan. Bundan tashqari, kipgina mamlakatlardagi iqtisodchi va siyosatchi guruhlar protektsionizmni kuchaytirishni qillab-quvvatlashadi. Savol tu\iladi, agarda tashqi savdoni cheklash natijasida asholi turmush faoliyati yomonlashsa, protektsionizmni keng qillash nima bilan bo\liq?

Kipgina argumentlar protektsionizmga yon bossa sham, u xato shisoblanadi. CHunki, uni iqtisodiy tashlillar yordamida asoslab berish mumkin. erkin savdo jashon iqtisodiyoti nuqtai nazaridan foydali bilishi mumkin, ammo aloshida olingan mamlakat iqtisodiyoti nuqtai nazaridan esa erkin savdo shamma vaqt sham foydali shisoblanavermaydi. Ayrim sholatlarda savdo cheklashlarini tashqi savdo yutuqlarini qayta taqsimlashda, ya`ni, bir mamlakat asholisi turmush faoliyatini yomonlashtirish evaziga oshirishda foydalanish mumkin. Ulardan shuningdek, guruhlar irtasida oladigan daromadlarini qayta taqisimlashda foydalanish mumkin. SHuning uchun sham tashqi savdo siyosatini ishlab chiqishda olib boriladigan tashqi savdo siyosatining iqtisodiy tashlili katta ashamiyatga ega.

Mamlakatlarda ta`rifli mexanizm orqali tashqi savdo siyosatini yuritish, birinchi navbatda ushbu mamlakatning asosiy tarmoqlari va yangi ishlab chiqarish soshalarining shimoyalanganligiga ta`sir qiladi.

3. Bojxona boji - bu mamlakatga olib kelinayotgan yoki mamlakatdan olib chiqilayotgan mashsulotlarga solinadigan majburiy soliqdir. Xalqaro amaliyotda bojxona bojlarining turli xillari qillaniladi.

Bojxona bojlarining ifodalanishi va faoliyat soshasi biyicha import bojlari va eksport bojlariga ajraladi.

Import bojlari davlat byudjetini tildirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. Iz navbatida ular eng kam va eng kip miqdordagi import bojlariga bilinadi. eng kam miqdordagi import bojlari izaro qulay sharoitlarni yaratib berishni kizda tutuvchi savdo shartnomalari va bitimlari

bilgan mamlakatlar mashsulotlariga irnatiladi. eng kip miqdordagi import bojlari esa bunday shartnoma va bitimlar tuzilmagan mamlakatlar mashsulotiga nisbatan irnatiladi.

Eksport bojlari mamlakat ichida talab kip bilgan mashsulotlar taqchilligining oldini olish maqsadida belgilanadi.

Boj olinadigan mashsulotlar, boj olinmaydigan mashsulotlar, olib kelish va olib ketish taqiqlangan mashsulotlar, shuningdek, bojxona bojlari stavkasi, ya'ni, ularning tartibga solingan riyxati bojxona tariflari deb ataladi.

Bojxona tariflarini ishlab chiqarish, tabiiy farqlar (shayvonot va isimlik dunyosi), qayta ishlash darajasiga (xom ashyo, yarim tayyor mashsulotlar, tayyor buyumlar) kira, taqsimlangan mashsulotlar riyxatini iz ichiga olgan mashsulot sarxillovchilar (klassifikatorlari) asosida qurilgan.

Bojxona tariflari bir yoki bir necha boj miqdorlari ustuniga ega bilishi mumkin, ya'ni, ular oddiy va murakkab biladi. Oddiy bojxona tariflari ustuni mashsulotlar kelib chiqqan mamlakatlardan qat'i nazar mashsulotlarga yagona stavkalarini kizda tutadi. Murakkab bojxona tariflari ustunida esa, mashsulot bir necha boj stavkalariga ega biladi va u yoki bu mamlakatga unda vujudga kelgan iqtisodiy va siyosiy vaziyatlarga qarab tanlov asosida qillaniladi.

Bojxona ta'riflari avvalo import bilan raqobatlashadigan milliy ishlab chiqarishni shimoya qilishdan iborat. Agarda tariflarni joriy qilish orqali import cheklansa, milliy ishlab chiqarishda sotilayotgan mashsulotlar shajmini oshirish va tarifni joriy qilish orqali narxlar oshishi shisobiga sotiladi.

Tariflarni joriy qilish orqali import tovarlari va narxning oshishi birinchi irinda iste'molchilarga ta'sir etadi. CHunki, ta'rif nafaqat import tovarlarining, balki milliy tovarlarning sham narxini oshirib yuboradi. Iste'molchilar tovarlarni sotib olish uchun kiproq sarf qilishga yoki kamroq miqdorda sotib olishga yoxud ikkalasini baravariga olib borishga majbur bilishadi. Demak, tariflarni joriy qilish iste'molchilar imkoniyatlarini yomonlashtiradi.

Importga tarif joriy qilinmagan sharoitda erkin xalqaro narxlarda ayirboshlashlar amalga oshiriladi.

Milliy ishlab chiqarish bilan xorijiy ishlab chiqaruvchilar irtasidagi raqobat ichki narxlarni sham xalqaro narxlarga tenglashtirib qiyadi.

Umuman, bojxona tariflari amalda asholi turmush darajasini kamaytiradi. Chunki, iste'molchilar ishlab chiqaruvchilar va davlat yutuqlariga nisbatan kiproq yiqotishadi. Tariflar iste'molchilarning import qilinayotgan mashsulotlardagi daromadlarini boshqa ijtimoiy guruhlar manfaatiga qayta taqsimlaydi.

Bojxona tariflari asosan milliy darajada qillaniladi va bunda qator vazifalarni bajaradi:

- mamlakat mudofaa sanotini shimoya qiladi;
- mamlakatda bandlikni ta'minlaydi va yalpi talabni ra'batlantiradi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni shimoya qiladi;
- fiskal', ya'ni, davlat byudjeti daromadlarini tildirish manbai bilib xizmat qiladi;
- proteksionistik, ya'ni, milliy ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatidan shimoya qiladi;
- boshqaruv, ya'ni, iqtisodiyot tuzilishini qayta qurishni boshqarish vositasi shisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi il'or siljishlar ra'batlantiriladi.

Milliy iqtisodiyotning tiklanishi sharoitida kipgina davlatlar iz ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan shimoya qilish maqsadida proteksionizm siyosatini qillaydilar. Aks sholda, mashalliy korxonalar «sinishi» jamiyatda ishsizlik xavfini tu'diradi. SHu bilan birga proteksionizm siyosatini qillash salbiy oqibatlarni olib kelishi mumkin. Ular asosan iqtisodiyotning shimoya qilinayotgan soshalarida resurslar samarasiz sarflanishiga olib keladi.

Agar mamlakatlar bojxona ittifoqiga birlashsalar, unda bojxona tarifi, barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun ularning savdo munosabatlarida yagona bilib qoladi (masalan, Evropa iqtisodiy shamjamiyati). Bojxona tariflari miqdori aloshida mamlakatlar iqtisodiyotida va jashon xijaligida yuz berayotgan jarayonlar ta'sirida yuzaga keladi. Umumjashon bojlarining pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda va u ikki tomonlama shamda kip tomonlama muzokaralar asosida mamlakatlar tomonidan ra'batlantiriladi va nazorat qilinadi. Asosan, GATT doirasida itkazilgan bunday muzokaralar

natijasida boj-tarif yon berishlarini ayirboshlash shaqida bitimlar tuzilgan edi.

Bojxona tariflari bojlaridan tashqari, tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita egiluvchan usullari sifatida turli soliq turlari keng qillaniladi. Bunda faqat tashqi soliq tizimidagi emas, balki ichki soliq tizimidagi soliq turlaridan sham foydalaniladi.

Faqat tashqi iqtisodiy bitimlarni tartibga solishda qillaniladigan soliqlarga import va eksportga soliqlar kiradi. Ular olib kelinayotgan yoki olib chiqilayotgan mashsulotlarga ularning oqimlarini tartibga solish, ya'ni, ra\batlantirish yoki tixtatish maqsadida belgilanadi.

Kipgina mamlakatlarda import tushumlariga soliqlar keng qillanilsa, eksport mashsulotini sotishdan tushumlarga soliqlar esa imtiyozlarga egadir. Bu eksportni ra\batlantirishga ichki va tashqi bozorlardagi narxlar farqi kip bilganda, iz mashsulotlari kabi import mashsulotlariga sham mamlakat ichida sotish uchun bir xil sharoitlar yaratish imkonini beradi. Tashqi iqtisodiy faoliyat, shuningdek, ichki soliqlar tizimi yordamida sham tartibga solinadi. Davlat sotishdan olingan foydaga, pul kapitalidan daromadlarga, kapitalning qishimcha isishiga, qiymatli qo\ozlarga, ortiqcha foydaga va boshqalarga soliqlarni belgilab, izining shamda xorijiy ishlab chiqaruvchilarning faoliyati uchun qulay va qulay bilmagan sharoitlarni yaratishi mumkin.

Bojxona bojlarini joriy qilishni qillovchi fikrlarning barchasi muloshazali shisoblanadi. CHunki, kipgina vaziyatlarda ularga kam xarajat qilib sham erishish mumkin. Xalq xijaligining mudofaa, yangi tashkil qilingan yoki boshqa tarmoqlarini shimoya qilishning muqobil usuli milliy ishlab chiqaruvchilarga bevosita subsidiya berish shisoblanadi.

4. Jashon amaliyotida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usllaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar mazmuniga kira, iqtisodiy, ma`muriy, me`yoriy - shuquqiy kirinishga ega bilishi mumkin.

Litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani shisoblanadi.

Litsenziyalash – bu, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma`lum tartibidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mashsulotlar, ishchi va xizmatchilar eksporti

shamda moliya operatsiyalarini itkazish, xorijga ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. Izbekistonda litsenziyalar faqat davlat riyxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi. Ularni boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan.

Mashsulotlar eksporti va importini litsenziyalash davlatga ular oqimini qattiq tartibga solishga, ba'zi shollarda ularni vaqtincha chegaralashga va shu asosda tashqi iqtisodiy taqchillik isishining tixtashiga shamda savdo balansining tenglashtirishga imkon beradi.

Umuman, import mashsulotlarga beriladigan litsenziyalar quyidagi usullar yordamida joylashtiriladi.

1. Ochiq auktsion – davlat litsenziyalarni yuqori basholarni taklif qilgan ishlab chiqaruvchilarga beradi.

2. Afzal kirish tizimi – davlat birinchi navbatda litsenziyalarni ishlab chiqarish shajmi jishatdan yirik bilgan firma va kompaniyalarga shech qanday shart va talablarsiz beradi.

3. Xarajat usuli – davlat litsenziyalarni yirik ishlab chiqarish quvvatlariga va resurslarga ega bilgan firma va kompaniyalarga beradi.

Mashsulotlar, shuningdek, ishchi va xizmatchilar eksporti va imortiga litsenziyalar berish shuquqiga Izbekiston Respublikasining quyidagi boshqaruv tashkilotlari ega: Vazirlar Mashkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, So'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari, shuningdek, Markaziy bank.

Belgilangan chegaralar doirasida amalga oshiriladigan bitimlarga litsenziyalar shar bir aloshida bitim uchun mol etkazib berish shajmi yoki qiymatiga qarab Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tomonidan beriladi.

Moliya operatsiyalarini itkazishga litsenziyalar asosan Respublika Moliya vaziriligi va Markaziy bank tomonidan iz va xorijiy banklarga, moliya muassasalariga beriladi. Ular moliya-kredit muassasalariga mamlakat ichida va uning tashqarisida chet el valyutasi bilan opreatsiyalarni amalga oshirish, xorijiy moliya-kredit muassasalariga esa ichki bozorda yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat kirsatish shuquqini beradi.

Litsenziyalash bilan bir qatorda jashon amaliyotida mashsulotlarni, shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida kvotalash keng qillaniladi.

Bu usulning moshiyati shundan iboratki, unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot aloshida mashsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar gurushi biyicha ma`lum davrga eksport va importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarini belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash tilov balanslarini ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish uchun muzokarlarda izaro kelishuvga erishish uchun qillaniladi. Izbekistonda kvotalash xalq iste`moli mollarini va strategik xom ashyoning mushim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qillanilmoqda.

Kvotalash faqat mashsulot oqimlarinigina emas, balki ishchi kuchi oqimlarini tartibga solishda sham qillaniladi. Kipgina rivojlangan mamlakatlar ichki meshnat bozorini shimoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar irnatadi.

Hozirgi vaqtda kvotalash bojlarga nisbatan kiproq qillanilishiga ikkita sabab bor:

1. Tarif stavkalari xalqaro savdo kelishuvlariga asosan belgilanadi. Ayrim shollardan tashqari vaziyatlarda, mamlakatlar tariflar stavkasini oshira olmaydilar va shuning uchun iqtisodiyotni raqobatdan shimoya qilish maqsadida kvotalarga e`tiborni qaratishga majbur biladi.

2. Himoyaga mushtoj tarmoqlar sham importga kvotalar joriy qilishni qillaydi. CHunki, tarifni joriy qilishga nisbatan imtiyozli litsenziyalar olish osonroqdir.

Import kvotalari erkin raqobat sharoitiga kiproq mos keladi.

5. Tashqi savdoni tartibga solishning bevosita tarifli bilmagan usullari guruhiga bojxona bojlarining maxsus dempingga qarshi, kompensatsion va boshqa turlari kiradi.

Ba`zi shollarda mamlakatlar tomonidan maxsus bojxona bojlari qillaniladi. Masalan, mashsulotlar olib kelish shajmi va sharti mashalliy ishlab chiqaruvchilarga ti`ri kelmasa yoki mamlakat manfaatlariga zid bilganda qillaniladi. Maxsus bojxona bojlarining miqdori shar bir aniq sholat uchun aloshida imatiladi.

Dempinga qarshi qaratilgan bojlar jashon amaliyotida keng qillanilib, izida qishimcha import bojlarini aks ettiradi. Ular odatda, jashon narxlaridan yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past narxlar biyicha, eksport qilinayotgan mashsulotlarga imatiladi. Bu bojlarni

belgilash shaqidagi qarorni xalqaro sud mashalliy ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar murojaatidan sing chiqaradi shamda uning miqdorini va tilash tartibini belgilaydi. Masalan, dempingga qarshi bojlar iz valyuta resurslarini tildirish maqsadida jashon bozoriga xom ashyo resurslarini eksport qilishni kipaytirgan sobiq ittifoqdosh respublikalarga nisbatan faol qillanilmoqda.

Kompensatsion bojlar. Olib kelinayotgan mashsulotlar kabi olib chiqilayotgan mashsulotlarga sham belgilanadi. Ular ishlab chiqarish yoki eksport qilishda subsidiyalar ajratilgan va bu olib kelish yoki olib chiqish milliy ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarga zarar etkazishi mumkin bilganda qillaniladi. Bunday sholat davlat mamlakatga etkazilgan zararni yoki davlatning moliyaviy xarajatlarini qoplashi lozim bilgan bojlarini irnatadi. Kompensatsion bojlar miqdori aniqlangan subsidiyalar miqdoridan oshmasligi lozim.

Singgi in yilliklarda eksportni ixtiyoriy chegaralash va eng kam import basholarini belgilash shaqida bitimlar tuzish amaliyoti keng tarqala boshladi. Savdo cheklashlarining bu yangi turlari xususiyatlari ularni irnatishning noan'anaviy usulidan iborat. Bunda import qiluvchi mamlakatni shimoya qiluvchi savdo ticiqlari, import qiluvchi mamlakat chegarasida kiritilganda eksportni ixtiyoriy chegaralash qillaniladi. Xuddi shunga ixshash eng kam import bashosini irnatish sham amalga oshiriladi. Bunday basholarni irnatgan import qiluvchi mamlakatlar bilan kontraktlar tuzishda bunga eksport qiluvchi firmalar tomonidan qat'iy amal qilinmo'i lozim. eksport bashosi eng kam darajadan pasaytirilgan sholda import qiluvchi mamlakat dempingga qarshi boj kiritadi va uni qillash bozordan chiqishga olib kelishi mumkin.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash ikki xil xususiyatga ega:

1. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash milliy ishlab chiqaruvchilarga tarif va kvotalarni belgilashga nisbatan shubshasiz kamroq. SHuning uchun iste'molchilar ularni ti'ri qabul qiladi va shukumatga qarshilik bildirishmaydi.

2. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida xorij firmalari importga tarif va kvotalar belgilashga nisbatan iz mashsulotlariga yuqori narxlar belgilashi mumkin.

Eksportni davlat tomonidan ra\batlantirish tadbiri sifatida kipgina mamlakatlarda eksport subsidiyalari qillaniladi. Bunda tajriba -

konstruktorlik ishlari va eksportga miljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat byudjetidan imtiyozli kreditlar berish kizda tutiladi.

Riyyatga olish irnatilgan shaklda tildirilgan riyyatga olish varaqasini taqdim etish, riyyatga olinganlik raqamini berish, tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini rasmiy ravishda chop etiladigan davlat riyyatlari tiplamiga kiritish va riyyatga olinganlik shaqidagi guvoshnomani berishni iz ichiga oladi.

Mashsulot bayonnomasi – bu, tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchisining, mashsulotni davlat chegarasini kesib itayotgani shaqida ushbu mamlakatda irnatilgan qoidalarga muvofiq bergan rasmiy arizasidir. U ikki kirinishda - bojxona bayonnomasi biyicha va tovar - transport xarajatlari biyicha (etarli malaka va tajribaga ega bilgan tashqi iqtisodiy birlashmalar uchun) amalga oshiriladi. Ba`zi fuqarolar mamlakatga kirishda va chiqishda tashilayotgan buyumlar, mulk, shu jumladan, valyuta shaqida bayonnomani bir xil andozadagi varaqalarga tildirishlari lozim.

Tashilayotgan yuklarga bayonnoma, tashqi iqtisodiy operatsiya qatnashchisi tomonidan shar bir mashsulot uchun tildiriladi va unda operatsiya turi (eksport va import), mashsulot nomi, eksport va import qilinayotgan mamlakat, uning valyutasi, mashsulotning umumiy shaqiqiy bashosi va boshqalar kirsatiladi. Bu shujjat asosida import, eksport uchun soliqlar miqdori aniqlanadi, xorijga pullar itkazilishining ti`riligi nazorat qilinadi. U faqat tashqi savdoga emas, balki butun tashqi iqtisodiy faoliyatga tisiq bilgan ma`muriy tadbir bilib, valyuta bilan chegaralash shisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining moshiyati nimadan iborat?
2. Davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning bevosita va bilvosita usullarini tariflab bering.
3. Izbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Xalqaro savdoni rivojlantirishning ob`ektiv va sub`ektiv sabablari nimalardan iborat?
5. Xalqaro savdoning qanday shakllarini bilasiz?

6. Nima uchun xalqaro savdo qatnashuvchi tomonlarning barchasi uchun foydali ekanligini izoshlang.
7. Savdo tisiqlarining asosiy shakllarini va import bojlari va notarif chegaralashlarni kiritishdan keladigan iqtisodiy oqibatlarni tushintiring.
8. Nima uchun proteksionizm siyosatini xalqaro savdo qatnashchilarining shammasi sham yoqlayvermaydi?
9. Tashqi savdoni tartibga solishning qanday usullarini bilasiz?
10. Bojxona tariflari ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar va asholi turmush darajasiga qanday ta'sir kirsatadi?
11. Tariflarni qillovchi shamda ularga qarshi fikrlar ti'risida misollar keltiring.
12. Demping nima? Dempingga qarshi qanday tadbirlarni bilasiz?

21-MAB3Y

TILOV BALANSI

(4 soat)

REJA:

1. Ochiq iqtisodiyot. Ochiqlik kirsatkichlari
2. Tilov balansi, uning moshiyati, tarkibi
3. Izbekistonda tilov balansi amlayoti

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Agapova G.A., Seregina S.F. Makroekonomika. M.: DIS. 1997.
3. Bunkina M.K., Semenov V.A. Makroekonomika gl. 10.
4. Jeffri D., Saks D. i dr. Makroekonomika. Global'niy podxod. M.: 1996.

5. Ishmuxamedov A.E., Jumaev Q. X., Jumaev Z.A. Makroiqtisodiyot (ma`ruzalar matnlari). Toshkent: TDIU – 2000.
6. Linvut T. Gayger A. Makroekonomika teoriya i perexodnaya ekonomika. M.: 1996.
7. Menk'yu N.G. Makroekonomika. M.: MGU. 1994.
8. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks t.1. gl. 39.
9. Hakimova M.A. Makroiqtisodiyot (iquv qillanma). Toshkent: «Meshnat», 1997.
10. Ilmasov A., SHarifxjaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T. 1995 y.
11. Ekonomicheskaya teoriya. Pod red. Abduraxmanova. gl.28, 30.

1. YOpiq iqtisodiyot-bu xalqaro savdoda qatnashmaydigan iqtisodiyot. Hozirgi zamon uchun unchalik xos bilmagan iqtisodiyotdir. Mamlakatlar iz iqtisodiyotlarini ochiq qilibgina bashariyat taraqqiyotiga qishila oladilar. Lekin xalqaro savdo orqali shali shech kaysi millat ziyon kirgan emas. SHu sababli Izbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyotiga itish sharroitida shar bir tarmoq, shar bir ishlab chiqaruvchi jashon savdosida muvaffaqiyatli ishtirok etish uchun barcha shart-sharoitlarni yuzaga keltirmoqda.

Ochiq iqtisodiyot - jashon xijaligining bi`ini, bilagidir. Milliy iqtisodiyotlarni tashqi iqtisodiy dunyo bilan bo`liqlik darajasiga qarab, 2 ta qutbli iqtisodiyotni ajratadilar:

- a) yopiq iqtisodiyot va
- b) ochiq iqtisodiyot.

YOpiq iqtisodiyot «iz yo`lga izi qovrilib yurgan», ya`ni chet el bilan iqtisodiy aloka qilmaydigan iqtisodiyotni tushunadilar. U kipincha avtarkiya sholatida biladi, natural xijalikka tayanadi.

Ochiq iqtisodiyot esa jashon iqtisodiy tizimiga qishilib ketgan, yaxlit bilgan xijalik tushuniladi. Real shayotda mamlakatlar iqtisodiyoti, ular orali`idagi sholatdadir. Ammo shunday bo`liqlik bor: iqtisodiyot qanchalik rivojlanib, bozor iqtisodiyoti printsiplariga tayanib borsa, shuncha ochiq iqtisodiyotga aylanib boradi. eng ochiq iqtisodiyot, deb /arbiy Evropaning kichik davlatlari iqtisodiyotini shisoblash mumkin.

Hozirgi zamon iqtisodiyotida milliy xijaliklardan shosila bilgan munosabatlar – xalqaro iqtisodiy munosabatlar davlatning iqtisodiy siyosatga juda kuchli, ayrim sholarda shal qiluvchi aks ta'sir qiladi.

Mamlakat yoki region qanchalik jashon iqtisodiyotiga integratsiya bilgan bilsa, u shunga kiproq xalqaro meshnat taqsimoti imkoniyatlari va izining nisbiy ustunliklaridan foydalana oladi.

Ochiq iqtisodiyotda shar bir davlatning barcha fuqorolari shech qanday cheklovlarsiz tovarlar va kapitallarning xalqaro bozorlarida turli oldi-sotdi ishlarini amalga olishlari mumkin. Respublikamiz fuqarolari uchun erkin sholdagi eksport va import juda foydalidir. Xalqaro savdo-sotiq shar bir davlat uchun eng yuqori natijalarga erishishi mumkin bilgan soshalarga ixtisoslashuviga olib keladi va fuqarolarga tovarlar va pullik xizmatlarni kiplab turlarida tanlab olishlarida imkoniyat yaratadi.

Mamlakat iqtisodiyotini jashon iqtisodiyoti bilan nima sababdan qishish kerak, boshqa davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni, savdoni olib borish nima beradi?

Bu savolga quyidagilarni beradi deb javob berish mumkin:

- 1) mamlakat miqyosida qishimcha daromad (korxona miqyosida foyda);
- 2) ixtisoslashuv (u esa shajm effektini shamda absolyut va nisbiy ustunlikni beradi);
- 3) ishlab chiqarish va boshqa xarajatlarni kamaytirish;
- 4) ortiqcha ishlab chiqarishni yiqotish;
- 5) ishlab chiqarish isishini eksport qilish;
- 6) izimiz ishlab chiqara olmagan narsaga ega bilishimiz mumkin.

Mamlakat iqtisodiyotining ochiqlik darajasini quyidagi **kirsatkichlarga** qarab aniqlaydilar:

- a) YAMMda tashqi savdoning shissasi;
- b) ishlab chiqarish shajmida eksportning shissasi;
- v) iste'molda importning shissasi;

g) ichki investitsiyaga nisbatan chet el investitsiyalarining shissasi.

YUqorida aytganimizdek, Evropaning kichik industrial davlatlari, iqtisodiyotning eng yuqori ochiqligiga ega. Masalan, yalpi milliy mashsulotda tashqi savdoning shissasi Gollandiya, Bel'giya, Avsriya kabi davlatlarda 55 – 70 %, irtacha kattalikda bilgan Frantsiyada 40 - 45% tashkil etadi. AQSH, Rossiya, Xitoy, Hindiston kabi gigant mamlakatlarda, ularning rivojlanishi darajasidan qat'iy nazar, 20 % dan oshmaydi.

Buning sabablari quyidagicha:

- juda katta ichki bozorga ega bilganligi;
- xom - ashyo bilan ancha yaxshi ta'minlanganligi;
- AQSH uchun ikki tomoni dengiz, ikki tomonda bittadan 2 tagina qishniga ega bilganligi va boshqa industrial davlatlardan uzoq joylashganligi;
- Kolgan davlatlar uchun, uzoq vaqt yopik iqtisodiy rivojlanish modeliga ega bilganlikning asoratidir.

Milliy iqtisodiyotning ochiqligini ilchash yuqoridagi 4 kirsatkichdan tashqari, yana qishimcha 2 ta kirsatkich foydalanadi:

a) agar davlat ikkita valyuta kursiga ega bilgan bilsa, bu kurslar irtasidagi farq 20 % dan oshmasligi kerak (Izbekistonda faqatgina keyingi yilda bu kurslar irtasidagi farq ancha kamaydi).

b) agar davlat eksport va importni tartibga solsa, tartibga solinadigan qismi 20 % dan oshmasligi kerak (Izbekistonda esa deyarli 100 % tartibga solinadi).

Milliy iqtisodiyotning ochiqligi «izaro bo'liqlik» va «noziklik», «qaltislik» tushunchalari bilan sham bo'liqdir, ya'ni iqtisodiyot qanchalik ochiq bilib boraversa, bir tomondan vujudga keladigan muvozanatsizlik, disproportsiyalarni birgalikda shal qilishga ti'ri keladi, ikkinchi tomondan, jashon bozoridagi izgarishlar ichki bozorga borgan sari kuchli iz aks - sadosini qaytaradi. Masalan, Jashon bozorlarida neft' narxi oshsa, milliy iqtisodiyotga kuchli ta'sir qiladi, jashon bozorida katta partiyada oltin sotilsa, ichki bozorda oltinning narxini tushushishiga olib keladi va shokazo.

Hozirgi sharoitda kiplab mamlakatlar katta miqdorda xorijdan tovarlar sotib olmoqdalar va chet ellarga kiplab mashsulotlar sotmoqdalar.

YOpiq iqtisodiyot modelida tovarlar xizmat va kapital oqimlari milliy chegaralar tashqarisiga chiqmaydi shunda uni asosiy makroiqtisodiy ayniyat quyidagi kirinishga ega biladi:

YqSQIQG

bunda: Y-milliy mashsulot,daromad,

S - xijalikning iz mamlakatida ishlab chiqarilgan mashsulotlarini xarid qilishga sarflangan iste`mol xarajatlari,

I - shu mamlakat ishlab chiqaruvchilarining iz mamlakati investitsiya tovarlariga xarajati,

G - Davlat tomonidan iz mamlakatidagi tovar ishlab chiqaruvchilardan tovar va xizmatlari xarid qilinishi.

Ochiq iqtisodiyotda mamlakatlar irtasida izaro aloqalar mavjud va u milliy iqtisodiyotda tovarlar va daromad sharakatida namoyon biladi. Bunda makroiqtisodiy ayniyat davlatlar irtasidagi eksport va import shunda sal`doga bo`liq biladi.

Keyns nazariyasi biyicha, samarali talab (Y) nazariyasi tashqi dunyoni shisobga olganda quyidagicha biladi:

Y q C Q I Q G Q Nx

Bunda, Nx – (eksport - import).

Eksport samarali tilovni kengaytiradi, importni esa toraytiradi. Demak, mamlakat uchun, tashqi savdoda ijobiy sal`doga erishish ma`kuldir.

Iqtisodiyotning ochiqligi davlatning iqtisodiyotni tartibga solish ishini murakkablashtiradi, foydali ish koeffitsientini tushiradi, agar butun dunyo iqtisodiyotidagi tendentsiyalarini bilib, inobatga olib ish qilinsagina, yaxshi samara berishi mumkin, aks sholda katta zarar keltirish mumkin.

Kapitalning mobilligi, ish kuchining mobilligi makroiqtisodiy siyosatga kuchli ta`sir qiladi. Kapital sham, ish kuchi sham tovar singari daromadlik darajasi past joydan qochadi va daromadi yuqori bilgan joyga intiladi.

2. Mamlakat iqtisodiyotiing ochiqligini, uning yutuq va kamchiliklarini tilov balansida ifoda etadi.

Xalqaro valyuta fondi klassifikatsiyasi biyicha joriy operatsiyalar balansi va kapitallar xarajati balansi va ofitsial rezervlardan iborat **tilov balansi** tuziladi. U odatda 1 yilda bir marta (tiliq sholda, tiliq bilmagan sholda kvartalda bir marta) tuziladi. Uning birinchi qismi – savdo balansi shar oyda bir marta tuziladi.

Bu balanslarni tuzishda **rezidentlar** – shamma jismoniy va shuquqiy shaxslar, agar mamlakatda 181 kundan ortiq bilgan bilsalar shisoblanadi (xalqaro tashkilot va elchixonalar aʼzolari bunga kirmaydi).

Tilov balansi dollarda yoki iz valyutasida shisoblanadi. Izbekistonda dollarda shisoblanadi.

T I L O V B A L A N S I

I. Joriy operatsiyalar scheti quyidagilardan iborat:

a) Savdo balansi, bunda eksport kredit schetida (yaʼni minus) va import debet schetida, (yaʼni plus) ifoda etiladi. Ular irtasidagi farq savdo balansini beradi;

b) Xizmatlar balansi, bunda kirinmas operatsiyalar deb ataladigan operatsiyalar biyicha eksport va import ifoda etiladi;

v) Daromadlar. Bunda omilli xizmatlar aks etadi (masalan, dividend, renta, kredit uchun foiz);

g) Transfertlar. Bunda qaytarib berilmaydigan pul kichirishlar (nafaqa, boshqa davlatga yordam, stipendiya va shu kabilar) shisobga olinadi;

d) Xaridlar. Bunda chet el fuqarolari mamlakatdan sotib olishi (debet schetida) va chet ellardan fuqarolarimizning sotib olishi (kredit schetida) ask etadi.

II. Kapital sharakatlari scheti. Bunda aktivlarning sotib olinishi va sotilishi aks ettiriladi. Sotib olish – bu valyutani sarflash shisoblanadi, sotish esa valyuta ishlashdir:

a) Tiʼridan - tiʼri chet el investitsiyalari. Bu chet elliklarning shissaga qishilganini bildiradi. AQSH va boshqa kipgina davalllarda chet elliklar 10 % aktsiyaga ega bilsa, chet el investitsiyasi deb shisoblanadi;

b) Portfelʼ investitsiyalar. Agar chet ellik sotib olsa bu kredit, biznikilar sotib olsa, bu debet shisoblanadi;

- v) Kredit. Agar qarz berilsa, kredit, qarz olinsa debet.
- g) Kapital transfertlar.

III. Birinchi va ikkinchi bilimning summasi, uchinchi bilimni tashkil etadi, buni rasmiy shisoblar balansi deyiladi. Birinchisi plyus bilsa, ikkinchisi shu summada minus biladi va jami tilov balansini beradi.

Markaziy bank chet davlatlarning valyutasini izida saqlaydi. Undagi izgarishlar shu uchinchi bilimda aks ettiriladi: oshishi minus bilan, kamayishi plyus bilan ifoda etiladi.

Agar tilov balansi nol' bilan chiqmasa, yangi band – xatolar va noti\ri shisoblar scheti kiritiladi.

SHunday qilib, biror mamlakatning ma'lum vaqtdagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan, tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi sham tilov balansida iz aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyuta ayirboshlash va valyuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Olish - sotish bitimi shisoblanar ekan, demak, mamlakatning jashon bozoridagi faoliyati natijalari pirovardida xorijiy valyuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. SHuning uchun sham tilov balansi—bu, bir tomonidan, chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomondan esa, chetga chiqaradigan barcha tilovlar kirsatilgan shujjatdir. Tushum faqat eksport yordamida ta'minlanishi mumkin. Aksincha, xorijiy valyutalarni sotib olish (import) tilovlar va xorijiy valyuta xarajatlari bilan bo'liq biladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan shar qanday narsa tushiniladi, ya'ni, u moddiy ne'mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valyuta bilishi mumkin.

Barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bilinadi: joriy operatsiyalar va kapital sharakati bilan bo'liq operatsiyalar (jadvalga qarang). Umuman joriy operatsiyalar shisobida mashsulotlar va xizmatlar ekporti «plyus», import esa «minus» ishoralari bilan belgilanadi. Bu ishoralarning belgilanishini quyidagicha izoshlash mumkin: ichki mashsulotlar eksporti kreditni, aksincha mamlakatga mashsulotlar olib kelish - import esa dibetni kirsatadi. CHunki, mashsulotlar eksporti xorijiy valyuta ishlab topib, mamlakat valyuta zashirasini boyitsa, import esa mamlakatdan valyuta chiqib ketishiga olib keladi. Bu esa iz navbatida

mamlakat valyuta zashirasining kamaytiradi. Joriy operatsiyalarning asosiy moddasi tovarlar eksporti va importi shisoblanadi, ularning farqi tashqi savdo balansining qoldi'i deb yuritiladi. Misolimizda bu balans salbiydir, ya'ni, mamlakat tovarlarni chetga olib chiqishdan kira kiproq olib keladi (-75).

Joriy operatsiyalarning keyingi moddasi – bu, xizmatlar eksporti va importidir. Ularga transport, su\urta, sayyoshlik xizmatlari va boshqalar kiradi. Tovarlarni bilan operatsiyalardagi kabi xizmatlar bilan operatsiyalarda sham mamlakat xorijiy xizmatlarni kiproq oladi ya'ni, mamlakatda yashovchilar xorijga chetdan sayyoshlarga nisbatan kiproq boradilar, shuningdek, mamlakatdagi tadbirkorlarga xorijiy transport va su\urta xizmatlarini kirsatish shajmi xorijiy tadbirkorlarga mamlakatda trasport va su\urta kompaniyalari kirsatadigan xizmatlar shajmiga qaraganda yuqoriroq. Bu operatsiya sham balansning salbiy qoldi\iga ega (-2).

Jadval. Mamlakat tilov balansining taxminiy kirinishi (raqamlar shartli)

Moddalar nomi	Kredit (Q) yoki eksport shisobiga tushumlar	Debit (-) yoki import natijasidagi xarajatlar	Sof kredit yoki sof debit
Joriy operatsiyalar schyoti			
Tovarlarni	Q185	-260	-75
Tashqi savdo balansining qoldi'i			
Xizmatlar	Q85	-97	-12
Investitsiyalardan daromadlar (foizlar va dividendlar)	Q28	20	Q8
Pul itkazmalari	Q10	-18	-8
Joriy operatsiyalar biyicha balansning qoldi'i			-87
Kapital sharakatining shisobi			
Investitsiyalar va boshqa irta va uzoq muddatli kapital	Q150	-87	Q63
Kapital sharakati balan-sning qoldi'i			Q63
Joriy operatsiyalar va kapital sharakati biyicha balansning qoldi'i			-24
Rasmiy zashiralar (oltin, SDR, XVF dagi zashiralar)	Q24		Q24

Investitsiyalardan daromadlar, foizlar va dividendlar biyicha tilovlarni iz ichiga oladi. Agar xorijga qiyilgan milliy kapitalga chet elliklarning amalga oshiradigan tilovlaridan tushumlar mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy kapital tilovlari miqdoridan kip bilsa, unda sof daromad ijobiy biladi (Q8).

Pul itkazishlar shu mamlakatlarning xorijda yashayotgan fuqarolariga tilanidagan nafaqalarni, mushojirlarning xorijdagi iz qarindoshlariga pul itkazishlari, turli kirinishdagi shukumat yordamlarini iz ichiga oladi. Jadvaldan kirinib turibdiki, xorijga jinatilayotgan pul itkazishlar miqdori olinayotganiga nisbatan yuqori, ya'ni, operatsiyalar mamlakatdagi xorijiy valyuta zashiralarini kamaytiradi (-8).

Joriy shisoblar biyicha barcha operatsiyalar yilindisi joriy operatsiyalar tilov balansini tashkil etadi. Bizning misolda u salbiy (-87). Bu esa shuni anglatadiki, mamlakatda import operatsiyalari natijasida xorijiy valyutaga bilgan talab uning eksport operatsiyalari ta'minlaydigan taklifdan ortiq biladi. Boshqacha aytganda, ushbu sholda mamlakat joriy operatsiyalar biyicha taqchilikka ega. Uni qoplash uchun mamlakat yoki qarz oladi (uzoq va qisqa muddatli), yo iz kichmas mulkini (er, bino va moliyaviy aktivlarini, aktsiya va obligatsiyalar) sotadi.

Biroq mamlakat joriy tilov balansining ijobiy qoldigiga ega bilishi mumkin. Agar uning eksport operatsiyalari import operatsiyalaridan ortiq bilsa, shunday shol yuz beradi. Bunda mamlakatda chet elda kichmas mulkni sotib olish yoki boshqa mamlakatlarga qarzga berishga yinaltirilishi mumkin bilgan xorijiy valyuta ortiqchaligi yuzaga keladi. Investitsiyalash va kreditlash bilan bo'liq operatsiyalar tilov balansining keyingi bilimida, ya'ni, kapitallar sharakati shisobida aks ettiriladi.

Mamlakatda ma'lum bir vaqtda moddiy va moliyaviy aktsiyalarni sotib olish va sotish bilan bo'liq operatsiyalarga kapital sharakati shisobi deyiladi. Bu erda asosan, moddiy va moliyaviy aktivlar (korxonalar, er, uylar, qiymatli qo'ozlar, aktsiyalar, xazina majburiyatlari va boshqalar) olish-sotish bilan bo'liq kapitallar oqimini aks ettiradi. Agar bu aktivlar sotilsa yoki eksport qilinsa, unda bu xorijiy valyutaning mamlakatga kelishini, tushumini kipaytiradi (Q150). Biroq kapitalni olib kelish bilan bir vaqtda uni olib chiqish bilan bo'liq operatsiyalar sham amalga oshiriladi. Bunda mamlakatning tadbirkorlari xorijdan aktsiyalar sotib oladi, xorijliklarga kreditlar beradi va shu asosda ular xorijiy valyuta zashiralarini

sarflaydi. Bu operatsiyalar debit kirinishida aks ettiriladi (-87). Kapital sharakati balansining qoldi'i – bu, uni olib kelish va olib chiqish irtasidagi farqdir (Q63).

Avval aytib itilganidek, joriy operatsiyalar biyicha balans va kapital sharakati balansi izaro chambarchas bo'lgan. Bizning misolda birinchisining taqchilligi (-87) kapitalning sof oqib kelishi shisobiga (Q63) moliyalashtiriladi va aksincha, agar joriy operatsiyalar biyicha aktivga ega bilsa, u sholda bir vaqtda kapitallar balansi biyicha kapitallarning sof kelib chiqishi amalga oshirilgan biladi.

SHunday qilib, balansning bu ikki bilimi bir-birini tenglashtirib boradi va aslida sham bir-biriga teng bilishi kerak. Biroq amalda doimo taqchillik yoki ortiqchalik yuzaga keladi. SHuning uchun turli mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy zashiralar deb ataluvchi xorijiy valyuta zashiralarga ega. Bu zashiralar joriy operatsiyalar biyicha balans va kapital balansi nomutanosibligini bartaraf etishda qillaniladi. Bizning misolda bu nomutanosiblik yoki qoldiq (-24)ni tashkil etadi va rasmiy zashiralardan tushumlar shisobiga tartibga solinadi. Zashiralardan tushumlar kredit (Q) ustunida aks ettirilgan, chunki mamlakatda xorijiy valyuta taklifini kipaytirish boshqa shar qanday eksport operatsiyasiga xosdir. Natijada tilov balansining qoldi'i umuman «o»ga keltirilgan.

Umuman, «tilov balansining taqchilligi» yoki tilov balansi faol ifodalari joriy operatsiyalar va kapital sharakati biyicha balansning ijobiy yoki sabliy qoldi'i miqdorini bildiradi.

Mamlakatda tilov balansi taqchilligi yoki ortiqchaligini tartibga solish tizimi qabul qilinayotgan valyuta kurslariga bo'liq.

3. Ochiq iqtisodiyotli kiplab mamlakatlar iz tilov balanslarini XVF tavsiya etgan tarx biyicha ishlab chiqadilar. Bu tarx rivojlangan bozor munosabatlari sharoitida amalga oshiriladigan barcha iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshiradi. Tilov balansining ma'lumotlari muntazam chop etiladi va davlatning kredit qobiliyati shaqidagi guvoshnoma sifatida xalqaro tashkilotlar, boshqa mamlakatlarning shukumatlari shamda tadbirkorlari tomonidan kreditlash va moliyalashtirish, moliyaviy, texnika va moddiy yordam kirsatish masalalarini shal etishda qillaniladi.

Izbekistonda tilov balansi faqat Respublika mustaqillikga erishganidan va bozor munosabatlariga itishidan keyin tuzila boshlandi. Jashon bozorida teng shuquqli sherikchilik Respublikani xalqaro iqtisodiy munosabatlar sub`ekti sifatida aniq ma`lumotlarni talab etadi. SHuning uchun Respublika tilov balansi XV F tafsiyalariga juda yaqinlashtirilgan tarx asosida tuzilgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Ochiq iqtisodiyot deganda nimani tushunasiz?
2. Ochiq iqtisodiyotda sof eksportning roli.
3. YAlpi milliy mashsulot va yalpi ichki mashsulotning ochiq iqtisodiyotda shisoblash tartibi.
4. Mamlakat tilov balansi nima va uning tarkibi nimalardan tashkil topadi?
5. Mamlakat tilov balansi necha qismdan iborat va ularda nimalar qayd etiladi?
6. Joriy operatsiyalar va kapital sharakati bilan bo`liq operatsiyalarni qanday tushunasiz?
7. Tilov balansining nomutanosibligini qanday tartiblash mumkin?
8. Izbekistonda tilov balansini tuzish tartibi qanday olib boriladi?

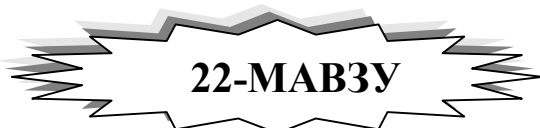
Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

YOPIQ IQTISODIYOT-bu xalqaro savdoda qatnashmaydigan iqtisodiyot. Hozirgi zamon uchun unchalik xos bilmagan iqtisodiyotdir.

OCHIQ IQTISODIYOT - jashon iqtisodiy tizimiga qishilib ketgan, yaxlit bilgan xijalik tushuniladi. Real shayotda mamlakatlar iqtisodiyoti, ular orali`idagi sholatdadir.

TILOV BALANSI - xalqaro valyuta fondi klassifikatsiyasi biyicha joriy operatsiyalar balansi va kapitallar xarajati balansi va ofitsial rezervlardan iborat.

TILOV BALANSINING DEFITSITLIGI - joriy operatsiyalar balansi va kapitallar sharakati balansining passiv sal`do bilan chiqishi.

22-MAB3Y

VALYUTAVIY TARTIBGA SOLISH

(4 soat)

Reja:

1. Valyuta tizimi.
2. Valyuta kursi.
3. Valyuta siyosati usullari.
4. Suzib yuruvchi kurs tizimi, Qattiq imatiladigan kurs tizimi.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
2. Ilmasov A., SHarifxijaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T. 1995y.
3. Bunkina M.K., Semenov V.A. Makroekonomika gl. 10.
4. Makkonnell K., Bryu S. ekonomiks t.1. gl. 39.
5. Menk'yu N.G. Makroekonomika per. s ang. M. 1994g.
6. Ekonomicheskaya teoriya. Pod red. Abduraxmanova. Gl.29, 30.
7. Tarasevich A.S. Makroekonomika S. Peterburg 1994.
8. Fisher S., Dorbush R., SHmelenzi R. ekonomika M. 1995 g.

1. Oldingi zamonlarda shar bir milliy pul birligi oltinning ma'lum o'irlik miqdoriga barobar bilgan. Mamlakat ichida va xorijda banknotalar erkin ravishda tilloga almashtirilgan, lekin sekin - asta nomiga (simvol

sifatida) bilib koldi. Ayrim iktisodchilar oltin kuchiga ishonishadi va tillo standartini yaxshi, u inflyatsiya bilishiga yil qiymaydi, deb shisoblanadilar. Ammo bu fikr unchalik ti\ri emas. 16 asrda Evropada tillo 10 marta kipaygan, lekin baribir inflyatsiya bilgan. Ispaniya 16 asrda Meksikadan tilloni tashib olib kelgan, shukumat esa chetga tilloni chiqarishni taqiqlab qiygan. Jashon savdosini qilga olgan ingliz va gollandlar Ispaniyaga bir necha barobar qimmat qilib tovar sotganlar. Ispaniya tovarlarini esa arzon olgan. Oqibatda shunchalik kip tillosi bila turib, Ispaniya sekin-asta kamba\allasha boshlagan, iqtisodiyoti esa inqirozga uchragan.

1929-1933 yildagi «Buyuk depressiya» gacha asosan tillo standartlar tizimi amal qilib kelgan. Har bir pul birligi ma'lum miqdorda oltin birligiga tenglashtirilgan. Oltin jashon biyicha tilov va jam\arish vositasi sifatida chiqqan. Tillo standartidan valyutaning suzib yuruvchi tizimiga ituvchi sholati –«tillo - deviz» tizimi bilib, unga «Bretton-Vuds» tizimi deyishadi. U ikkinchi jashon urushining oxirida (1944 yil) paydo bilgan va 1971 yilgacha amal kilgan. Bretton Vuds tizimi J.M.Keynsning global \oyalarini shayotga tatbiq qilishi bilib, u xalqaro valyuta munosabatlarini ancha tartibga kiritdi.

BRETTON – VUDS tizimining asosiy elementlari:

- qayd qilinadigan valyuta kurslarining izaro bo\liqligi va birgalikda tartibga solish;
- tizimni boshqarish uchun xalqaro valyuta fondi (XVF) tashkil etildi, uning a`zolari oldin 44 edi, shozir esa 170 ga etdi;
- Har bir a`zo mamlakat iz valyutasining tillo tarkibini aniqlashi, shu asosda boshqa valyutalarga nisbatan qayd qilingan kursni belgilashi va uni qillab - quvvatlashi zarur. (korrektirovka qilishda milliy valyutaning qiymati 10 foizdan itmasligi kerak);
- Ichki manbalar shisobidan bartaraf etib bilmaydigan muammo tilov balansida paydo bilsa, XVF iz a`zosiga qisqa muddatli kredit beradi;
- Tillo bilan birga AQSH dollari xalqaro zashira vositasiga aylandi. CHunki AQSH iqtisodiyoti urushdan so\lom va baquvvat chiqdi.

Xalqaro shisob-kitobdarni yangillashtirish uchun XVF kollektiv shisob-kitob birligi SDR (Special Drawing Rights)ni, ya`ni maxsus qabul qilish shuquqini yaratdi. Fond qatnashchilari shar bir

mamlakatning moliyaviy ulushiga qarab SDR ni bilib olishadi. Ammo u «jashon puli» bila olmadi, xalqaro valyuta zashiralarida, uning shissasi 5-6% ni tashkil etdi.

Ikkinchi jashon urushidan keyin mamlakatlar qisqa paytda iz iqtisodiyotlarini tikladilar va jadal sur`atlar bilan rivojlandilar. Planeta miqyosida dollarga talab oshib ketdi, natijada oltin etmay qoldi. AQSH shukumati dollarni tilloga almashtirishi juda qiyinlashdi. Oxir-oqibat 1971 yilda mamlakat prezidenti Richard Nikson bu almashtirishni tixtatib qiydi. Natijada BRETON-VUDS valyuta tizimi barbod bildi.

1976 yilda XVF ning YAmaykadagi sessiyasi oltinni valyuta pariteti shisoblashni taqiqladi. Oltin oddiy tovarga aylandi. erkin suzib yuruvchi kurs qabul kilindi. Biroq anchagina mamlakatlarning valyutalari dollarga bo`lab qiyilgan sholda qoldi. XVF tilov qiyinchiliklarini boshidan kechirayotgan mamlakatlar uchun maxsus imtiyozli kredit beruvchi markazga aylandi. XVF yiliga, 7,5% li kredit beradi. XVF eng kamba`al mamlakatlarning qarzdorligini itish masalalari bilan sham shu`ullanadi. XVF xalqaro iqtisodiy solishtirmalar biyicha kip ish olib boradi. Uzoq vaqt mamlakatlar valyutasi kursini belgilashda dollar baza sifatida olinardi. 1993 yilda esa XVF valyutaning iste`mol qobiliyatini oladi. Buning uchun iste`mol savatiga umum jashon uchun yagona tovar va xizmatlar tarkibi kiritiladi.

Kollektiv valyutalar XX asrning ikkinchi yarmidagi xalqaro novatsiyalardan shisoblanadi. Planetaning ayrim regionlari uchun SDR bilan bir qatorda shisob-kitobga ishlatiladigan pul birliklari paydo bilmoqda. Bularni ichida eng il`ori Evropa Ittifoki va uning valyutasidir. 1998 yilda EI ning a`zosi 15 ta bildi. EI integratsiya jarayonlarning model va uslubiyotini sinovchi labaratoriyaadir. 1979 yildan bu shamkorlik doirasida Evropaning yagona pul tizimi (EVT) tashkil topishi boshlandi. Evropaning vazifasi - a`zo mamlakatlarda inflyatsiya darajasini pasaytirishga kimaklashishi, valyuta kurslari barqarorligini ta`minlashdan iborat.

1995 yilgacha ekyu, izaro shisob-kitob birligi amal `ildi, keyin uni irnini «EVRO» valyutasi oldi. Asr oxiriga kelib evrobanknotlar va evrocheklarni emissiya qilish shuquqiga ega bilgan Evropa markaziy banki yaratildi. Milliy markaziy banklar uning filialiga aylandi. Evrobank yagona pul-kredit siyosatini olib bormoqda. Evropaning pul-kredit

tizimining tashkil topishida AQSHning federal shisob tizimi asos qilib olingan. Hozirgi paytda Evro valyutasi AQSHning dollaridan yuqori qurbga ega bilib, unga raqib valyutaga aylanib bormoqda.

SHunday qilib, *jashon valyuta tizimi* – bu xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar irtasidagi valyuta munosabatlarining yilindisidir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi sifatida u quyidagilarni iz ichiga oladi:

1. Xalqaro bitimlarda foydalaniladigan tilov-shisob va kredit vositalarini (oltin, eng rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari, xalqaro pul birliklari);
2. Valyuta kurslarini imatish va saqlab turish mexanizmini;
3. Valyuta bozorini ishlash tartibini;
4. Xalqaro shisob-kitoblarni amalga oshirish tartib va qoidalarini;
5. Valyuta yordamida tartiblash va nazorat qilish tizimini;
6. Valyuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi va jashon valyuta tizimining barqaror faoliyatini ta'minlovchi xalqaro tashkilotlar tizimini.

Izbekiston 1992 yilda Xalqaro Valyuta Fondiga va Umumjashon bankiga a'zo bilib, jadallik bilan xalqaro valyuta munosabatlarini kengaytirmoqda va jashon valyuta tizimiga faol qishilmoqda. SHu sababli sham milliy valyutani mustashkamlash, uni raqobatga chidamliligini oshirish, konvertirlashuvini ta'minlash respublika rivojlanishi shozirgi boskichining mushim vazifasi shisoblanadi.

2. Har bir chet el pul birligi (valyuta) iz narxiga ega, u mamlakatning milliy valyutasida shisoblanadi. Buni almashuv yoki **valyuta kursi** deyiladi. Masalan, 1 dollar – 1125 sim. Ammo boshqa tovarlardan farqli ilaroq valyuta kursi, ya'ni bir pul birligining boshqa pul birligiga nisbati teskari yinalishda sham iqilishi mumkin (1 dollar teng 25 rubl' yoki 1000 rubl' barobar 40 dollar deb).

Kurs munosabatlarining asosida nima yotadi? Oldin tillo fundamentiga asoslanib milliy valyuta kurslari aniqlangan. Masalan, Rossiyada birinchi jashon urushidan oldin (1913 y) 1 rubl' q 0,77423 g. tilloga teng bilgan va banknotalar erkin tilloga almashtirilgan. eng oxirgi AQSHda 1933 yilda 35 dollar – untsiya oltinga (31,1 gramm)

almashtirishda qaror qilinib, 60 yillarning oxirigacha ishlab kelgan. Bu AQSH iqtisodiyotini xonavayron sham qilgan.

Hozirgi kunda valyutalarni solishtirishda asos biladigan narsa - partner mamlakatning tovarlarining irtacha narxi olinadi. Albatta raqiblar foyda olish uchun bu kursni iz foydalariga shal qilishga sharakat qiladilar va paritetga nisbatan yuqori va pastga sharakat qiladi. Ammo raqobat kurashi bor joyda, u muvozanatga intiladi.

Agar bozor kurslari paritetdan uzoqlashgan bilsa, tovar va kapitallar oqimi yuqori rentabelli tomonga qarab oqadi va oqibatda muvozanatga keltiradi. Ammo valyuta kurslari iqtisodiy rivojlanishning noteksiligini aks etib, ancha beqarordir, u kutish, qirquv, ob-shavo kabi kiplab omillar ta'siriga tezroq uchraydi.

Qoloq mamlakatlarda soxt kurs biladi. Nega **soxta kurs** bor, undan kim yutadi?

- konvertatsiyaga ega bilganlar;
- dollarga chet eldan qarz olganlar;
- savdo-sanoat mafiyasi.

Aniq, tìri valyuta kursi tashqi savdo uchun eng mushim narsa shisoblanadi. Izbekistonda soxta kurs bilishidan jamiyat juda kip yutqizmoqda.

Valyuta bozori-bu shunday shududki, bunda odatdagi intuitsiyaga ishonib bilmaydi. Valyuta muammolari pul - kredit siyosatining tarkibiy qismlaridan shisoblanadi. Ular davlat byudjeti sholati xalq farovonligiga va iqtisodiy isishga ta'sir etadi. Valyuta munosabatlari xalqaro aloqalar tovarooborot, kapital sharakati, ilmiy texnik va gumanitar shamkorlik, madaniy almashuv va turizmni shakllantiradi. Bularning shammasi valyuta kursi shamda davlatning valyuta siyosatiga bo'liq.

Xorijiy valyutaning bozor kursi unga bilgan talab va taklifning muvozanat sholatidagi muvozanat narxini bildiradi.

Valyuta kursi tarkib topishida kiplab omillar qatnashadi:

- kon'yunkturaviy;
- moliyaviy;
- siyosiy;
- psixologik va boshqalar.

Ammo, izaro nisbatda pulning iste'mol qobiliyati pariteti belgilovchi bilib chiqadi. Iste'mol qobiliyati paritetda tovar va xizmatlarga irtacha narx darajasi solishtiriladi. Odatda tovarlar narxi dollarda olinadi va milliy savatdagi tovarlarning tabiiy valyuta kursi aniqlanadi, tabiiy kurs xalqaro iqtisodiy solishtirishlarda qillaniladi, va u mamlakatdagi bozor kursi davlat irnatadigan kurslardan farq qiladi. AQSHda 5 dollarga sotiladigan tovar Izbekistonda boshqacha narxda (5000-5500 sim bilishi shart emas) sotilishi mumkin. Iste'mol qobiliyati pariteti shved iqtisodchisi GUSTAV KASSEL(1866-1944) tomonidan ishlab chiqilgan. Ikkinchi jashon urushidan keyin amerikalik olim RODIGER DORNBUSH tomonidan davom ettirildi. Hozirgi paytda iste'mol qobiliyati pariteti xalqaro valyuta fondi, jashon banki, boshqa xalqaro tashkilotlar faoliyatining asosida yotibdi.

Tadqiqotlar shuni kirsatadiki, davlatning valyuta kursi bilan bozor kursi irtasidagi farq anchaginadir. YAMM shajmini valyuta kursi va iste'mol qobiliyati pariteti bilan shisoblash nisbatlari % (shisobida).

Mamlakatlar	1985 Y I L		1995 YIL	
	BVK	DK	BK	DK
AQSH	100.0	100.9	100.0	100.0
YAponiya	36.84	61.40	40.86	67.94
Germaniya	21.38	27.06	23.59	29.87
Frantsiya	17.72	20.61	16.97	19.73
Buyuk Britaniya	16.12	15.36	15.09	14.95
Xitoy	23.42	5.22	46.55	10.37

BK – bozor kursi, DK – davlat kursi

Hozirgi zamonda xalqaro shisob-kitoblarda va kreditlashdi uch kirinishdagi pul vositalari ishlatiladi.

- oltin izining asosiy tilov va shisob-kitob vositasi xususiyatini yiqotgan bilsada, ammo kipchilik valyuta zashiralarning sezilarli qimsini tashkil etadi va mushim tashqi savdo operatsiyalariga xizmat qilish va kreditlashni kafolatlash uchun ishlatiladi;

- jashonda asosiy irin tutuvchi rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari (AQSH dollari, Yaponiya ienasi, Buyuk Britaniya funt sterligi, SHvetsariya franki va boshqalar);

- xalqaro pul birliklari (Evro, SDR).

Xalqaro valyuta yoki xalqaro tilov-shisob va kreditlash vositalariga javob berishga kerak bilgan talab ularning konventirlashuvi shisoblanadi.

Valyuta konventirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushiniladi. Hozirgi paytda erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalar ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valyuta – bu, amaldagi kurs biyicha shar qanday boshqa xorijiy valyuta erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir. Bunga misol qilib AQSH, Evropa shamjamiyatiga a'zo mamlakatlar, Yaponiyalar valyutalarini kiritish mumkin.

Qisman konvertirlanadigan valyuta – bu, faqat ba'zi xorijiy valyutalarga almashtiriladigan va xalqaro tilov oborotini qisman qamrab oladigan milliy valyutadir.

Konvertirlanmaydigan valyuta – bu, faqatgina ichki tilovlarga xizmat qiladigan va xorijiy valyutaga ayirboshlanmaydigan milliy valyutadir.

Konvertirlashni ichki va tashqi konvertirlashga sham ajratish mumkin. Ichki konvertirlash rezidentlarining (ya'ni, shu mamlakatda yashash joyi bilgan shaxslarning) mamlakat ichkarisida xorijiy valyutani sotib olish, uni ushlab turish va u bilan ayrim operatsiyalarni olib borishni aks ettiradi. Tashqi konvertirlashda xorijda tilovlarni amalga oshirishga va moliyaviy aktivlarni ushlab turishga ruxsat etiladi. Valyutalarni konvertirlash kipgina mamlakatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlarinig mushim maqsadi shisoblanadi.

Valyutani erkin konventirlanadigan darajaga chiqarish mamlakatning valyuta, umuman iqtisodiy siyosatining mushim maqsadi bilib shisoblanadi.

3. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun valyuta bozorini amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Valyuta kursini barqarorlashtirishning 4 asosiy usuli bor:

A) Zashiralardan (tillo - valyuta) foydalanish. Agar kursni kitarmoqchi bilsa, markaziy bank interventsia qilib, chet el valyutalarini sotadi, agar tushirmoqchi bilsa, iz valyutasini sotadi. Valyuta kursini mustashkamlashning kiproq qillaniladigan usuli – rasmiy rezervlar yordami bilan bozorni manipulyatsiya qilish shisoblanadi. Zashiralar sifatida oltindan yoki erkin konventirlanadigan valyutadan, eng kip AQSH dollari foydalaniladi. Masalan: AQSH shukumati Buyuk Britaniyaga izi ega bilgan oltindan bir qismini sotib, uning funtlarini olishi mumkin. SHu yil bilan sotib olingan funtlar Amerika savdosi va moliyaviy operatsiyalari tufayli jam'arilgan zoshiralarni istirish uchun foydalanishi mumkin.

B) Savdo siyosati. Hukumat savdo va moliyaviy oqimlar ustidan ti'ridan-ti'ri nazorat qilish orqali valyuta bozoriga ta'sir etadi. Masalan: kvotalar kiritib, importni kamaytirishi, shu yil bilan xorijiy valyuta talabini kamaytirishi mumkin. Hozirgi davrda kiproq quyidagi savdo cheklashlar siyosati (proteksionizm) foydalaniladi:

- eksportni ra'batlantirish;
- eksportni subsidiyalash;
- importni kvota va tariflar bilan cheklash;
- importni taqiqlash (kam qillaniladi);

V) Valyutaviy nazorat. Bunda shukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valyutalarini davlatga sotish talabi bilan ularning etishmasligi muammosini shal qilishi mumkin. Keyin shukumat iz navbatida chet el valyutasining bu katta bilmagan zashirasini turli milliy importyorlar irtasida taqsimlaydi. SHu yil bilan shukumat milliy importni, milliy eksport shisobidan olingan chet el valyutasi miqdorini cheklaydi.

Valyutaviy nazorat qator kamchiliklarga ega:

- savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportli subsidiya) siyosiy ustunlik tamoyishga asoslangan savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi;
- valyutali nazorat importlarni kamsitadi;
- nazorat tadbirlari iste'molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish shisoblanadi;

Ratsionlashtirish – eksportchilardan keladigan valyuta tushumini importchilar foydasiga qayta taqsimlash. Izbekiston 1995 yildan qillab kelmoqda.

G) Ichki makro siyosatdan foydalanish. Bunda qimmat pullar siyosatidan foydalanish mumkin.

4. Valyuta kursining 2 xili ajratiladi:

a) kat'iy belgilangan valyuta kursi. Bunda biror valyutaga nisbatan (dollar, marka, ien, frank kabi baquvvat valyutalarga nisbatan) belgilangan kurs. Izbekistonda shu kurs dollarga nisbatan olib killaniladi.

b) suzib yuruvchi kurs. Bozor paritetidan kelib chiqadigan kurs.

Xalqaro munosabatlarda banknotani tilloga almashtirish tixtatilgach, valyuta kurslarini shakllanishida ikki model: erkin suzib yuruvchi va qayd qilingan valyuta kursi tarkib topdi. Ularni e^- va e^+ bilan belgilaydilar. Valyutaning erkin suzib yurishiga milliy valyutaga bilgan talab va taklifni nisbatini ifoda etuvchi bozor muvozanati asos bilib shisoblanadi. Suzib yuruvchi kurs davlatdan uni qillab – quvvatlash uchun xarajat qilishni talab qilmaydi, ammo kuchsiz valyuta uchun xavflidir.

Qayd qilingan kurs ma'lum bir ofitsal (davlat) kursini irnatishni va shukumat tomonidan killab-quvvatlashni talab qiladi. Qayd qilingan kurs qimmat turadi, bundan tashqari, kursni uzoq vaqt qattiq ushlab turish ishi kon'yunkturasi rivojlangan mamlakatlarda real tovaroborot eshtiyojlariga ziddir.

Yigirmanchi asrning 60 - 80 yillarida qayd qilinadigan va erkin kurs modellarining bir-biriga yaqinlashish jarayoni sodir bildi. Bir tomondan “boshqariladigan suzib yuruvchi” tizim paydo bildi, bunda davlat bilvosita yillar bilan kurs sharakatiga ta'sir qiladi. Ikkinchi tomondan, qattiq qayd qilish kursi irniga ”yumshoq” qayd qilish kursi keldi. YA`ni valyuta karidori irnatish yoki davlat tez-tez (kvartalga bir) kursni qayta kirib chiqishi kabilar. Davlat kursini irnatish, uning bozor (birja) kursi dan farq qilib chiqishiga olib keladi. Qayd qilingan valyuta kursi tizimidan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bo`liq bilgan tashlika va noaniqlikni kamaytiradi.

Valyuta kursi dinamikasiga ta'sir etuvchi quyidagi omillarni kirsatish mumkin

- YAMM xarajatlari dinamikasi;
- pulning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;

- tilov balansi sholati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- milliy valyutaga jashon bozoridagi ishonch va sh.k.

Valyut kursining izgarishiga quyidagi omillar sham ta`sir qiladi

- A) iste`molchi dididagi izgarishlar;
- B) daromadlardagi nisbiy izgarishlar;
- V) basholardagi nisbiy izgarishlar;
- G) valyutani olib-sotarlik.

Valyuta kursiga davlat tomondan ta`sir etishning eng keng tarqalgan vositasi - valyuta intervantsiyasi shisoblanadi. Bunda markaziy bank milliy pulni qadrini qillab - quvvatlash uchun valyuta sotiladi (valyutani tashlash). Davlat buning teskarisini sham qilishi mumkin, ya`ni xorijiy valyutani sotib olishdir, bu choralar qisqa muddatga muvaffaqiyat keltiradi, ammo juda qimmat turadi va takrorlab turishni talab qiladi.

Har bir kursning ustun va kamchiliklari bor.

Kat`iy belgilangan kursning ustunliklari:

- tavakkalni kamaytiradi;
- savdo va moliya bilan bo`liq bilgan noaniqlikni kamaytiradi;

Kat`iy belgilangan kursning kamchiliklari, quyidagi savollarga javob berishda shukumat xato qilishi mumkin:

- qachon va qanday tez bu kursni izgartirish kerak?
- Kaysi darajada valyuta kursini ushlab turish?
- Kaysi valyutaga nisbatan qat`iy balgilash kerak?
- Valyuta kursini kaysi usullar bilan qillab quvvatlash kerak?

Bu irinda Robert Lukas (Nobel` mukofoti laureati) ning fikri ti`ri: «Mukammal ma`lumot yiq, mukammal insonlar yiq, shuning uchun mukammal qarorlar yiq».

Suzib yuruvchi kursning ustunliklari:

- shukumatni xatolaridan saqlaydi;
- monetar jishatdan avtonomiyaga ega, ya`ni mustaqil ravishda iz monetar siyosatini amalga oshira oladi.

Kamchilikligi: - iqtisodiyotda beqarorlik.

Itish davri iqtisodiyoti mamlakatlarida valyuta kurslarini tartibga solishda ma'lum bir tartibsizlik saqlanmoqda. XVF klassifikatsiyasi biyicha bu davlatlardagi valyuta tartibini 4 guruhga bilish mumkin (1996):

1. Bosniya va Gertsegovina, Bolgariya, estoniya va Litvada valyutani tartibga solish biyicha maxsus boshqarma mavjud.. Bu davlatlarning birinchi uchtasining valyutasi nemis markasiga, Litvaniki esa AQSH dollariga bo'lab qiyilgan. Pul muomalasini qillab-quvvatlovchi asosiy qurollar valyuta zashiralari, likvidli vositalar va depozitlarga majburiy talablar.

2. Vengriya, Latviya, Makedoniya, Pol'sha, Rossiya, Slavakiya, Xorvatiya, Ukrainada «Valyuta karidori» qillaniladi. (8 va 5 mamlakatlar –dollariga, 7 va 3 - Evroga, qolganlari valyutalar savatiga bo'lab qiyilgan). Pul siyosatining qurollari turlicha, shu jumladan, auksion itkazish, majburiy tilovlar, ochiq bozorda muolijalar.

3. Boshqariladigan valyuta kursi tartibi Gruziya (dollariga bo'langan), Kir'iziston (dollariga bo'langan), CHexiya (Evroga) uchun xos. Belarus' Turkmaniston, Izbekiston, Slavakiya uchun zaruriyatga qarab izgartiriladigan turli «yil kirsatuvchi valyutalar qillaniladi. Asosiy qurollar – auksionlar, ochiq bozorda muolijalar, zashira talablari, markaziy bank va shukumatning qarz biyicha majburiyatlari.

Pul siyosatining asosida inflyatsiya, pul massasi, kreditlash shajmi, almashuv kurslari manitoringi yotadi.

4. Sakkiz mamlakatning valyutasi – Albaniya, Ozarbayjon, Armaniston, Kozo'iston, Moldaviya, Mongoliya, Ruminiya, Tojikiston - «erkin suzishda».

Kat'iy belgilangan valyuta kursida monetar siyosatning samarasi past, fiskal' siyosatning samarasi kapital, ish kuchi mobilligiga ti'ri proportsional, ya'ni mobillik yuqori bilsa, samarali, mobillik past bilsa, samarasi past.

Suzib yuruvchi kursda monetar siyosatning samarasi yuqori biladi, fiskal' siyosatning samarasi mobillikka teskari proportsional, ya'ni mobillik past bilsa samara yuqori, mobillik oshib borishi bilan samara pasayib boradi.

Agar moliya bozori yaxshi rivojlanmagan bilsa, qat'iy belgilangan kurs ma'kul.

Moliya bozori yaxshi rivojlangan bilsa, suzib yuruvchi kurs ma'kul.

Takrorlash uchun savollar:

1. Valyuta tizimi nima?
2. Breton –Vud tizimining xususiyatlari nimada?
3. Valyuta kursi nima?
4. Valyuta siyosati uslublari kaysilar?
5. Suzib yuruvchi kurs ustunliklari nimada?
6. Suzib yuruvchi kurs kamchiliklari nimada?
7. Qattiq irnatilgan kurs ustunliklari nimada?
8. Qattiq irnatilgan kurs kamchiliklari nimada?

Mavzu biyicha mushim kalitli sizlar

VALYUTA KURSI (yoki almashuv kursi)-shar bir chet el pul birligi (valyuta) iz narxiga ega, u mamlakatning milliy valyutasida shisoblanadi, buni valyuta kursi deyiladi.

VALYUTA KONVENTIRLASHUVI - valyutani boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushiniladi. Hozirgi paytda erkin konvertirlanadigan va konventirlanmaydigan valyutalar ajratiladi

Foydalanish uchun asosiy adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Izbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yilida. T. 1995 y.
2. Karimov I.A. Izbekiston XX asr bisagasida: xavfsizlikka tashdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot. T. 1997.
3. Agapova G.A., Seregina S.F. Makroekonomika. M.: DIS. 1997.
4. Axmedov D., Ishmuxamedov A. va b. Makroiqtisodiyot. Darslik. T. 2004y.
5. Bashkatov B.N. Ponamarenko M. Sistema natsional'nix schyotov, M. 1992 g.
6. Bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotning rivojlanishi A.Eshmushamedov va b. Toshkent. Ikituvchi 1996 y.
7. Bunkina M.K. Semenov V.A. Makroekonomika (osnovi ekonomicheskoy politiki) M. 2001 g. A O "DIS".
8. Jeffri D., Saks D. i dr. Makroekonomika. Global'niy podxod. M.: 1996.
9. Ishmuxamedov A.E., Jumaev Q.X., Jumaev Z.A. Makroiqtisodiyot (ma'ruzalar matnlari). Toshkent: TDIU – 2000.
10. Yildoshev Z. Kosimov M. "Makroiqtisodiyot asoslari" - Toshkent. Ikituvchi 1994 y.

11. Linvut T., Gayger A. Makroekonomika teoriya i perexodnaya ekonomika. M.: 1996.
12. Makkonell K., Bryu S. ekonomiks. M. izd. Respublika 2001 g.
13. Menk'yu N.G. Makroekonomika. per. s ang. M. 1994 g.
14. Richard Leyard. Makroekonomika. Kurs lektsiy dlya rossiyskix chitateley. M.: 1994.
15. Samuel'son P. , Nardxaus ekonomika M. MGT 1992 I i II toma
16. Tarasevich A.S. Makroekonomika S. Peterburg 1994.
17. Tuxliev N. Izbekiston iqtisodiyoti T. Ikituvchi. 1994 y.
18. Ekonomika pod. red. Bulatova A.S. iz-vo "Bek" M. 1994.
19. Fisher S., Dorbusch R., SHmelenzi R. ekonomika M. 1995 g

Qishimcha adabiyotlar:

1. Klas eklund. effektivnaya ekonomika. SHvedskaya model'. M. ekonomika 1991 g.
2. Karimov K., Karimova T.A. Milliy model' muammolari. T. Izbekiston 1993 y.
3. Principles of Macroeconomics. N.Aregary Mankiw Harvad University 1997.
4. Macroeconomics of Irland. IV - ed 1997.
5. S. G. Sevlikyants. O. e. Otto, B.T. Teshaev. ekonomika-osnova jizni obshestva kniga I. T. SHark 1998 g.
6. Smit A. Issledovanie o prirode i printsipax bogatstva narodov. M. 1962 g.
7. Kene F. Izbrannie ekonomicheskije proizvedeniya M. 1960.
8. Mill' Dj. Osnovi politicheskoy ekonomii. M. 1981.
9. Marshall A. Printsipi politicheskoy ekonomii. M. 1983.
10. Keynes Dj. M. Obshaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg. M. 1978.
11. Xarrod R. F. K teorii ekonomicheskoy dinamiki. M. 1959.
12. Xayek F. Pagubnaya samonadeyannost' M. 1992.
13. Gelbreyt D. Novoe industrial'noe obshestvo M. 1992 g

14. Fridman M. Kapitalizm i svoboda M. 1992.
15. Afanas'ev V. S. David Rikardo. M. 1988
16. Osadchaya I. M. evolyutsiya keynsnanstov i neoklassicheskoy sintez. M. 1971.
17. Usoskin V. M. "Denejniy mir" Milтона Fridmana. M. 1988.
18. Veblen T. Teoriya prazdnogo klassa. M. 1991 g.
19. CHjen V. A. Osobennosti ekonomicheskix reform v Uzbekistane. T. 1994.
20. Xarris L. Denejnie teorii. M. 1990.
21. Karnai YA. Put' k svobodnoy ekonomike. M. 1990.
22. Kandrat'ev N. D. Problemi ekonomicheskoy dinamiki. M. 1989.
23. Men'shikov S. M. Dlinnie volni v ekonomike: kogda obshestvo menyaet koju. M. 1989.
24. Tinbergen YA. Peresmotr ekonomicheskogo poryadka. M. 1980.
25. SHumpeter Y. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya. M. 1982.
26. CHjen V. A. Den'gi i finansovie rinki. T. 1996 g.
27. Alekseev M. YU. Rinok tsennix bumag. M. 1992.
28. Izbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T., Izbekiston 1993.
29. Izbekiston Respublikasi. Farmonlar va qonunlar T., Izbekiston, 1993-2000.
30. A.P.Kazakov, N.V.Minaev, ekonomika M., 1996.
31. A.Eshmuxamedov va boshqalar. Bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotning rivojlanishi T., Ukituvchi, 1996.
32. D. Axmedov i dr. Makroekonomika (Kurs lektsii) T., 1999.

MUNDARIJA

1. Ma`ruza. Makroiqtisodiyotga kirish.....	6.
2. Ma`ruza. Makroiqtisodiyotdagi doiraviy aylanish.....	17.
3. Ma`ruza. Milliy iqtisodiyot shajmi, tarkibi dinamikasini ilchash.....	29.
4. Ma`ruza. Iqtisodiyotda muvozanat va barqarorli.....	42.
5. Ma`ruza. Iste`mol va investitsiya funktsiyalari.....	54.
6. Ma`ruza. Makroiqtisodiyotda beqarorlik. Iqtisodiy tsikl. Inflyatsiya. Ishsizlik.....	65.
7. Ma`ruza. YAlpi talab va yalpi taklif.....	91.
8. Ma`ruza. IS-LM modeli.....	105
9. Ma`ruza. Raqobat, raqobat muxitini shakllantirish.....	118.

10. Ma`ruza. Milliy iqtisodiyot va davlat.....	128.
11. Ma`ruza. Iqtisodiy siyosat nazariyasi.....	137.
12. Ma`ruza. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish.....	148.
13. Ma`ruza. Moliya, soliq tizimlari. Soliq – byudjet siyosati	159.
14. Ma`ruza. Byudjet kamomadligi va davlat qarzi.....	180.
15. Ma`ruza. Makrokilamda pul bozori va uni tartibga solish. Pul – kredit siyosati.....	189
16. Ma`ruza. Qimmatli qo`ozlar bozorini tartibga solish xususiyatlari.	203.
17. Ma`ruza. Milliy daromadni taqsimlash va iste`mol qilish.....	215
18. Ma`ruza. Iqtisodiy isish.	224
19. Ma`ruza. Iqtisodiy prognozlash.....	240
20. Ma`ruza. Xalqaro savdo nazariyasi savdo siyosati.....	248
21. Ma`ruza. Tilov balansi.....	272
22. Ma`ruza. Valyutaviy tartibga solish.....	285
Foydalanilgan adabietlar riyxati.	300